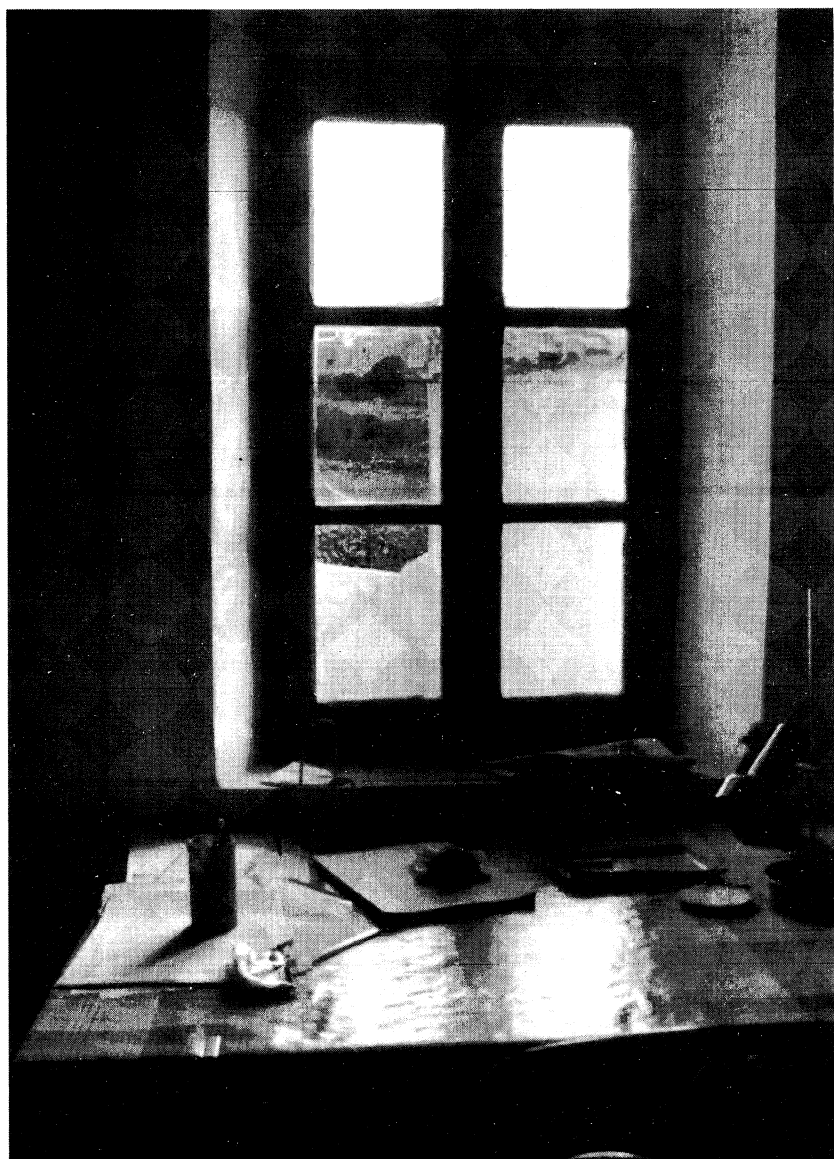

Χρῆστος Γιανναράς

Τὰ καθ' ἑαυτὸν

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΙΚΑΡΟΣ

ΕΝΑ ΟΛΟΚΛΗΡΟ ΒΙΒΛΙΟ ἀντὶ γιὰ *carte de visite*
— ἄσεμνο ἐγγείρημα; Νομίζω στὴν κόψη τοῦ
ἐπισφαλοῦς, ὅπως κάθε ἐξομολόγηση. Γιὰ τὰ οὐ-
σιωδέστερα τῆς ζωῆς ἀκροβατοῦμε ἀνάμεσα στὸ
θαῦμα καὶ στὴν εὐτέλεια. Ἐνα ἐλάχιστο ὀλίσθη-
μα, καὶ περνᾷς ἀκαριαῖα ἀπὸ τὴν αὐταπαρνητικὴ
γυμνότητα στὴ ναρκισσικὴ αὐτοάμυνα.

Τὸ βιβλίο πάντως τὸ θέλησαν οἱ Ἐκδόσεις «Ἴκα-
ρος» γιὰ τὴ σειρὰ «Προσωπο-γραφίες». Ὀφείλω
στὴ Χρυσή καὶ στὴν Κατερίνα Καρύδη τὴν τιμὴ
καὶ τὴν πρόκληση.

Γιὰ τὶς φωτογραφίες θερμὰ εὐχαριστῶ τὴ Λία
Ζαννῆ.

Ἴχνη

Ἀφιεθηριακὴ κατάθεση στοιχείων ταυτότητας: τὰ δημοσιευμένα ἴχνη τῆς προσωπικῆς μου πορείας. Ταξινομημένα μὲ τὴ σειρά πού θὰ παρέπεμπε στὴ θεματικὴ τους ἀλληλουχία.

Τὰ φιλοσοφικὰ 1: *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης*,
21987 («Δόμος»)

Τὰ φιλοσοφικὰ 2: *Σχεδιάσμα Εἰσαγωγῆς στὴ
Φιλοσοφία*, 31990 («Δόμος»)

Τὰ φιλοσοφικὰ 3: *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*, 41987
(«Δόμος»)

Τὰ φιλοσοφικὰ 4: *Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ
πρακτικὴ*, 21990 («Δόμος»)

Τὰ φιλοσοφικὰ 5: *Προτάσεις κριτικῆς ὄντολογίας*,
21992 («Δόμος»)

Τὰ φιλοσοφικὰ 6: *Τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φαντασιώδεις στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία*, 1989 («Δόμος»)

Τὰ φιλοσοφικὰ 7: *Μετα-νεωτερικὴ Μετα-φυσικὴ*, 1993 («Δόμος»)

Τεχνήματα 1: *Πεῖνα καὶ δίψα*, 1980 (Κασ. Γρηγόρη)

Τεχνήματα 2: *Ἡ κόκκινη πλατεία καὶ ὁ θεῖος Ἄρθοῦρος*, 1991 («Δόμος»)

Τεχνήματα 3: *Καταφύγιο ἰδεῶν*, 1994 («Δόμος»)

Τεχνήματα 4: *Σχόλιο στὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, 1994 («Δόμος»)

Τεχνήματα 5: *Ἀόριστη Ἑλλάδα — Κοντσέρτο γιὰ δυὸ ἀποδημίεις*, 1994 («Δόμος»)

Τὰ θεολογικὰ 1: *Ἀλφαβητάρι τῆς πίστεως*, 1994 («Δόμος»)

Τὰ θεολογικὰ 2: *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους*, 1987 (Κασ. Γρηγόρη)

Τὰ θεολογικὰ 3: *Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ σώματος*, 1971 («Δωδώνη»)

Τὰ θεολογικὰ 4: Ἀλήθεια καὶ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, 1977 (Κασ. Γρηγόρη)

Τὰ θεολογικὰ 5: Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα, 21992 («Δόμος»)

Χρονογραφία 1: Ἡ κρίση τῆς προφητείας (1963-1966), 41987 («Δόμος»)

Χρονογραφία 2: Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας (1971-1973), 21983 (Κασ. Γρηγόρη)

Χρονογραφία 3: Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας (1974-1975), 21983 (Κασ. Γρηγόρη)

Χρονογραφία 4: Ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα (1976-1977), 21983 (Κασ. Γρηγόρη)

Χρονογραφία 5: Κριτικὲς παρεμβάσεις (1979-1986), 21987 («Δόμος»)

Χρονογραφία 6: *Finis Graeciae*, (1985-1989) 21992 (Καστανιώτης)

Χρονογραφία 7: Ἑλλαδικὰ προτελεύτια (1990), 1992 (Καστανιώτης)

Χρονογραφία 8: Χώρα ὑποχείρια παιγνίου (1989-1990), 1994 (Καστανιώτης)

Χρονογραφία 9: *Ἀπερισκέπτως αὐτόχειρες* (1991),
1994 (Καστανιώτης)

Χρονογραφία 10: *Κύκλος φαῦλος στροβιλώδης*
(1992), 1994 (Καστανιώτης)

Μεταφράσεις

Person und Eros, Göttingen 1982 (Vandenhoeck
und Ruprecht)

Philosophie sans rupture, Genève 1986 («Labor et
Fides»)

De l'absence et de l'inconnaissance de Dieu, Paris
1971 («Cerf»)

Ignoranza e conoscenza di Dio, Milano 1973 (Jaca
Book)

Variations sur le Cantique des Cantiques, Paris 1992
(Desclée de Brouwer)

Variazioni sul Cantico dei Cantici, Milano 1992
(«Nuova Stampa»)

Nälkä ja Jano, Joensuu - Finland 1991

The Freedom of Morality, New York 1984 (SVP)

La morale de la liberté, Genève 1984 («Labor et
Fides»)

La libertà dell'ethos, Bologna 1984 (Deboniane)

Elements of Faith, Edinburgh 1991 (T. and T. Clark)

La foi vivante de l'Église, Paris 1989 («Cerf»)

La fede dell'esperienza ecclesiale, Brescia 1993
(Queriniana)

BEPA UEPKBN, Μόσχα 1992

Verità e Unità della Chiesa, Milano-Schio 1995
(Interlogos)

*Personhood and Eros: The Hellenic Approach to
Ontology*, Brookline, Mass. 1995 (H.C.-Press)

Ίχνη ζωής ακινητοποιημένης: φωτο-γραφημένες στιγμές. Γιὰ νὰ κοινωνηθοῦν καταρχὴν τὰ ὀπτικά σημαίνοντα τῆς προσωπικῆς ἑτερότητας. Οἱ καλειδοσκοπικὲς χρονικὲς παραλλαγές τους.

Ρίζα καταβολῆς τῶν σημαινόντων: οἱ γεννήτορες. Ὁ πατέρας, πὺ ἔφυγε στὰ σαράντα δύο τοῦ χρόνια — πρὶν κλείσω τὰ δικά μου τέσσερα. Στὴ μνήμη μόνο σπαράγματα εἰκόνων. Ἄλλὰ καὶ ἔναργῆς ἢ αἰσθησι τῆς πιστοποίησης: «πατὴρ ὄρφανός» στὸ ἔνδεικτικὸ κάθε σχολικῆς χρονιάς.

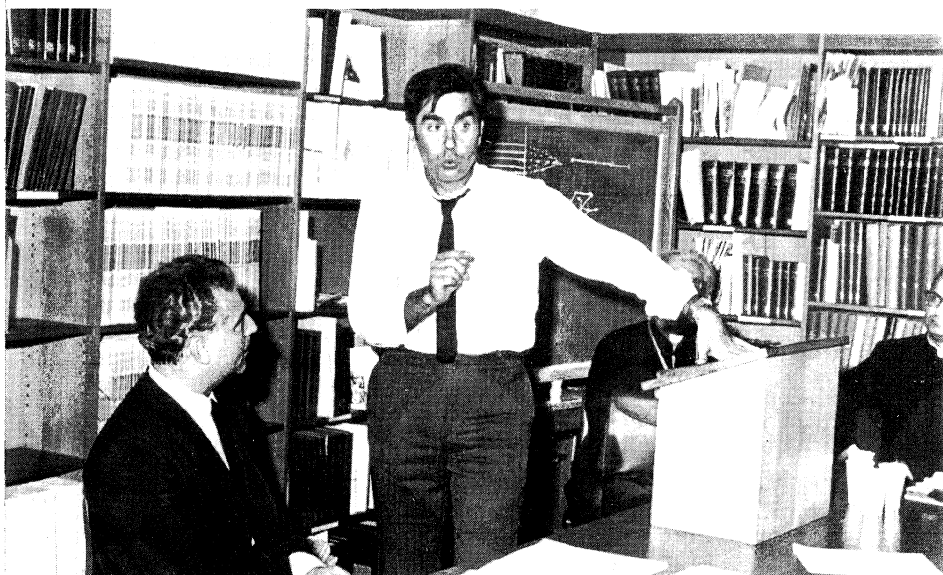

Ἡ μητέρα, ἄξονας σιγουριᾶς, πάντοτε ἀνοιχτὴ ἀγκαλιά, αὐστηρὴ τρυφερότητα. Ἄργότερα, στὸν ἐνήλικο βίο, ἡ παρουσία τῆς ἄρρητος ἔλεγχος, μέτρο ἀνέφικτης ὀλότητας.

Εύτυχία άτρωτη σέ χρόνια σκληρά.

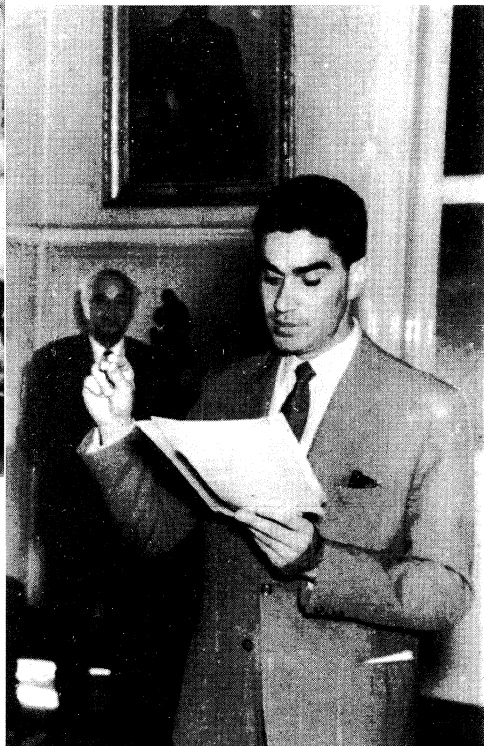

*Δάσκαλος; Δεν θά μπορούσα νά τò διανοηθῶ στήν ἔφηβεία μου.
Ἡ παρέα ἔστηνε ὄνειρα ἀσυμμάζευτα, ἡ πανεπιστημιακὴ ἔδρα
ἔμοιαζε συμβιβασμὸς μὲ συμβατικὲς ἐπιδιώξεις. Ὅμορφη ἔφη-
βεία, ζεστὲς φίλιες ποὺ ἀκόμα διακοῦν.*

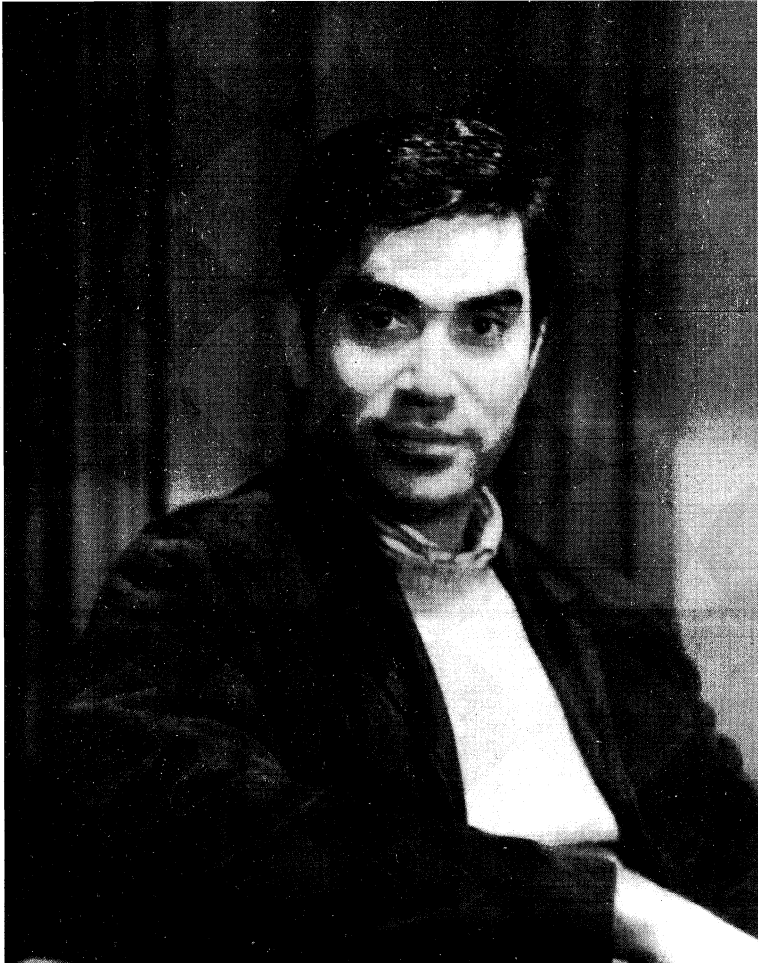

*Οι γυμνασιόπαιδες τότε έπιτελούσαμε μνήμες ήρώων τής έλευ-
θερίας. Οί ειρηνιστικές ιδέες άγνωστες, ή εύζωία πού τις γέννησε
άπρόβλεπτη και για την πιό τολμηρή φαντασία. Μυθική έποχή
προ-καταναλωτική. Στο σχολειό λειτουργούσε ακόμα κάποιος
άπόηχος στρατιωτικής άσκητικής: συντεταγμένος βηματισμός,
πειθαρχημένη όμοτροπία, θούρια — άξονας τής άγωγής ή προτε-
ραιότητα τής πατρίδας, ή έτοιμότητα για θυσίες. Τότε και σήμε-
ρα, δυό άσύμπτωτοι κόσμοι — ή γενιά μου τούς έζησε διαδοχικά.*

Παιγνιώδες σημαῖνον.

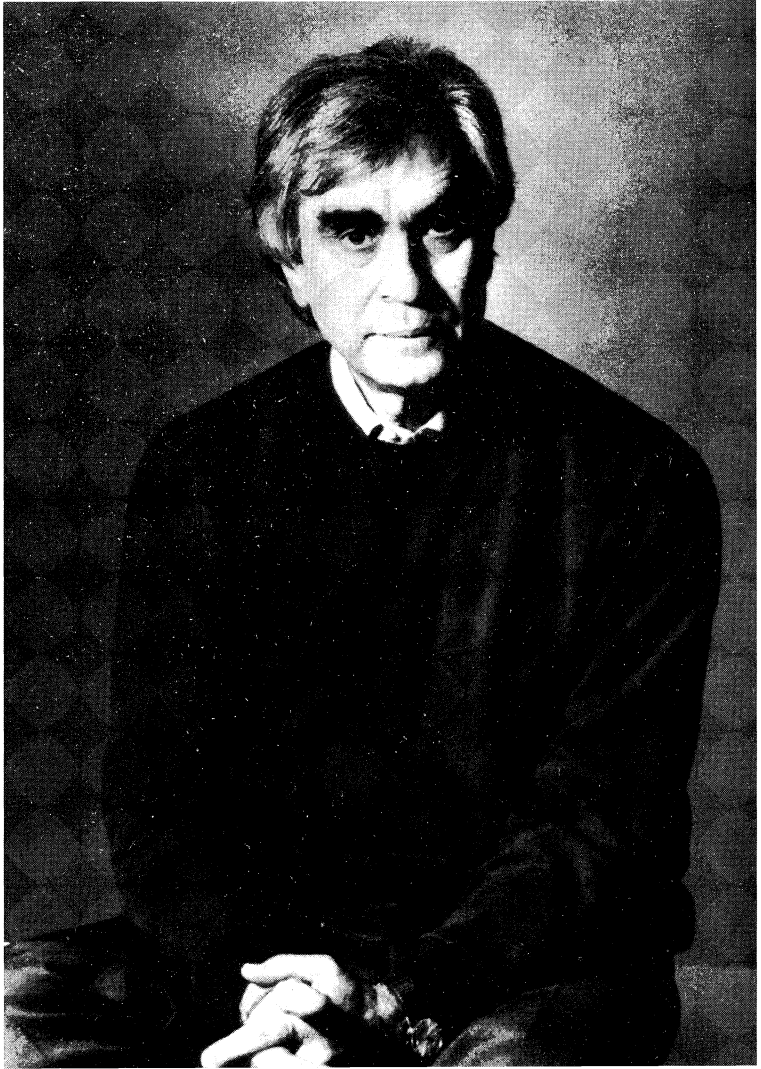

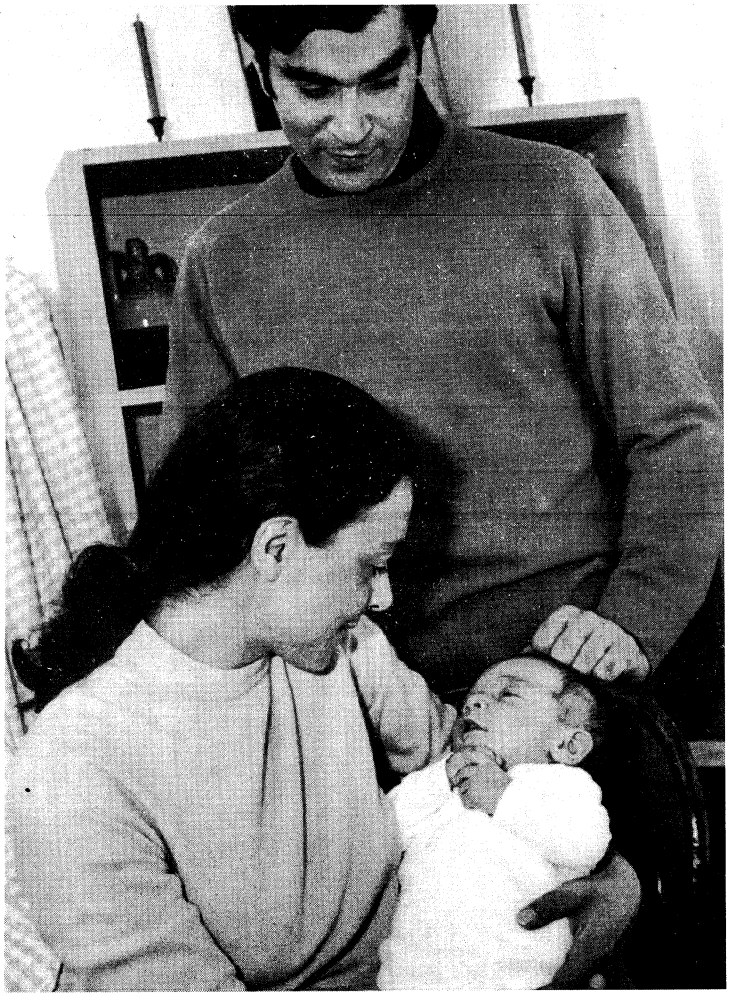
Στὸ βάθος τοῦ πρυτανικοῦ γραφείου ὁ Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλος.
Ἐποικιοκρατικὸ lapsus τοῦ φακοῦ; Πάντως, ἂν μπορούσε τότε νὰ
διαβλέψει ὅτι θὰ τὸν διαδεχθῶ, ἔστω καὶ στὴν ἔδρα τῆς Παν-
τείου, ἡ εἰκόνα θὰ ἔχανε ὅπωςδήποτε τὸ συμβολικὸ τῆς βάθους.

Ποιός ό άληθινός έαυτός μας, τó πραγματικό μας πρόσωπο; Πότε και ποϋ σαρκώνεται ή μοναδική μας ταυτότητα, ποιός ό «πυρήνας» τής ύπαρξής μας, τó «ύποκείμενο» τόσο του κάλλους όσο και τής φθοράς; Στροβιλιζόμαστε στο κενό, στο άξεδιάλυτο μυστήριο του θανάτου. Μάθαμε τή συγκρότηση του πυρήνα των άτόμων, τή δομή του DNA, τή σύνθεση του φωτός, τά στοιχεία τής ύλης των άπώτατων γαλαξιών. Και δέν ξέρουμε νά όρίσουμε ούτε τήν έναρξη ούτε τó πέρας

τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου, τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἐνα ζευγάρι ἀνθρώπινα μάτια καὶ ἡ συνείδηση πίσω ἀπὸ τὸ εὐγλωττο βλέμμα εἶναι ἓνα «ἄλλο» ἀπροσμέτρητο σύμπαν. Ὅπου ψάχνουμε ἀτελέσφορα τὸ αἶνιγμα τοῦ θανάτου.

Πρώτες αφ' ύψηλου προσεγγίσεις στην επίγνωση τῆς πατρότητας.

Τελικά, ή πιό σταθερή, μακροπρόθεσμη επένδυση σέ αποκαλύψεις.

Άπομνημείωση τῆς πρώτης τηλεοπτικῆς ἐμπειρίας. Παραμένει βαρύνουσα πρόκληση καὶ εὐθύνη διευρυμένης κοινωνίας σχέσεων ἢ ἠλεκτρονικὴ ἀμεσότητα.

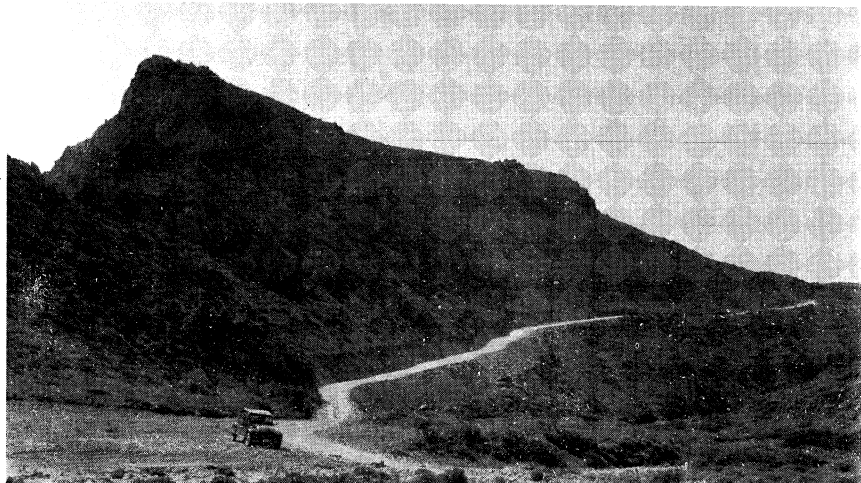
Γόνιμη ἀντιπαράθεση στὸν Μυστρά: μὲ τὸν Νίκο Σβορώνο καὶ τὸν Μανόλη Χατζηδάκη. Διηύθυνε ὁ Βάσος Ρώτης.

Τί κοιτάζουμε και οί τρεῖς πρὶν ἀνέβουμε στὸ βῆμα; Ἡ ἐπαφή μὲ τοὺς ἀκροατὲς ἀρχίζει πάντοτε ὀπτικά, ἴσως καὶ μὲ ἓνα χαμόγελο. Τὸ δῶρο γιὰ τὸν ὁμιλητὴ εἶναι νὰ ἐξελιχθεῖ ἡ ἐπαφή σὲ ἀμεσότητα κοινωνίας.

Πολυεπίπεδη έκφραστική: ο προφορικός λόγος. Είναι σαν να διευθύνεις ορχήστρα. Δεν μπορώ να φανταστώ άλλη τέχνη τέτοιας πολυμερισμένης εγρήγορσης.

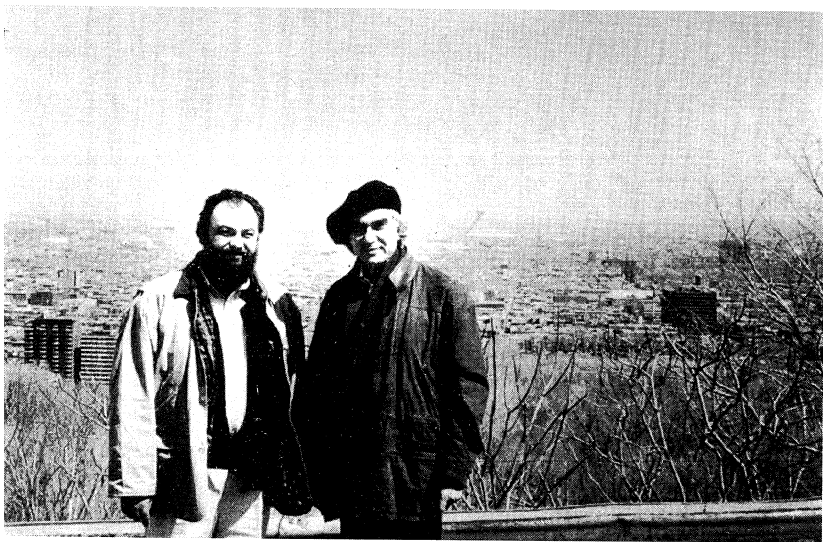
*Ἐπὶ καλοκαίρι σὲ καλοκαίρι τὰ Κύθηρα ἐπιφυλάσσουν
κάποια καινούργια ἐρημικὴ ἀποκάλυψη. Χάρη στὸν γαλ-
λικό μου δίφρο «δύο ἐρικυχένων τε γαυριόντων ἵππων».*

*Κάθαρση μεριμνῶν ὁ ἡδονικὸς φρικασμὸς στὴν ὀλόσωμη
ἀφή τῆς θάλασσας, ἀχόρταγη μίξις τοῦ κορμιοῦ μὲ τὰ
σμαραγδένια νερά. Σκέψη συνεσταλμένη, αἰσθήσεις διε-
σταλμένες στὴ μέθη τῆς πλησμονῆς.*

*Νέα Υόρκη, βαθμοί 15 υπό τὸ μηδέν,
πληρέστερα θωρακισμένος ὁ Σαββόπουλος.*

*Ἐπὶ τὸ Μόντρεαλ μὲ ἀγάπη,
τὴν ἀγάπην τοῦ Λάμπρου Καμπερίδη.*

Ἰχνη, β'

ΙΧΝΟΜΥΘΩ τὸ πρόσωπό μου στὴ γλώσσα. Δὲν μοῦ χαρίστηκε ἄλλος τρόπος. Οὔτε στὸ μάρμαρο ξέρω νὰ ἀποτυπώσω ἑτερότητα, οὔτε σὲ ἤχους, οὔτε μὲ χρώματα. Μοῦ ἀπόμεινε νὰ πλάσω τὸ πιὸ δυσήνιο μάγμα: τὴ γλώσσα.

Μὲ προδίνει ἡ γλώσσα, σὲ κάθε φράση. Μὲ μόχθο πολὺ τὴν πειθαρχῶ στὴ σκέψη μου, θεραπαινίδα τῶν διανοημάτων μου. Τὸ πρόσωπό μου ἀδύνατο νὰ καθρεφτιστεῖ στὶς λέξεις καὶ στὴ σύνταξη, στὸ «ῥφος». Ζηλεύω τὸν Καβάφη πού τοῦ χαρίστηκε αὐτὸ τὸ καθρέφτισμα. Ἄρκοῦν δύο-τρεῖς στίχοι του, καὶ λές: εἶναι Καβάφης.

Εἶναι — ποῦ εἶναι ὁ Καβάφης; Ἡ ἑτερότητα σμιλεμένη στὴ γλώσσα, ποῦ παραπέμπει; Γι' αὐτὸ τὸ ἀδιάστατο ποῦ, τὸ μετὰ τὸν θάνατο, ὅλη ἡ ἀγωνία καὶ ὁ μόχθος τοῦ βίου. Ἄν στραγγίξεις τὸν μόχθο μου — κάποιες χιλιάδες τυπωμένες σελίδες (ἀπεγνωσμένες ἱκεσίες ἐρωτικῆς κοινωνίας), ἀτέλειωτες ὥρες προφορικοῦ λόγου — θὰ ἀπομείνει ἓνας καὶ μόνο πόθος: Τὴ στιγμή τῆς τελευταίας μου πνοῆς νὰ φεύγω, μὲ τὴ λαχτάρα πού γυρίζω

στὴν πατρίδα. Μὲ τὸ τρελὸ καρδιοχτύπι μιᾶς ἐρωτικῆς ἀναμονῆς. Αὐτὸ μόνο.

Πίσω μου τί θὰ ἀπομείνει; Μὰ ὅ,τι οὐσιωδέστερο στὸν βίο μετράει αὐτὸ ποὺ ἔπεται. Ἔστω καὶ σμιλεμένο στὴ γλώσσα, τὸ πρόσωπό μου ἴχνος εἶναι, δὲν εἶναι παρουσία. Ἡ παρουσία διαρκεῖ στὸν ἔρωτα, ὄχι στὴ γλώσσα. Φύση καὶ γλώσσα ριγοῦν μὲ πανικὸ μπροστὰ στὸ ἀδιάστατο. Μόνο ἡ γεύση τῆς ἐρωτικῆς ἀμοιβαιότητος νικᾷ τὸν φόβο τοῦ θανάτου.

Ἰχνη ἔρωτα, ναί, θὰ ἤθελα νὰ μὲ ἀκολουθοῦν. Ἔστω καὶ τόσο ἰσχνὰ ὅσο τὰ αἰσθήματα αὐτῶν ποὺ «ἀγαποῦν» τὸν Καβάφη. Δὲν θέλω ὅμως αἰσθητικὴ ἀγάπη γιὰ τὰ ἴχνη μου. Θέλω νὰ τὰ ἀποκρυπτογραφοῦν ὅσοι θὰ συνεχίσουν νὰ μὲ ἀγαποῦν, συλλαβίζοντας προσανατολισμὸ στὸν ἔρωτα. Τῆ μόνη ὁδὸ «σωτηρίας».

Πατρίδα

ΑΔΙΑΣΤΑΤΗ ΖΕΣΤΑΣΙΑ οικειότητας, ἴχνος τοῦ ἐπέκεινα. Σχέσεις ἀμεσότητας, τρυφερὴ ἐγγύτητα, δεσμοὶ καὶ φιλίες, ἀγαπημένοι νεκροί: Πατρίδα. Εἰκόνες, ἤχοι, γεύσεις, αἰσθήσεις ἀφῆς, συνήθειες τῆς καθημερινότητας. Ὅλα φτασμένα ἀπὸ πολὺ μακριά, σταλακτίτες σωρευμένης ἐμπειρίας αἰώνων.

Μοῦ ἔλαχε ἐκβαρβαρισμένη γενέθλια πόλη. Τσιμεντένια λέπρα πάνω σὲ γῆ πολυτραγουδισμένη. Ἀσχήμια, πνιγερὴ βρωμιά, μαύρη κάπνα κολλημένη παντοῦ: στίς θλιβερὲς ὄψεις ἀκαλαίσθητων πολυκατοικιῶν, στίς φιοριτουῖρες μεταπρατικοῦ ἐπαρχιώτικου νεοκλασικισμοῦ, σὲ μίζερα δεντράκια καχεκτικοῦ ἀκτιβισμοῦ δημάρχων. Παρανοϊκὰ ὑπερυψωμένες οἰκοδομὲς σὲ δρόμους στενοὺς — διάδρομοι φυλακῆς μὲ πανύψηλα τείχη. Ὁ θόρυβος παντοῦ, οἱ τερατώδεις μεταλλικοὶ κάρθροι ἀναρίθμητοι πάνω στὸ σάπιο κουφάρι τῆς πόλης. Ἀθήνα, ὁ πιὸ ἐγκληματικὸς βανδαλισμὸς στὴν Ἱστορία.

Αὐτὸ μοῦ δόθηκε, εἶναι ἡ δική μου ἀπτὴ οικειότητα.

Ἰχνη τῆς ζωῆς μου παντοῦ ἐδῶ, συνέχεια σχέσεων καὶ μνη-
 μες τρυφερές σὲ φόντο στρεβλὸ πιά καὶ ἀνοίκειο. Παιδι-
 κοὶ πετροπόλεμοι στὴ Φωκίῳνος Νέγρη, στὴν Αἰόλου γιὰ
 ψώνια μὲ τὴ μητέρα, ὁ πέτρινος βάτραχος στὴν Πλατεία
 Ἀγάμων ποὺ μόλις χωροῦσε στὴ νηπιακὴ μου ἀγκαλιά,
 μαθητικὲς παρελάσεις στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως, φοιτητικὲς
 διαδηλώσεις στὸ Σύνταγμα, πρῶτο ἐρωτικὸ ραντεβού
 στὴν Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ, πρώτη διάλεξη στὴν Ἀρχαιο-
 λογικὴ Ἑταιρεία — τί προσπαθῶ νὰ πῶ; Κάθε γωνιά,
 κάθε τετράγωνο συμπυκνώνει μνῆμες. Αἰσθήματα ἀνεξά-
 λειπτα καταμετροῦν τὸν χῶρο, εἰκόνες ἀγαπημένων, πα-
 ραστάσεις ζωντανές σὲ κάθε βῆμα. Ἀθήνα, πατρίδα μου,
 αὐλὴ τοῦ βίου μου.

Στὰ ἑκατὸ μέτρα ποὺ θὰ περπατήσω σήμερα, κάποιοι
 θὰ μοῦ χαριστεῖ νὰ μὲ χαιρετίσουν, νὰ εἰσπράξω χαμόγελα
 φιλικά. Οἰκειότητα γῆς πατρικῆς ποὺ διευρύνεται: θάλασ-
 σες ποὺ κολύμπησα, πεῦκα μὲ ἄρωμα ρετσίνοι ποὺ ἀνάσα-
 να, κοκκινόχωμα, ρεῖκια μετὰ τὴ βροχὴ, ἀέρινα βουνὰ στὸ
 ἠλιοβασίλεμα, ἡ ἀφῆ τοῦ ἀσβέστη, τὸ τραγούδισμα τῶν
 νερῶν μέσα ἀπὸ πλατάνια. Μιὰ γῆ ποὺ θὰ ἀγκαλιάσει τὸ
 ἄψυχο κορμί μου τρυφερά, οἰκεῖα, μὲ κάποιους ὀλόγυρα
 ποὺ θὰ δακρῦζουν γιὰ τὴ λύση συνεχείας τῶν αἰσθητῶν
 σχέσεων.

Ἡ μέσα-Ἑλλάδα

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ δὲν εἶναι πατρίδα. Οὔτε τὸ ἰδεολόγημα τοῦ «ἔθνους». Ἡ πατρίδα τῆς αἰσθητῆς οἰκειότητος γίνεται νόημα βίου μὲ τὸ πὺρ μολιάζεσαι στὴν κοινὴ σάρκα τῆς γλώσσας, στὴ μεταγχιζόμενη ἐμπειρία πὺρ συγκροτεῖ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση.

Παιδικὰ χρόνια, τότε πὺρ τὸ πατρικὸ σπίτι, ἡ μητρικὴ ἀγκαλιά, τὸ σχολεῖο, ὁ οἰκεῖος περίγυρος λειτουργοῦσαν αὐτονόητα τὸν ἐγκεντρισμὸ στὴν πατρίδα. Ψηφίδα-ψηφίδα, νὰ ἀπαρτισθεῖ τὸ νόημα. Μὲ εἰκόνες, δηλαδὴ μὲ αἰσθήματα, ὄχι μὲ ἰδέες. Περικεφαλαῖες, δόρατα καὶ ἀσπίδες, ὁ Κυναίγειρος πὺρ ἀρπάζει τὸ περσικὸ πλοῖο μὲ τὰ δόντια, τὰ στενὰ τῆς Σαλαμίνας γεμάτα συντριμμένα σκαριά: πρῶτοι χυμοὶ καύχησης γιὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καταβολή, τὴν εὐγένεια τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος. Μεγαλέξανδρος τὸ μυθικὸ παλικάρι, σπαθὶ πὺρ κόβει τὸν γόρδιο δεσμὸ. Δικέφαλος, Ἀγιά-Σοφιά, αὐτοκράτορες μὲ χρυσοστόλιστα ἄμφια, τὸ ὑγρὸν πῦρ, ὁ τελευταῖος Παλαιολόγος νεκρὸς στὴν Πύλη τοῦ Ρωμάνου. Φουστανέλες, γιαταγά-

νια, ἡ βροντερὴ φωνὴ τοῦ Κολοκοτρώνη, ὁ Ὀδυσσεύς Ἄνδροῦτσος νὰ πηδάει πάνω ἀπὸ τρία ἄλογα.

Συμφηρισμὸς τῶν εἰκόνων τῆς παιδικῆς φαντασίας στὴ θεὰ τῆς γαλανόλευκης, στὴ μελωδία τοῦ Ὑμνου. Ἡ πατρίδα ἦταν σωματικὴ αἴσθηση ρίγους, ὅπως κάθε ἔρωτας. Τῆς τραγουδούσαμε καντάδες: «Πατρίδα ἀκριβὴ μου, γλυκιά μου πατρίδα, γαλάζια μου ἀγάπη, Ἑλλάδα χρυσή». Χρόνια δύσκολα, ὅλα τὰ χρόνια: Γερμανικὴ κατοχή, πείνα, ἐμφύλιος, θάνατος παντοῦ, στέρηση, προπαγάνδες, φανατισμοί, ὁ διχασμὸς φαρμάκι. Οἱ συνειδητὲς ἐμπειρίες τῆς πατρίδας, ὅλες μαράζι, ντροπὴ, ἀγανάκτηση. Οἱ ἡγέτες σπιθαμιαῖοι, κωμικοί, ἡ ἀνάπτυξη στρεβλὴ, βλαχαδερὴ ἀπληστία τὸ πρῶτο μέλημα.

Ὅπως καὶ μὲ τὴν ἀθλιότητα τῆς γενέθλιας πόλης. Ἐπρεπε νὰ συμβιβάσω τὸν παιδικὸ ἐγκεντρισμὸ στὴν πατρίδα μὲ τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία τῆς ἀηδίας γιὰ ὀτιδῆποτε ἑλληνικό. Ἐτσι γεννήθηκε ἡ κριτικὴ ἀπορία, τὸ ἐπιμοχθο ψάξιμο: Τί σημαίνει νὰ εἶσαι Ἑλληνας σήμερα, ποῦ μπορεῖ νὰ σώζεται στὴ σημερινὴ ἐκβαρβαρισμένη Ἑλλάδα πρόταση ἐπίκαιρη πολιτισμοῦ μὲ πανανθρώπινη ἐμβέλεια.

Γιορτή

ΠΡΟΤΟΥ ΑΠΟΣΤΕΩΘΕΙ σὲ ιδέες καὶ ψυχολογικὲς πεποιθήσεις, ἢ μεταφυσικὴ εἶναι ἐόρτια χαρά. Ἐδιόρατα σταλάγματα χαρᾶς σπέρνουν στὴν ψυχὴ τὴ μεταφυσικὴ βεβαιότητα.

Μόνο ἡ γιορτινὴ εὐφροσύνη μεταγγίζει βεβαιότητες. Ὄταν τεντώνεται ἡ ψυχὴ νὰ δεχθεῖ τὴν πληρωματικὴ ἀνταπόκριση σὲ ἀνεπίγνωστους πόθους. Ἐκεῖ στὸ ἀνεπίγνωστο ποὺ εὐφρόσυνα πληροῦται, ἐκεῖ στὸ ἐόρτιο τέντωμα τῆς ψυχῆς σταλάζει ἡ μεταφυσικὴ βεβαιότητα. Προτοῦ ἡ αὐτασφάλιση συμμιγεῖ μὲ τὸ αἶσθημα, προτοῦ ἀπλώσει πλοκάμια ἢ ἠθικὴ προστακτικὴ καὶ τερατουργήσει τὴ «δικαίωση». Στὴν προπρωτικὴ χαρὰ — πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση στὸ ιδεολόγημα.

Κυριακάτικες ψηφίδες γιορτινῆς χαρᾶς. Κάτι ἄλλαζε στὸν «ἀέρα» καὶ στὸ «ῥυθμὸς» τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τὸ μεσημέρι κιόλας τοῦ Σαββάτου. Ὅλα μπολιάζονταν σὲ ἀδιόρατο τέντωμα ἀναμονῆς, σὲ τρυφεράδα ἐγρήγορσης γιὰ τὰ ἐρχόμενα. Αἰσθήσεις: ζεστὸ λουτρό, φρεσκοσιδερωμένες ἀλ-

λαξίες, δίπλα στὸ κρεβάτι τὰ «καλά» μας ροῦχα καὶ παπούτσια. «Νὰ μαζευτεῖς νωρὶς ἀπὸ τὸ παιχνίδι, αὔριο εἶναι Κυριακή». Ἦχοι τῆς καμπάνας τοῦ ἑσπερινοῦ, διάχυτο ἄρωμα λιβάνι — ἡ μητέρα θυμιάτιζε τὶς εἰκόνες.

Γλυκασμὸς τῶν αἰσθήσεων καὶ ἡ γιορτινὴ λαμπράδα τοῦ κυριακάτικου πρωينوῦ: ἡ οἰκεία μεγαλοπρέπεια τῆς ἐκκλησιᾶς, πολυέλαιοι, χρώματα, χρυσὰ ἑξαπτέρυγα, εὐωδιαστὸ λιβάνι, πρόσωπα γνωστά, φιλικὰ, ζωγραφισμένα σὲ θόλους καὶ ἡμιθόλια, μαζὶ μὲ τὰ γνωστά τῆς γειτονιάς, τοὺς συντρόφους τῶν παιχνιδιῶν καὶ τοῦ σχολείου. Τὸ ἴδιο ἐγγύτατοι ὁ Ἀι-Γιώργης καὶ ὁ κύρ-Γιώργης, ἡ Παναγιὰ καὶ ἡ Παναγιώτα-Γιώτα, ἡ καλὴ μου φίλη, ὁ ἔνθρονος Μέγας Ἀρχιερεὺς καὶ ὁ γλυκὸς μας ἱερεὺς.

Ὅμως ἡ γιορτὴ δὲν σταματοῦσε στὶς αἰσθήσεις: οἱ αἰσθήσεις ρούφαγαν τὸ «ἄλλο», τὸ ἀδιόρατο τῆς γιορτῆς. Μεγαλόπρεπη δραματοουργία, πλούσιο μέλος, ἐντυπωσιακὲς μετακινήσεις στὸν χῶρο, οἱ γύρω μὲ τὰ γιορτινά τους συναγμένοι σὲ κάτι ἐπίσημο — ἦταν μόνο τὰ αἰσθητὰ κανάλια ἀπ' ὅπου στάλαζε ἡ πληρωματικὴ ἀνταπόκριση σὲ ἀνεπίγνωστους πόθους. Χάρη στὶς αἰσθήσεις τὸ στάλαγμα ἦταν ζωντανό, ὄχι σκιάχτρο ἀξιόμισθης ὑποχρέωσης.

Ὅταν ἀργότερα ἦρθε ἡ διδαχὴ, ὁ ἰδεολογικὸς καμβὰς τῆς ἀναλυτικῆς «κατανόησης», οἱ προτεραιότητες ἄλλαξαν. Ἡ ἐθιμικὴ σάρκα ἄρχισε νὰ μοιάζει μὲ νεκρωμένο κέλυφος, τὸ μυαλὸ ζητοῦσε πατήματα στέρεης ἀποδεικτικῆς. Ἐνδιέφεραν τὰ «οὐσιώδη», καὶ τὰ «οὐσιώδη» ἦταν ἱεραρχημένα ἀπὸ τὴ διάνοια. Ἡ γιορτινὴ εὐφροσύνη τῶν αἰσθη-

σεων ἔμενε ἀσυνείδητη, ἡ λογικὴ ἐπεξεργασία ἀπωθοῦσε τοὺς «τύπους», λογάριαζε τὴν παράδοση «ἀπολίθωμα ρουτίνας».

Γιορτὴ καὶ ἰδεολογία: πάλη φωτὸς καὶ σκιᾶς. Τὸ τοπίο τῆς ἐφηβείας γινόταν ὅλο καὶ πιὸ σκιερό. Ἡ μεταφυσικὴ στρατωνιζόταν, ντυνόταν τὴν πανοπλία τῆς ἀτομοκεντρικῆς πεποιθήσεως, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀνταλλακτικῆς ἰσχύος: Δίνεις ἠθικὴ συνέπεια καὶ εἰσπράττεις ἐγγυήσεις αἰώνιες.

Εὐτυχῶς ἔμενε ἀνυπότακτη ἡ δίψα τοῦ ἔρωτα· μαζί με τὴν πείνα γιὰ ζωντανὸ ψωμί δημιουργικῆς ἑτερότητας. Αὐτὲς οἱ δυὸ γιορτινὲς ἀντιστάσεις ἔκαναν ἀνυπόφορη τὴ μούχλα τοῦ στρατώνα, πνιγμὸ ἀσφυξίας τὴν ἰδεολογικὴ στεγανότητα τῆς μεταφυσικῆς. Τὸ φιτίλι σιγόκαιγε ὑπόγεια, ἡ ἔκρηξη ἦταν δημόσιος λόγος: Στὰ εἴκοσι ἕξι χρόνια μου εἶχα τὴ χαρὰ νὰ δῶ τυπωμένο τὸ πρῶτο μου βιβλίο, *Πείνα καὶ δίψα*.

Πείνα και δίψα

ΟΛΑ ΤΑ ΒΑΣΑΝΙΣΤΙΚΑ ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ τοῦ βίου ἦταν ἐκεῖ: ἡ μοναξιά, τὸ ἀπόλυτο, ὁ χρόνος, ἡ ἐλευθερία, ὁ θάνατος, ἡ κούραση, ἡ νοσταλγία, ἡ συνήθεια, ὁ ἀπρόσιτος Θεός. Κάθε σελίδα μαρτυροῦσε μιὰν ἄπληστη ἐρωτικὴ δίψα ποὺ δὲν εἶχε μάθει νὰ ταπεινώνεται. Ζητοῦσε νὰ πληρωθεῖ μὲ ἀπευθείας ἄλμα στὸ ἀπόλυτο.

Εἶχε μόχθο τὸ μικρὸ μου βιβλίο. Ἔβγαινε ἀπὸ ἀτέλειωτα πυρετώδη γραψίματα τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἄλλὰ μόνο μὲ τὴν ἀγωνία τῆς ἐφηβικῆς εὐαισθησίας γιὰ τὸ ἄρρητο. Πολιορκοῦσα τὸ ἄρρητο μὲ λογικὴ σύνταξη καὶ συναισθηματικὰ περιγράμματα. Κραύγαζα τὸν πνιγμὸ μου ἀπὸ σχήματα, ἰδεολογήματα, σχετικότητες, συμβατικὲς αὐθεντίες, ἐπαναπαυτικὲς ἀποφυγὲς τῆς μεταφυσικῆς πρόκλησης. Εἰλικρίνεια καὶ πάθος, ἴσως καὶ κάποια ἀποκτημὲνη δεξιότητα στὴ γραφή. Ἡ ταυτότητα τῆς ὁδοῦ τῆς «ἄνω» μὲ τὴν «κάτω» —«μία καὶ αὐτή»— δὲν μοῦ ἦταν ἀκόμα αἰσθητή.

Μοῦ ἔφτιαξε τὸ ἐξώφυλλο ὁ ζωγράφος Ἄλέκος Κον-

τόπουλος. Τὸν συναντοῦσα στὴν ὁδὸ τὴν «κάτω», τοῦ βιοπορισμοῦ: ἀντέγραφε παραστάσεις ἀρχαίων ἀγγείων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Πάντα μὲ μπλούζα καταλερωμένη ἀπὸ χρώματα καὶ ἓναν πελώριο μπερέ. Ὁλος ἓνα τρυφερὸ χαμόγελο καὶ ἄκρα εὐγένεια.

Συγκυριακὴ, ἀλλὰ σημαδιακὴ γιὰ μένα — ἐκ τῶν ὑστέρων — ἡ σύνδεση τοῦ πρώτου μου βιβλίου μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἀλέκου Κοντόπουλου: χρωματικὴ γλώσσα ὄριμου ταλέντου καὶ πολύμοχθης μαστοριᾶς. Τὴν ζηλεύω πάντα. Ζηλεύω τὴ χρωματικὴ πάλη νὰ φανερωθεῖ ὁ λόγος τῶν πραγμάτων ὡς αἴσθησις μέσα στὴν αἴσθησις. Νὰ γίνῃ ρητὸ τὸ ἄρρητο πέρα ἀπὸ τίς ἔννοιες καὶ τὴν ὅποια παραστατικὴ.

Τὸ δικό μου βιβλίο, πού στοργικὰ τὸ ἔντυσαν οἱ πινελιές του, πρωτάρχιζε τὸ ψάξιμο γιὰ τὴ «μέσα στὴ λέξη λέξη, τὴν ἀνίκανη νὰ ἀρθρωθεῖ σὲ λέξη» καὶ ὅμως ἀδάμαστα εὐγλωττη.

Ἦμουν πάντως εὐστοχος στὸν τίτλο. Ὁ τίτλος θὰ μποροῦσε νὰ ἐπαναλαμβάνεται ὡς ὑπότιτλος σὲ κάθε μεταγενέστερο βιβλίο μου — ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ αὐστηρῆς φιλοσοφικῆς γλώσσας καὶ δομῆς. Κάθε βιβλίο μου κραυγὴ προσωπικῆς πείνας καὶ δίψας, πόθος ἔρωτα. Προτέρημα ἢ ἀνωριμότητα; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν μπόρεσα ποτὲ νὰ γράψω οὔτε καὶ διδακτορικὴ διατριβὴ πού νὰ μὴ δηλώνει προσωπικὴ μου ἀναζήτησις καὶ πάλη γιὰ δικό μου ὑπαρξιακὸ πρόβλημα: ἀλλὰ ἡ μέθοδος τῆς εἰλικρινοῦς ἀπογύμνωσης δὲν μεταμορφώνει ὅπωςδήποτε τὸ ἄρρητο σὲ ρητό. Λίγες σελίδες μου, σκόρπιες σὲ διαφορετικὰ βιβλία, ἴσως δείχνουν μὲ κάποια ἐνάργεια τὴν ἄνω-κάτω ὁδὸ γι’

αὐτὴ τὴ μεταμόρφωση. Χρειαζόταν ἄραγε τόσος μόχθος
θητείας στὴ μαστορικὴ τῆς γραφῆς καὶ τόση εὐτρωτη
γυμνητεία γιὰ νὰ προκύψουν αὐτὲς οἱ λιγοστὲς σελίδες;
Τί θὰ χάριζε περισσότερὴ εὐφορία στὴν ὀλιγόκαρπη συκὴ
τὴν κυρίως πολύφυλλη;

Μοῦ ἔλαχε δύσβατο ἄθλημα — ἀνάλογο μὲ τὴν ἐπώ-
δυνη γενέθλια γῆ. "Ἄν ὑστέρησα σὲ ἀναθεωρήσεις, ἄλλοῦ
ἢ κρίση.

Γερμανία

Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ με έμαθε πολλά. Τρία χρόνια άτμητης μοναξιάς, αλλά τὸ κέρδος καίριο.

Θέα στὸ πάντα μελαγχολικὸ Παλαιὸ Νεκροταφεῖο ἀπὸ τὸ μεγάλο γοτθικὸ μου παράθυρο — στὸ Collegium Leoninum, am alten Friedhof.

Ὁ τρίτος ὄροφος βιβλιοθήκη. Ἐνα πελώριο τραπέζι ὄλο δικό μου, τὰ βιβλία μου καὶ τὰ χαρτιά μου μόνιμα ἀπλωμένα ἐκεῖ. Γιὰ εἰδικὴ βιβλιογραφία, ἡ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη: μὲ σύστημα δανεισμοῦ συναρπαστικῆς τάξης καὶ ταχύτητας, χώρους ἀναγνωστηρίου μὲ φόντο τὶς κατάφυτες ὄχθες τοῦ Ρήνου καὶ τὴ γαλήνια ροὴ τοῦ ποταμοῦ.

Τὰ σπουδαστήρια τοῦ Πανεπιστημίου, ἄλλη δαψίλεια ἀνταπόκρισης στὴ σπουδαστικὴ βουλιμία. Οἱ παραδόσεις καὶ τὰ σεμινάρια, ἐμπειρία μεθυστικῆ. Γιὰ πρώτη φορὰ γευόμουν τί θὰ πεῖ ὀργανωμένη σπουδὴ, τί σημαίνει ἓνα πραγματικὸ πανεπιστήμιο.

Στὴν Ἑλλάδα εἶχα ἀποκομίσει βαθιὰ περιφρόνηση

γιὰ τοὺς πανεπιστημιακοὺς καθηγητὲς μου: ἄνθρωποι φουσκωμένοι, κενοί, περιέφεραν οἷηση καὶ φτηνὸ κομψασμὸ — ἐλάχιστες οἱ ἐξαιρέσεις ἀνθρωπινῆς συμπεριφορᾶς. Ὅταν στὴ Βόννη μὲ κάλεσε πρώτη φορὰ γιὰ δεῖπνο στὸ σπίτι του ὁ καθηγητὴς μου — διάσημος αὐτὸς στὸν διεθνή χῶρο —, πρέπει νὰ διατηροῦσα τὴν ἐκπληξη στὸ βλέμμα ὁλόκληρη τὴ βραδιά.

Δὲν ἦταν ἔτσι ὅλοι οἱ καθηγητὲς· οἱ δυὸ τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας εἶχαν ἔντονα νεοελληνικὰ χαρακτηριστικά. Ὅμως μόνο στὴ Γερμανία ἡ λέξη δάσκαλος πανεπιστημιακὸς μοῦ ἀποκαλύφτηκε στὸ πραγματικὸ της νόημα. Δὲν ἔχω ξαναδεχθεῖ τόσο ἀμείλικτη κριτικὴ στὴ δουλειά μου, καὶ δὲν ἔχω ἄλλοτε αἰσθανθεῖ τόσο πηγαία εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν κριτικὴ. Μοῦ ἀνοιγε ἀπρόβλεπτες προοπτικές, καινούργιες δυνατότητες θέας, μὲ χειραγωγοῦσε νὰ τιθασεύω τὸ ὑλικό μου καὶ τὴ σκέψη μου. Δὲν μὲ ταπεινῶνε ἡ κριτικὴ, μὲ σεβόταν καὶ μὲ ἐνηλικίωνε.

Ζοῦσα τὴ ζωὴ ἑνὸς ρωμαιοκαθολικοῦ οἰκοτροφείου, μοιραζόμενοι μὲ τοὺς γερμανοὺς φοιτητὲς — ὁ μόνος ξένος — τὴ στρατωνισμένη καθημερινότητα. Ἦταν μιὰ ἀκόμη ἀποκάλυψη: Εἶχα γνωρίσει στὴν Ἑλλάδα τὴ διάστροφη θρησκευτικότητα τῶν ἐξωεκκλησιαστικῶν ὀργανώσεων, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ψηλαφοῦσα ποιὸς ἦταν ὁ πρῶτος διδάξας τὴ διαστροφή.

Ἄρنيόμουν νὰ τὸ πιστέψω, φοβόμουν μήπως προβάλλω δικές μου προκαταλήψεις — ἂν καὶ ἐρχόμουν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μᾶλλον μὲ προδιάθεση θαυμασμοῦ γιὰ τὴν «ἐκ-

συγχρονιστική» εὐελιξία τῶν ρωμαιοκαθολικῶν. Ἐν-
στεκόμουν ὅμως ἡ εἰκόνα πού προοδευτικά σχηματιζόταν
μέσα μου γιά τή ρωμαιοκαθολική ἐκκλησία, ὡς θεσμός,
ἦταν εἰκόνα ὀλοκληρωτικοῦ μηχανισμοῦ, εἰκόνα πελώριας
«σέκτας» — ἡ ὁποία, ἂν καί πλειοψηφοῦσε κοινωνικά,
ἔμοιαζε ὀργανικά ἀποκομμένη ἀπό τή ζωή, ὅπως καί κά-
θε «σέκτα».

Ἐκανα καλοῦς φίλους. Βγαίναμε κάποια βράδια στίς
γραφικῆς μπιραρίες, νά κατεβάσουμε «ξεροσφύρι» τήν
μπέρα σέ πελώρια ποτήρια. Ἐκεῖ, γύρω ἀπό τὰ ἄβαφα
ξύλινα τραπέζια, μέ παρέες ὀλόγυρα νά τραγουδᾶνε ἀγε-
λαῖα θούρια, ἄκουγα τίς ἐκμυστηρεύσεις τῶν συμφοιτη-
τῶν μου. Γιά πρώτη φορά ἀναδύονταν ἀπό τὸ δικό μου
ἄσυνείδητο, σέ ἀντίθεση μέ αὐτὰ πού ἄκουγα, οἱ γιορτι-
νές εὐαισθησίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς μου ἐλληνικότητος.
Δυὸ κόσμοι: τὸ μυστικὸ σκίρτημα τῆς γιορτῆς στὸ ἀνέγ-
γιχτο ἀπὸ τὴν ἰδεολογία βίωμα, καὶ ὁ ἰδεολογικὸς στρα-
τωνισμὸς μέ τὴν ἀστυνομευμένη πειθάρχηση κάθε παρα-
μικρῆς ἄρθρωσης τοῦ βίου.

Εὕρισκα σιγά-σιγά τὸν μίτο: Οἱ ἐμπειρίες μου ἀπὸ τὴν
ἐκδυτικισμένη θρησκευτικότητα ἔρχονταν νά ταιριάξουν
ἀποκαλυπτικά μέ τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ τους πρωτό-
τυπο ἐδῶ στὴ Δύση. Ἐβλεπα ὄλο καὶ πιὸ καθαρὰ τὸ πρό-
βλημα τοῦ καιροῦ μου, τὸ πρόβλημα πού ἔπρεπε νά ξεκα-
θαρίσω, γιά μένα πρὶν ἀπὸ ὅλα, στὴ ζωή μου: Ὁρθοδοξία
καὶ Δύση, Ἑλλάδα καὶ Εὐρώπη, Παράδοση καὶ ἰδεολο-
γία, Ἐκκλησία καὶ θρησκεία.

Γερμανία, β'

Ο FRIEDHELM έπαιζε πιάνο και έκκλησιαστικὸ ὄργανο. Πρωινά, στὴν κεντρικὴ έκκλησία τῆς μικρῆς του πόλης —λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ Aachen— ἤμουν ὁ μοναδικὸς ἀκροατῆς του. Πλημμύριζε μουσικὴ ὁ ἄδειος ναὸς, προσφορὰ τοῦ ἀτομικοῦ έκτελεστῆ στὸν ἀτομικὸ ἀκροατῆ: ἀφαιρετικὴ ἀναγωγὴ στὴ μονόδρομη ἔρμητικὴ σχέση πού συγκροτεῖ τὴν καταναλωτικὴ γοητεία τῆς δυτικῆς τέχνης.

Γερμανία, βγαλμένη αὐθεντικὰ μέσα ἀπὸ τοὺς δρυμούς. Διώροφο σπίτι μοναχικὸ μέσα στὸ δάσος — ὁ πατέρας τοῦ Friedhelm ἔνα εἶδος δασάρχη. Εὐώδιαζε τὸ σπίτι ζωντανὸ ξύλο. Στους τοίχους κέρατα ἐλαφιῶν και δέρματα ἄγριων ζώων, τὰ κυνηγετικὰ ὄπλα παραταγμένα σὲ ἐτοιμότητα.

Ὁ Friedhelm ἦταν ἡ συχνότερη συντροφιά μου και στὸ «μέγαρο μουσικῆς» τῆς Βόννης, τὴν ἐκθαμβωτικὴ Beethovenhalle. Ἐρχόταν στίς συναυλίες πάντα μὲ τὶς παρτιτουῦρες τῶν ἔργων πού θὰ ἀκούγαμε, παρακολουθοῦσε σκυμμένος στίς νότες. Αὐτὸς ὁ δυσήμιος λαὸς πόσο

διαποτίζεται από τή μουσική στή ζωή και στόν χαρακτήρα του; Πάντως τὰ τρία χρόνια τῆς Βόννης ἦταν γιά μένα πλημμυρίδα μουσικῶν ἀκροάσεων. Ἀπόλαυση πού τήν τρυγοῦσα μέ πάθος.

Γνωρίστηκα τυχαῖα μέ τόν Friedhelm στό Σπουδαστήριο Φιλοσοφίας. Ἐκεῖ πού ἀνακάλυψα, περίπου συμπτωματικά, και τόν Heidegger. Ξεφύλλιζα βιβλία γιά τή μεταφυσική — ἦταν τίς πολὺ πρῶτες μέρες μου στή Βόννη. Ὁ Friedhelm μοῦ ἔπιασε κουβέντα· ὁ Heidegger μέ καθήλωσε, ἐκεῖ στό ξεφύλλισμα, μέ τόν τρόπο τῆς γραφῆς του.

Εἶχα πέσει στό βιβλίο τοῦ Heidegger *Εἰσαγωγή στή μεταφυσική*. Ἦμουν ἀποφασισμένος γιά τόν τίτλο τῆς διατριβῆς μου — πάντα χρειάζομαι τή γοητεία τοῦ τίτλου γιά νά γράψω ἕνα βιβλίο. Ἦθελα νά εἶναι: «Ἡ μεταφυσική τοῦ σώματος». *Coincidentia oppositorum*, προκλητική γιά τόν δυαλισμό πού μέ σκανδάλιζε ἀπό παιδί. Καί μέ μπέρδευε: Ποῦ τελειώνει ἡ ψυχὴ καί ποῦ ἀρχίζει τὸ σῶμα; Τὸ βλέμμα, τὸ χαμόγελο, ἡ φωνή, ἡ χάρη τῆς κίνησης, εἶναι ψυχὴ ἢ σῶμα; Τὰ δάχτυλα τοῦ Friedhelm πάνω στά πληκτρα τοῦ πιάνου, τὴ γλώσσα τῆς ὁμορφιάς τῶν κοριτσιῶν, ποῦ θὰ τὰ κατατάξω;

Μαζὶ καὶ ἄλλα, βασανιστικὰ ἐρωτήματα: ὑποτίμηση, δυσπιστία, φόβος γιά τὸ ἀνθρώπινο κορμί, γιατί; Πῶς καὶ περνᾶνε ὄλα γιά πεμπτοσύια τοῦ χριστιανισμοῦ; Πόσος πλατωνισμὸς ὑπάρχει σὲ αὐτὸ τὸν κυρίαρχο δυαλισμὸ καὶ πόσος μανιχαϊσμός;

Νὰ δοκιμάσω τὰ ἐρωτήματα ἐκεῖ πού εἶναι γιά τοὺς

πολλοὺς ἢ μήτρα τοῦ πιὸ σκληροῦ δυαλισμοῦ: σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ αὐστηρότερα κείμενα τῆς χριστιανικῆς ἀσκητικῆς. Διάλεξα τὴν *Κλίμακα* τοῦ Ἰωάννη Σιναΐτη.

Heidegger

ΠΑΝΤΡΕΜΑ ΤΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ με τή φιλοσοφία: αὐτὸ με συνεπῆρε στὸν Heidegger. "Ὅ,τι ἀκριβῶς εἰρωνεύονταν καχύποπτοι οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἐπικριτές του. Denken als Kunst, Mystik, Romantik? Τοὺς ἦταν ἀδιανόητη μιὰ ὄντολογία ποὺ ἀρνεῖται νὰ ταυτίσει τὴν πραγματικότητα με τὴ νοητικὴ τῆς ἐπισήμανση. Ἡ εἰρωνικὴ τους καχυποψία δικαίωνε τὴν κριτικὴ του — τὴ συντριπτικὴ τῆς δυτικῆς μεταφυσικῆς κριτικῆς του.

"Ἐβλεπα ὅτι με τὸν Heidegger τελειώνουν οἱ ψευδαισθήσεις τῶν ιδεολογημάτων, τελειώνει ἡ δυτικὴ μεταφυσικὴ. Συγκέρασε τὸν Kant με τὸν Nietzsche καὶ τὸ μίγμα ἦταν ἐκρηκτικό. Νὰ φιλοσοφοῦμε σὰν νὰ μὴ μεσολάβησε ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἐμπειρισμοῦ; Σὰν νὰ μὴν προηγήθηκε ἡ πιστοποίηση τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ»; Ἄδύνατο. Ὁ Θεὸς πέθανε, τὸν νέκρωσε γιὰ τὴν ἐμπειρικὴ ψηλάφηση ἡ δυτικὴ νοησιαρχία. Ἄδειο κουφάρι ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ἔστω καὶ ντυμένο με τὴν πανοπλία τῆς συλλογιστικῆς demonstratio. Δὲν γίνεται νὰ διαιωνίζουμε τὴν πτωματο-

λογία, δὲν γίνεται νὰ ξαναγυρίσουμε στὶς πλασματικὲς βεβαιότητες τῆς νοσηιάρχιας.

Οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ καντιανοῦ ἐμπειρισμοῦ ὀδηγοῦσαν σὲ συνεπὴ μηδενισμό. Ἄλλὰ γιατί ὄχι; Ἦταν ὁ ἐμπράγματος μηδενισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἐμπειρικὰ ψηλαφητὸς σὲ κάθε πτυχὴ τοῦ δυτικοῦ βίου. Προτιμότερη ἢ πραγματικότητά τοῦ κενοῦ ἀπὸ τὶς ψευδαισθήσεις τῶν ιδεολογημάτων. «Εἶπερ ἐν πράγμασιν ἡμῖν, οὐκ ἐν ῥήμασιν ἢ ἀλήθειαι».

Στὴ Γερμανία ἔμαθα πολλά: Πόσο δυτικὸς ἦμουν, ἀπελπιστικὰ δυτικὸς. Ἡ ἀρματωσιά, ἡ νοο-τροπία μου, δεύτερο χέρι ἀπὸ εὐρωπαϊκὸ πολυκατάστημα. Οὔτε κὰν τὴν ἐγρήγορησιν τοῦ νεωτερικοῦ προβληματισμοῦ δὲν διέθετα: σταματημένη ἢ ἀγωγή μου στὶς «ἀποδείξεις περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ». Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Νεοέλληνα: κράμα ρωμαιοκαθολικῆς σχολαστικῆς καὶ προτεσταντικοῦ ἠθικισμοῦ. Στὰ σχολεῖα, στὸ πανεπιστήμιο, στὰ κηρύγματα, στὸν ἔντυπο λόγο — θρησκευτικὸ καὶ κοσμικὸ. Γιατὶ καὶ ὅσοι μάχονταν στὴν Ἑλλάδα τὴν «ἐπικρατοῦσα» μεταφυσικὴ, οὔτε ποὺ ὑποψιάζονταν διαφορὰ τοῦ μεταπρατικοῦ εἰσαγόμενου ἀπὸ τὸ λησμονημένο αὐτόχθονο.

«Ἀπομυθοποίηση» - Entmythologisierung: ἦταν ἡ λέξις ποὺ κυριαρχοῦσε ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴ Γερμανία. Συνόψιζε τὰ ὅσα λυμφατικὰ εἶχε κατορθώσει νὰ συναγάγει ἢ προτεσταντικὴ θεολογία ἀπὸ τὸν ὑπαρξισμό. Τόσα μόνο:

τῆ διαφορὰ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπὸ τῆ βιωματικῆ τους πρόσληψη. Μὲ στόχο νὰ συντριβεῖ καὶ στὸ θεολογικὸ πεδίο ἡ «ἀντικειμενικότητα» τῆς μεταφυσικῆς. Χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρει ἂν τὰ ὄντολογικὰ ἐρωτήματα χαίνουν ἀναπάντητα.

Ἡ ἐγὼ καταλάβαινα στὸν Heidegger περισσότερα ἀπὸ ὅσα ὁ πολὺς Bultmann, ἢ εἶχα παραισθήσεις ἐκρηκτικῶν ἐκεῖ πού ὁ ἄλλος ἔχτιζε πύργους. Πέρασαν χρόνια γιὰ νὰ βεβαιωθῶ πόσο «ὀργανικὰ» ἀνήμεροι ἦταν οἱ «μεγάλοι» θεολόγοι τῆς Δύσης νὰ θέσουν ὄντολογικὰ ἐρωτήματα. Ἡ νοησιαρχία δὲν εἶναι σχολὴ ἢ μέθοδος. Εἶναι παγιωμένα ἀντανакλαστικὰ ἀμυντικῶ ἐρητισμοῦ. Ἡ ἐκρηκτικὴ προβληματικὴ τοῦ Heidegger καὶ τοῦ Sartre ἔμενε (καὶ μένει) ἀκατανόητη γιὰ τὴ Δύση. Ὅσο καὶ τὸ μήνυμα πού κόμιζε ὁ «τρελὸς ἄνθρωπος» τοῦ Nietzsche.

Τὸ σίγουρο ἦταν ὅτι τὴν πρωτοπορία τὴν εἶχαν οἱ φιλόσοφοι· οἱ θεολόγοι ἀκολουθοῦσαν· ὁ Bultmann τὸν Heidegger, ὁ Moltmann τὸν Bloch.

Στὰ σεμινάρια, στὶς ἀναστροφές, καθηγητὲς καὶ συμφοιτητὲς μὲ προκαλοῦσαν: «Ἐρχεσαι ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἐμπειρία καὶ παράδοση, συντηρητικὴ, σκληρυμένη. Βλέπεις τὴν ἀνάγκη τῆς ἀπομυθοποίησης;». Ὅφειλα ἀπάντηση, κυρίως στὸν ἑαυτό μου.

Ἡ πρόκληση μὲ ὀδηγοῦσε στὸν ἐλληνικὸ ἀποφατισμὸ: Ἡ ἀλήθεια δὲν ἐξαντλεῖται στὴ διατύπωσή της. Ἡ νοηματικὴ, ἱστορικὴ, μυθικὴ, εἰκονολογικὴ διατύπωση εἶναι μόνον ὄρος-ὄριο τῆς ἀλήθειας. Τὸ ἔνδυμα γιὰ τὴν κοι-

ωνική της μετάδοση, τὸ περιθώριο προστασίας της. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀπομυθοποιήσεις τίποτα ὅταν ἀρνεῖσαι νὰ ταυτίσεις τὸ σημαῖνον μὲ τὸ σημαϊνόμενο. "Ὅταν προτεραιότητα στὴ γνώση ἔχει ἡ ὀλόκληρη ἐμπειρία τῆς σχέσης, ὄχι τὸ ἀποσπασματικὸ τῆς κατα-νόησης.

Ὁ ἀποφατισμὸς μὲ παρέπεμπε στὸν πραγματισμὸ τῆς σχέσης· ἡ σχέση, στὴν πληρωματικὴ της δυναμικὴ: τὸν ἔρωτα· ὁ ἔρωτας, στὴν ὑπαρκτικὴ ἑτερότητα καὶ ἐλευθερία· ἡ ἑτερότητα καὶ ἐλευθερία, στὴν ὄντολογικὴ προτεραιότητα τοῦ προσώπου.

Πρῶτος χειραγωγὸς μου ὁ Κλίμακος — ἡ χειραγωγία καταγραμμένη στὴ *Μεταφυσικὴ τοῦ σώματος*. Ὁ Κλίμακος μὲ παρέπεμψε γιὰ τὸν ἀποφατισμὸ στὸν Ἀρεοπαγίτη — καρπὸς τῆς δικῆς του χειραγωγίας τὸ βιβλίο μου *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης*. Ὁ Ἀρεοπαγίτης ἦταν σχολιαστὴς τοῦ Μαξίμου, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς μὲ σαγήνεψε — καρπὸς: *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωτας*.

Πάντοτε ἀπὸ κοντὰ ὁ Heidegger, πρόκληση ὄντολογικοῦ ρεαλισμοῦ. Ὅμως τοὺς μαντρότοιχους ποὺ ὁ Heidegger δείλιαζε νὰ πηδήξει, ὁ Μάξιμος τοὺς δρασκέλιζε μὲ τὴν ἀνεση τοῦ γίγαντα. Ὅσο γιὰ τὸν ἀσυμβίβαστο ρεαλισμὸ, ὁ Μάξιμος μὲ ὀδήγησε νὰ τὸν σπουδάσω ἀφετηριακὰ στὴ γλώσσα τοῦ Ἀριστοτέλη. Πλαστοουργὸς αὐτὸς τῆς γλώσσας, μὲ μέθυσε. Τὴ θωμιστικὴ πλαστογραφία τοῦ ἀριστοτελικοῦ ρεαλισμοῦ τὴν φώτισε γιὰ μένα ὁ συνεχιστὴς τοῦ Μαξίμου Γρηγόριος Παλαμαῆς.

Πορεία συναρπαστικὴ, ἀντιστάθμιζε μιὰ τραγικὰ στερημένη καθημερινότητα. Τὴν ἔνιωθα καὶ ἀκοινώνητη τὴν πορεία μου, ὀλοτέλα μοναχικὴ. Ἀκόμα καὶ ὅσοι ἔδειχναν

νά ἐκτιμοῦν κατὰ καιροῦς τὴ δουλειά μου, σταματοῦσαν σὲ δεύτερης σημασίας πτυχές. Ὅσο γιὰ τὶς παρανοήσεις, κυρίαρχες. Ὡς σήμερα. Ἐφτασε ὁ ἐγγύτερος στὶς ἀναζητήσεις φίλος μου Ζηζιούλας νὰ μοῦ καταλογίζει ὅτι προσπαθῶ νὰ ὑποτάξω τὴν ἐλληνικὴ πατερικὴ Θεολογία στὸν ὄντολογικὸ μηδενισμὸ τοῦ Heidegger — τὴ μία καὶ μόνη φορὰ πού ἔκανε μνεία τοῦ ὀνόματός μου σὲ δημοσίευσμά του.

Τὸ σῶμα

ΑΦΕΤΗΡΙΑ ἢ *Κλίμακα*. Μὲ ὀδηγοῦσε νὰ διακρίνω τὴν κοινὴ βάση καὶ τὸ κοινὸ ἀδιέξοδο νοησιαρχίας καὶ ὑπαρξισμοῦ. Μὲ τὴν πιὸ πραγματιστικὴ ἀφορμὴ: τὸ πῶς ἀντιμετώπιζαν τὸ ἀνθρώπινο σῶμα.

Γιὰ τὴν κλασικὴ νοησιαρχία, τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ προϋποθετικὴ ὄντοτητα «μηχανισμῶν» ποὺ μόνον μὲ αὐτοὺς ὑπάρχω καὶ ζῶ: βλέπω, ἀκούω, θέλω, φαντάζομαι. Ἄλλὰ γνωρίζω τὴ σωματικὴ μου ὄντοτητα — ἔχω γι' αὐτὴν βέβαιη γνώση— μόνον μέσω τῆς νοητικῆς «ἐποπτείας» τῶν μηχανισμῶν τῆς ὄρασης, τῆς ἀκοῆς, τῆς θέλησης, τῆς φαντασίας. Μόνον σίγουρη γνώση εἶναι ἡ ἰκανότητα τῆς σκέψης, ἡ *facultas rationis*. Ὁ πολωτικὸς δυαλισμὸς: *res cogitans* - *res extensa* ἀντι-θέτει καὶ τὸ σῶμα μου στὴ σκέψη μου σὰν ἀντι-κείμενο ἐποπτείας, ἔτσι τὸ γνωρίζω. Τὸ ἀξιολογικὰ ὑπέρτερο «*τμημα*» τῆς ὑπαρξῆς μου στὸν πολωτικὸ αὐτὸν διχασμὸ εἶναι ἡ νόηση, ἀφοῦ συνάγω ὅτι ὑπάρχω μόνον ἐπειδὴ σκέπτομαι. Κατάληξη εἶναι μιὰ ἀνθρωπολογία (εἰκόνα ἐρμηνευτικὴ τοῦ ἀνθρώ-

που) ἀσφυκτικὰ ἀτομοκεντρικὴ καὶ ταυτόχρονα σχιζοειδής. Res τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο, res καὶ τὸ αἰσθητό του σῶμα — δύο σὲ ἓνα, δίχως ρωγμὲς διαφυγῆς.

Ἡ ἠθικὴ ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀτομοκεντρικὴ σχιζοειδεία εἶναι γνωστὴ: Προσπάθεια νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ νόηση στοὺς «μηχανισμοὺς» τοῦ σώματος, νὰ εἶναι ἀδέσμευτο τὸ «πνεῦμα» ἀπὸ τὴν ὕλη. Ἀπαξίωση τῆς ὕλης, ἐκνομικισμὸς τοῦ ἔρωτα (μὲ βάση λογικὲς-φυσικὲς σκοπιμότητες), «ἀποπνευμάτωση» (δηλαδὴ ἰδεολογικοποίηση) τῆς θρησκείας. Ἀκόμα καὶ τὸ κρασί καταργεῖται στὴν ἐκκλησιαστικὴ Εὐχαριστία, τὸ ψωμί «ἐξαιῶνεται» σὲ ὄστια.

Γιὰ τὸν ὑπαρξισμό, τὸ ἀνθρώπινο σῶμα εἶναι ἡ χαροθέτηση τοῦ ὑποκειμένου (Verräumlichung des Daseins, λέει ὁ Heidegger) — στοιχεῖο τῆς «ἐνθαδικότητας» τῆς ὑπαρξης, τῆς ἀφετηριακῆς βίωσης τοῦ «ἐν-υπάρχειν» (In-*Sein*). Τὸ εἶναι τῆς ὑπαρξης μᾶς γίνεται προσιτὸ ὡς βίωση τοῦ «ἐνθάδε»: τὸ «ἐνθάδε» (Da) καθορίζει τὸ ὑπάρχειν (*Sein*). Ἐτσι ἡ αὐτεπίγνωση τῆς ὑπαρξης δὲν περιορίζεται στὴ νοητικὴ μόνο ικανότητα τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ μετατίθεται στὴ βιωματικὰ προγενέστερη βίωση τοῦ ἐνθάδε-εἶναι (Da-*sein*). Αὐτὴ ἡ μετάθεση εἶναι μιὰ ἐκ-σταση τῆς ὑπαρξης: ἡ ὑπαρξη ἐξ-ίσταται πρὸς τὸ ἐνθάδε, καὶ μόνο ὡς βίωση ἐκ-στατικὴ μᾶς γίνεται προσιτὸς ὁ ἑαυτὸς μας, οἱ συνάνθρωποι, τὰ ἀντικείμενα. Ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς ἐκ-στασης τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἐνθάδε τῆς προσιτότητας τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ὄντων εἶναι ἡ ἴδια ἡ «ἀνάδυσση» τῶν

ὄντων στὸ ὑπαρκτικὸ βίωμα τοῦ ὑποκειμένου — ὁ τρόπος εἶναι κοινός, κατανοεῖται ὡς χρόνος.

Ἔτσι τὸ σῶμα, ὡς «κέντρο» τῆς ὑπαρκτικῆς ἔκστασης τοῦ ὑποκειμένου στὸ «ἐνθάδε» καὶ τῆς χρονικῆς «ἀνάδυσης» τῶν ὄντων στὴ φαινομενικότητα, εἶναι αὐτὸ πέραν τοῦ ὁποίου εἶμαι (: *c'est ce au delà de quoi je suis* — Sartre). Τὸ σῶμα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑπερβαίνεται, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνο παίρνοντας ἀπόσταση ἀπὸ τὸ εἶναι του, γινόμενος συνεχῶς αὐτὸ πού δὲν εἶναι.

«Ἀπόσταση» ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀλλὰ «ἀπόσταση» ἀπόλυτα ἀτομοκεντρικῆ, καθόλου διάφορη ἀπὸ τὸν ἀτομοκεντρισμὸ τῆς νοησιαρχίας. Ἡ ἠθικὴ πού προκύπτει, εἶναι μιὰ ἠθικὴ δεδομένης «ἐλευθερίας», μιὰ «καταδίκη ἐλευθερίας», ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει μόνο μὲ τὸ νὰ εἶναι αὐτὸ πού δὲν εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι αὐτὸ πού εἶναι. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ ζωὴ του, τὴ χρονικὴ του πράξι. Ἡ ζωὴ τοῦ ὑποκειμένου μηδενίζει τὸ εἶναι του καὶ καμιὰ κανονιστικὴ ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ παρηγορήσει τὸ τίποτα πού χαίνει ὡς βεβαιότητα τῆς κάθε πράξης του. Ἡ ἠθικὴ τοῦ ὑπαρξισμοῦ εἶναι ἠθικὴ ἥρωικῆς ἀπελπισίας πού μεταποιεῖται σὲ ἱστορικὴ δράση, πάντοτε μὲ βιωματικὴ ἐπίγνωση τοῦ ἀ-νοήτου τῆς ὑπαρξίσης.

Στὴν *Κλίμακα* οἱ ὄροι τοῦ ἀτομοκεντρισμοῦ, νοησιαρχικοῦ καὶ ὑπαρξιακοῦ, ἀνατρέπονται ριζικά: Τὸ σῶμα εἶναι φυσικὴ πραγματικότητα ἐνεργούμενων σχέσεων, ἡ ἴδια ἡ σύσταση καὶ λειτουργία του εἶναι γεγονὸς σχέσεων. Δίχως τὴν ἀφετηρία τῆς ἀνδρόγυνης ἐρωτικῆς σχέσης καὶ

τῆς ὀργανικῆς σχέσης μετὸ μητρικὸ κορμί, ὅπως καὶ δίχως τῆ συνεχῆ πρόσληψη τοῦ κόσμου ὡς τροφῆς, δὲν ὑπάρχει σῶμα.

Ὅμως σὲ αὐτὴ τῆ φυσικῆ πραγματικότητά «ὑποστασιάζεται» (γίνεται ὑπόστασις: πραγματικὴ ὑπαρξίς) μιὰ ἑτερότητα. Κάθε ἀνθρώπινο σῶμα ἐνεργεῖται ὡς δυναμικῆ σχέσεων μετὸ τρόπο μοναδικό, ἀνόμοιο καὶ ἀνεπανάληπτο. Καὶ ἑτερότητα σημαίνει ἐλευθερία ἀπὸ κάθε προκαθορισμὸ καὶ ἀντικειμενοποίηση. Ἐτερότητα καὶ ἐλευθερία παραπέμπουν στὴν ἄρρητη ὑπόστασις τοῦ ὑποκειμένου. Δὲν γνωρίζουμε τὸ ὑποκείμενο, παρὰ μόνον μέσω τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν τίς ὁποῖες αὐτὸ ὑποστασιάζει — σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἐνεργειῶν. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ὑποκειμένου ἐνεργεῖται μόνον μέσω σχέσεων, εἶναι κοινωνικὸ γεγονός· ἡ ἀτομοκεντρικὴ ἐκδοχὴ προκύπτει μόνον μετὰ ἀφαιρετικὴ ἀύθαιρεσία.

Ἄλλὰ ὁ ρεαλισμὸς τῆς *Κλίμακος* ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι ἡ ἑτερότητα τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ἐλευθερία τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, ἐνῶ ἡ ἑτερότητα τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἐνεργειῶν δεσμεύεται στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ δεδομένου τρόπου τῆς φθαρτῆς καὶ θνητῆς φύσης. Γι' αὐτὸ σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι «ἐχθρὸς» — εἶναι «σάρκα» στὴ γλώσσα τῆς *Κλίμακος*— ὅταν ἐπιβάλλουν στὸ ὑποκείμενο τὸν τρόπο τῆς φύσης, τρόπο θανάτου.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνθρωπολογία προκύπτει ὅχι μιὰ ἠθικὴ (συμμόρφωση μετὰ λογικοῦς-νομικοῦς κανόνες δεοντολογίας), ἀλλὰ μιὰ ἄσκηση ἐλευθερίας. Ἐλευθερίας ἀπὸ τίς ἀναγκαιότητες ποὺ ἐπιβάλλει ἡ φύσις, ἄσκηση παραίτησης ἀπὸ τῆ φυσικὴ ἰδιο-τέλεια, γιὰ νὰ φτάσει νὰ εἶναι ἡ

ὑπαρξῆ μόνου ἀγάπῃ, κοινωνία ζωῆς ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ἀτομοκεντρικῆ σκοπιμότητος.

Τελειώνοντας τὴ *Μεταφυσικὴ τοῦ σώματος* εἶχα μπροστά μου τὰ ἐξῆς προβλήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ μελετήσω καὶ διασαφηνίσω: Πῶς καὶ γιατί «ἐκνομικίζεται» ἡ ἠθικὴ. Σὲ ποιά ὄντολογία καὶ ἀνθρωπολογία θεμελιώνεται ὁ «ἐκνομικισμός» τῆς. Ποιά ὄντολογία καὶ ἀνθρωπολογία προϋποθέτει ἡ ἄσκησις ὡς βεβαίωσις τῆς ἐλευθερίας. Πόσο φύσις εἶναι τὸ ὑποκείμενον καὶ πόσο ἐλευθερία ἀπὸ τὴ φύσις. Πόσο ἐρμηνευτικὰ γόνιμη εἶναι ἡ διάκρισις φύσεως καὶ ὑπόστασις, ὅπως καὶ ἡ διάκρισις τῆς φύσεως ἀπὸ τὴς ἐνέργειες τῆς φύσεως. Γιατί ὁ ὅρος πρόσωπον ἀποδίδει πληρέστερα τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός τῆς ὑπόστασις.

Παράλληλα μὲ τὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον, τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶχαν καὶ σάρκα ἱστορικῶν διαφοροποιήσεων. Ἀνάμεσα στὴς ἀρχαιοελληνικὰς θεωρήσεις καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐμπειρίαν ἔβλεπα τὴν καίρια ὄντολογικὴ διαφορὰ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀργανικὴν συνέχειαν τῆς γνωσιοθεωρητικῆς μεθόδου: τὸν κοινὸ ἀποφατισμὸ τῆς ταύτισης τοῦ ἀληθεύειν μὲ τὸ κοινωνεῖν. Ἡ κοσμογονικὴ ἀνατροπὴ ἀρχαιοελληνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς παράδοσις ἀρχίζει μὲ τὴ λατινικὴ ἐκδοχὴ τοῦ λόγου ὡς *ratio*: Ἀνατρέπεται ριζικὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὄντολογία καὶ ἐπανασυγκροτεῖται ἡ ἀρχαιοελληνικὴ, ἀλλὰ μὲ ἀντεστραμμένους τοὺς ὅρους τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γνωσιοθεωρίας.

Οἱ διαφορὰς αὐτὲς δὲν περιορίζονταν σὲ σπουδαστήρια λογίων, ἀντανανταλοῦσαν καθολικὰς στάσεις ζωῆς, διαφορὰς

πολιτισμῶν. Ἀφοῦ λοιπὸν μοῦ ἔλαχε νὰ ζήσω σὲ ἐποχὴ κυριαρχίας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ratio, ὄφειλα νὰ σπουδάσω τὴ γλώσσα καὶ τὴ νοο-τροπία αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλιῶς ἢ γλώσσα καὶ ἢ νοο-τροπία τῆς κριτικῆς καὶ τῶν προτάσεών μου θὰ ἦταν ἄσαρκα ἰδεολογήματα. Ρομαντικά, εὐφραντικά ἴσως, ἀλλὰ ἰδεολογήματα.

Ἴσως νὰ μὴν κατόρθωσα τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ φιλόδοξα πὸν προσπάθησα. Τὸ μόνο πὸν ἀναγνωρίζω στὸν ἑαυτό μου εἶναι ὅτι πάλεψα μὲ τὴ γλώσσα: νὰ εἶναι γλώσσα κοινωνίας μὲ τὸν σημερινὸ συνάνθρωπό μου.

Πλανητεία

ΜΕΘΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, μέθη περιέργειας; Πάντως μέθη τὸ ταξίδι ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἐδέσμευτη τόλμη, ἔμπρακτη.

Στοὺς παράλληλους κόσμους ποὺ συγκροτοῦν τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων μένοντας μεταξύ τους στεγανά ἀκοινωνήτοι, κάποιες κοινὲς πράξεις ὀριοθετοῦν τὴν καισαρική διαφορά. Τὸ ταξίδι: ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ αὐτονόητα ἀδέσμευτοι, ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἀνυποψίαστα ἐξαρτημένοι.

Μεγαλοκεφαλαιοῦχοι, πολιτικοί, βεντέτες τῆς τέχνης, ταξίδευαν καὶ ταξιδεύουν πάντοτε περιφέροντας τὸ θωρακισμένο σύμπαν τοῦ αὐτοεγκλεισμοῦ τους. Χελῶνες. Ἡ σιγουριὰ τοῦ χρήματος, τῆς γνωστῆς ἐπωνυμίας, ἀνεπαισθήτως ἀποκλείει τὴ συνουσία μὲ τὸ καινούργιο, τὸ ἄγνωστο. Ἄγνοοῦν τὴ συναρπαστικὴ ἀνασφάλεια τῆς ἀνεστιότητος, τὴν ἐλαφράδα τοῦ ἰλίγγου τῆς φυγῆς. Τὸ ταξίδι τους μόνο «μετάβασις τοπικὴ» καὶ καθόλου «μετάστασις τροπικὴ». Γιὰ νὰ συμβεῖ τὸ δεύτερο, ἀπαιτεῖται χάρισμα «ἀλητείας», ἡ χάρη τῆς ὄντως φυγῆς. «Θεόθεν ἀλήτης εἰμι καὶ φυγάς».

Φοιτητικὰ βαγόνια, θορυβώδικες συντροφίες, οικειότητα ἐφήμερη, ἢ φυσιογνωμίες σιωπηλές πού ἀναδύονται γιὰ λίγες ὥρες ἀπέναντί σου καὶ χάνονται σὲ κάποια ἀποβάθρα σταθμοῦ. Στὸ παράθυρο χορεύει ἀδιάκοπα ἡ εἰκόνα: δάση, ἡλιοβασιλέματα, μουντὰ ξημερώματα, ἄθλιες παρυφές μεγαλουπόλεων, ποτάμια, γέφυρες, πύργοι καθεδρικῶν ναῶν. Ὑπνος λικνιστὸς στὶς κουκέτες ἢ, ἂν ἔχει δέσει ἡ ἐφήμερη συντροφιά, κουβέντες ὡς ἀργὰ τὴ νύχτα μὲ δέκα καὶ δώδεκα καὶ δεκαπέντε σκαρφαλωμένους στὰ ἀνισόπεδα ἀνάκλιτρα τῶν ἔξι, μὲ ἀντιμαχίες γιὰ τὴ μεταφυσικὴ ἢ γιὰ τὴν τέχνη — σπάνια γιὰ τὴν πολιτικὴ.

Τρένο, μαγεία μου. Ταξιδεύεις — δὲν μεταφέρεσαι ὅπως μὲ τὸ ἀεροπλάνο. Ἡ χώρα πού διασχίζεις χτίζεται καρὲ-καρὲ στὴν αἴσθησή σου. Ὑστερα οἱ εἰκονες συμφύρονται στὴ μνήμη, συγχέονται, κατασταλάζει μόνη ἡ αἴσθηση. Τί εἶναι ἡ Σουηδία, ἡ Ὀλλανδία, ἡ Ἀγγλία; Πληροφορίες ταξιδιωτικῶν ὁδηγῶν, ἱστορία βγαλμένη ἀπὸ βιβλία, ἢ ἡ ταξιδιωτικὴ σου «αἴσθηση»; Νομίζω ὅτι κατεξοχὴν μὲ τὴν τελευταία γνωρίζεις μιὰ χώρα.

Ἀδέσμευτη τόλμη τῆς νιότης. Φθηνὰ ξενοδοχεῖα, δανεισμένα φοιτητικὰ δωμάτια, ἀσκητικοὶ ξενῶνες ἔσχατης λιτότητας. Καὶ περπάτημα ὅλη τὴν ἡμέρα. Μὲ ἕνα-δυὸ σάντουιτς καὶ κάποιους καφέδες. Μουσεῖα, μνημεῖα, πάρκα, δρόμοι ἐμπορικοί. Μὲ τὸν χάρτη τῆς πόλης στὸ χέρι, χάνεσαι, ρωτᾶς, εἰσπράττεις χαμόγελα καὶ βοήθεια ἀπὸ ἀγνώστους, σπουδάζεις ἐθνικὲς συμπεριφορὲς καὶ χαρα-

κτῆρες. Ἀλησμόνητη αἴσθηση ἐλευθερίας στὴν ἀνέχεια: ὁ γυρισμὸς στὴ Βόννη ἀπὸ τὸ πρῶτο μου ταξίδι στὴν Ὀλλανδία. Πόλη-πόλη εἶχα γυρίσει κάθε γωνιὰ ὅπου ὑπῆρχαν πίνακες τοῦ Van Gogh. Ἐρωτας ὁ Van Gogh. Μὲ τὰ τελευταῖα μου φιορίνια, μιὰ ὁμελέτα μέσα στὸ τρένο. Κατέβηκα παν-ἀφραγκος. Ἴδια ἐρωτικὴ περιπλάνηση στὴν Κοπεγχάγη γιὰ τὸν Kierkegaard: νὰ ξεψαχνίσω κάθε σημάδι τῆς παρουσίας του. Στὴν Ἀγγλία ἔψαχνα εἰκόνες ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Eliot καὶ ἀπὸ πίνακες τοῦ Turner. Στὴ Σουηδία τὰ τοπία καὶ τὶς φυσιογνωμίες τῶν ταινιῶν τοῦ Bergman. Μόνο στὸ Παρίσι χανόταν κάθε μίτος, τὸ καθετὶ ἦταν πρόκληση αἰσθητικῆς μέθης.

Στὰ τρία κιόλας χρόνια τῆς Βόννης, ἡ Δύση δὲν ἦταν πιά ἔννοια, ἀφηρημένο φάντασμα. Ἦταν κυρίως αἴσθηση. Ἀπὸ τότε, ὅταν μιλῶ γιὰ τὴ Δύση, μιλῶ γιὰ αἴσθηση. Ἀκόμα καὶ στίς πιὸ θεωρητικὲς ἀναλύσεις τῶν γνωρισμάτων τοῦ πολιτισμοῦ της.

Ἀφέλεια

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΓΕΡΝΑΝΕ ανάλογα μὲ τὶς δυσπιστίες ποὺ καλλιεργοῦν. Τὸ πιστοποιῶ στὸ βλέμμα, στὶς ρυτίδες τους, στὸν «ἀέρα» τῆς παρουσίας τους. Γερασμένος ἄνθρωπος σημαίνει θωράκιση στὴ δυσπιστία, παραίτηση ἀπὸ τὴν ἐτοιμότητα νὰ παραδοθεῖ ἀφειδώλευτα στὴ σχέση. Οἱ εὐπιστοί, ἔστω καὶ προχωρημένοι στὰ χρόνια, ἀποπνέουν ἐρωτικὴ νεότητα. Ἄθῳ παιδικὸ βλέμμα, ἀρυτίδωτο ἀπὸ ὑποψίες πρόσωπο. Ἀκόμα καὶ τὸ κορμί τους σώζει τὴν εὐκίνητη χάρη νεανικῆς ἀπροσποίητης ἐκφραστικῆς.

Ἄνιατη ἀφέλεια ἢ ἐμπιστοσύνη στὴ σχέση, ἀνιατη παρὰ τὶς ὀδύνες ποὺ ἐπισωρεύει. Δὲν εἶναι ὅπωςδὴποτε κατορθωμένη ἀρετὴ· ἄλλα στοιχεῖα ἀθέλητα συγκροτοῦν τὴν ἀφέλεια: φυσικὲς καταβολές τοῦ χαρακτήρα, τὰ πρῶτα παιδικὰ χρόνια, ὁ ρόλος τῆς μάνας — δὲν ξέρω. Αὐτὸ ποὺ ξέρω εἶναι ὅτι οἱ εὐπιστοί χρειάζονται θαυματουργὸ φυλαχτό. Ἐκ τῶν ὑστέρων λέμε: ἦταν ἄτυχος. Ἄντὶ γιὰ τὸ σωστό: ἦταν ἀφελῆς, ἐμπιστευόταν τοὺς ἀνθρώπους.

Ἐκ τῶν ὑστέρων λέμε: δὲν τὸ περίμενα. Στὶς καθημε-

ρινές πληγές, στοῦ ξεμάτωμα, στὶς ἀπογοητεύσεις: δὲν τὸ περιμένα. Ἄν τὸ περιμέναμε, ἡ ἀναμονὴ καὶ μόνο θὰ ἦταν θωράκιση, ρυτίδα ὑποψίας. Χωρὶς ὑπερβολή, Γολγοθᾶς ἡ ζωὴ ὅταν δὲν εἶσαι δύσπιστος. Ζωὴ ἀνάπηρη — συχνὰ καὶ στὰ καίρια τοῦ βίου. Ἄλλὰ μὲ κάποιες δόσεις δυσπιστίας, μεγαλύτερες ἢ μικρότερες, θὰ ἦσουν ἄλλος, δὲν θὰ ἦσουν ἐσύ.

Περιαυτολογῶ τὴν ἀναπηρία μου. Τελειώνοντας τὰ τρία χρόνια τῆς Γερμανίας, τέλειωσε καὶ ἡ *Μεταφυσικὴ τοῦ σώματος* ὡς διδακτορικὴ διατριβή. Ἦταν «παραγγελία» αὐτὴ ἡ πρώτη διατριβή, ἀπαιτήση συνοδευμένη μὲ ὑποσχέσεις καὶ διαβεβαιώσεις πού τις εἶχα ἐμπιστευθεῖ μὲ εὐγνώμονα συγκίνηση καὶ εὐπιστία. Ἔπρεπε νὰ ἀποκτηθεῖ στὴν Ἀθήνα τὸ διδακτορικό, ἔτσι ἀπαιτοῦσαν οἱ πληθωρικὲς ὑποσχέσεις.

Στὶς διακοπὲς ἔφερα χειρόγραφα ἑτοιμῶν κεφαλαίων. Συναντοῦσα φιλικότατη ἄρνηση νὰ διαβαστεῖ ἡ δουλειά μου: «Ἄφησε τοὺς τύπους, σοῦ ἔχω ἐμπιστοσύνη καὶ τὸ ξέρεις». Ἐπέμενα: «Δὲν εἶναι δυνατὸ ἔτσι στὰ τυφλὰ νὰ προχωρῶ, θέλω τὴν κρίση σας, εἶναι ἡ πρώτη μου δουλειά». Χαμόγελα: «Τέλειωνε ὅσο πιὸ γρήγορα μπορεῖς, σοῦ ἑτοιμάζω ἔδρα, δὲν πρέπει νὰ χαθεῖ ἡ εὐκαιρία».

Ἡ κατασυγκινημένη εὐπιστία μου ἀπροσμέτρητη. Τέλειωσα, ὑπέβαλα τὴ διατριβή. Μεσολάβησαν κάποιιοι μῆνες σιωπῆς καὶ μετὰ ἡ ἔκπληξη: «Διαφωνῶ ριζικὰ μὲ τὴ δουλειά σου καὶ μὲ τὶς θέσεις σου». — «Ὑποδεῖξτε μου λάθη, νὰ τὰ διορθώσω, ἐλλείψεις νὰ τὶς συμπληρώσω». — «Νά,

ἢ τάδε θέση σου, ἢ δεινά ἄποψή σου» (ὅλες οἱ ἀναφορὲς σὲ ἄρθρα μου ἢ δοκίμια δημοσιευμένα σὲ περιοδικὰ καὶ ἑφημερίδες). — «Μὰ ἐδῶ μιλάμε γιὰ τὴ διατριβή, σημειῶστε μου σελίδα-σελίδα ποῦ θέλετε ἀλλαγές». Ἀδύνατη ἡ συνεννόηση.

Εἶδα-ἀπόειδα, ἀποφάσισα νὰ ἐμπιστευθῶ τὴν κρίση τῶν ὑπόλοιπων καθηγητῶν: «Σᾶς παρακαλῶ νὰ ὑποβάλετε τὴν ἔκθεσή σας καὶ ἄς κρίνει ἡ Σχολή». Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεση ἦταν τριάντα πυκνοδακτυλογραφημένες σελίδες, καταπέλτης. Δὲν ἀναγνώριζε τίποτα θετικὸ στὴ δουλειά μου, τίποτα, οὔτε κἀν ἐπιμελημένη δακτυλογράφηση. Ἡ ἔμφαση ἦταν στὸν «κίνδυνο» ποῦ ἐκπροσωποῦσε τὸ κείμενό μου, κίνδυνο «ἀκροτήτων», ἄρνησης τοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς, συκοφάντησης τῆς δυτικῆς πνευματικῆς παράδοσης, ἀπόρριψης τῆς αὐθεντίας τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

Οἱ ὑπόλοιποι καθηγητὲς ἔσπευσαν νὰ συμφωνήσουν μὲ τὶς διαπιστώσεις τῆς ἔκθεσης. Ὑπογραμμίζοντας ὁμως «γενικῶς» καὶ τὶς ικανότητες τοῦ ὑποψηφίου «τὸν ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ ἀποθαρρύνωμεν». Ἡ τελικὴ ἀπόφαση ἦταν «ὅπως ἐπιστραφῆ ἡ διατριβὴ εἰς τὸν ὑποψήφιον πρὸς πλήρη ἀναμόρφωσιν αὐτῆς συμφώνως πρὸς τὰς ὑποδείξεις τοῦ Εἰσηγητοῦ, ἀπαλλαγῆ ὅλων τῶν ἀκροτήτων καὶ ἐπανυποβληθῆ ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὴν Σχολήν».

Ἐπέβαλα ἐκτενὲς ὑπόμνημα: Μὲ βάση ποιῆς ὑποδείξεις νὰ ἀναμορφώσω τὴ διατριβή; Ἀνέλυα ἕναν πρὸς ἕναν τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῆς ἔκθεσης — διαστρέβλωνε ἢ παρανοοῦσε καὶ τὶς πιὸ ἀπερίφραστες διατυπώσεις τοῦ κειμένου μου, γιὰ νὰ πολεμήσει παιδαριῶδεις συμπερασματικὲς εἰκασίες.

Μὲ κάλεσε ἀγωνιῶντας ὁ κοσμήτορας: παρακαλοῦσε νὰ ἀποσύρω τὸ ὑπόμνημα. «Καὶ μόνο νὰ τὸ φέρω γιὰ συζήτηση στὴ συνεδρία, ὁ εἰσηγητὴς συνάδελφος πρέπει νὰ ἀποχωρήσει, ἐκτίθεται ἀνεπανόρθωτα». Ἐπέμεινα.

Ὁ εἰσηγητὴς ὑπέβαλε ἀπαντητικὸ λῖβελο στὸ ὑπόμνημά μου: «Ἡ ἡμετέρα Σχολὴ εὐρίσκεται ἐνώπιον θρασείας καὶ ἄφρονος καὶ ἀπροσχηματίστου προσπαθείας δοκησισόφου ὑποψηφίου διδάκτορος ἀποσκοπούσης εἰς τὴν καταρράκωσιν τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ Καθηγητικοῦ λειτουργήματος καὶ τὴν προσβολὴν τοῦ κύρους καὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Σχολῆς». Ἡ Σχολὴ συνεδρίασε καὶ πάλι, ἀποφάσισε νὰ θέσει στὸ ἀρχεῖο καὶ τὰ δύο ὑπομνήματα καὶ νὰ ἐμμεῖνει στὴν ἀρχικὴ τῆς ἀπόφαση γιὰ τὴ διατριβή.

Δὲν ἐπανῆλθα. Ἡ πρώτη ἀφέλεια πληρώθηκε ὀδυνηρά, τώρα ἤξερα ἀπὸ πείρα τί σημαίνει ἀπόπειρα πανεπιστημιακῆς σταδιοδρομίας στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ὑπῆρχε περιθώριο συμβιβασμοῦ, εἶχα τὴ γεύση εὐτελισμοῦ καὶ τῆς νοημοσύνης καὶ τῆς εὐπρέπειας. Πῆγαν χαμένα τρία χρόνια, πού θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ τουλάχιστον γιὰ κάποιον γερμανικὸ τίτλο σπουδῶν.

Εὐτυχῶς εἶχα δουλέψει κοντὰ στὴν ἐκπληκτικὴ Luise Abramowsky μιὰ συστηματικὴ σύγκριση τῶν διαφορῶν ἀποφατισμοῦ καὶ ἀγνωστικισμοῦ-μηδενισμοῦ. Ἦταν τὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ βιβλίον *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης* — τὸ πρῶτο μελέτημα πού δημοσίευσα.

Δικτατορία

ΕΚ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ —όταν ἔληξε ἡ δικτατορία— ὅλοι βρέθηκαν νὰ ἔχουν φρίξει μὲ τὴν ἐπιβολή της. Οἱ δημοσιογράφοι κατασκεύασαν τὸ φαντασιωτικὸ μὀρφωμα ποὺ βόλευε τὴ συλλογικὴ μνήμη: ἑπτὰ χρόνια τυραννίας καὶ φόβου, ἑπτὰ χρόνια καθολικῆς λαϊκῆς ἀντίστασης στὸ αὐταρχικὸ καθεστῶς. Αὐτὸ ἦταν ἡ δικτατορία. Καὶ ὁ φαντασιωτικὸς ὀρισμὸς λειτούργησε. Γιατὶ «ἀπωθοῦσε» (refoulement ὁ ψυχαναλυτικὸς ὄρος) αἰσθήματα ἐνοχῆς καὶ ντροπῆς γεννημένα κατ' ἐπιταγὴν τῆς «προοδευτικῆς» διανόησης.

Τὶς πρῶτες ὥρες-μέρες-μῆνες τῆς δικτατορίας ἀποροῦσα μὲ τὴν ὀλοφάνερη γύρω μου καθολικὴ ἀποδοχὴ της. «Ἐπιτέλους ἡρεμία, ἐπιτέλους ὅλα λειτουργοῦν ρολοί, πρώτη φορὰ ποὺ οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες θυμίζουσι Ἑλβετία. Καιρὸς ἦταν γιὰ ἓνα διάλειμμα ἀνασασμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴ φαγωμάρα μὲ τὰ κομματικά. Ἄμποτε νὰ μὴν ξαναδοῦμε στὸ προσκήνιο τὰ γνωστὰ φθαρμένα ἀνθρωπάκια τῆς ἐπαγγελματικῆς πολιτικῆς». Ἦταν τὸ κοι-

νὸ αἴσθημα; Πάντως μόνο αὐτὲς τὶς κουβέντες ἄκουγες ἀδιάλειπτα γύρω σου. Στὰ λεωφορεῖα, στὰ μαγαζιά, στὰ καφενεῖα.

Οἱ ἐνεργὰ ἀριστεροὶ εἶχαν συλληφθεῖ καὶ ἐκτοπισθεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα. Οἱ ἀδρανεῖς λούφαζαν. Οἱ «διανοούμενοι» ἐκτονώνονταν στὶς ἰδιωτικὲς συντροφιὲς καὶ στὰ σαλόνια. Μόνο δύο δεξιὲς ἐφημερίδες ἐκλείσαν, τὰ «προοδευτικὰ» φύλλα δὲν θεώρησαν ντροπὴ τὴν προληπτικὴ λογοκρισία. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ λαοῦ ἔμοιαζε ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἰδεολογικὰ ἀδιάφορη καὶ πολιτικὰ ἀηδιασμένη. Κουβαλοῦσε ἀκόμα τὶς μνημὲς ἀπὸ τὸν παραλογισμό τοῦ ἐμφυλίου καὶ νωπὴ τὴ σιχασιὰ ἀπὸ τὸ ἀλισβερίσι ἐξαγορᾶς βουλευτῶν γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἀχυρένιων κυβερνήσεων. Οἱ ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονταν νὰ ἐπιζήσουν, οἱ ψυχὲς ἦταν μαραζωμένες ἀπὸ τὴν πίκρα τῆς ἀγιάτρευτης κακομοιριάς τοῦ τόπου. Μιὰ δικτατορία οὔτε πρόσθετε στὴν πίκρα τους, οὔτε ἀφαιροῦσε.

Ἡ πολιτικὴ, ὅπως μᾶς τὴν δίδαξε ἡ Ἑσπερία, εἶναι κυρίως ἓνα παιχνίδι ἐντυπώσεων. Καὶ ψυχολογικῆς συναρπαγῆς. Κερδίζει ὅποιος ξέρει νὰ προσφέρει πειστικότερες ψευδαισθήσεις. Οἱ πραξικοπηματίες τῆς ἐλλαδικῆς χούντας ἦταν κωμικὰ ἀτάλαντοι σὲ αὐτὸ τὸ παιχνίδι. Ἡ ρητορικὴ τους θύμιζε μικρονοϊκοὺς δασκάλους σὲ ἔξαρση ἐθνικισμοῦ καὶ ἠθικισμοῦ. Κάθε φασισμὸς ἔχει πουριτανικὰ κίνητρα, κίνητρα «κάθαρσης»: οἱ δικοὶ μας δικτάτορες ἦταν καὶ ἐλαφρῶς παρανοϊκοὶ στὸν πουριτανισμό τους. Ἔβαζαν καὶ πολὺ χριστιανισμό στὴν «παιδαγωγικὴ» τους,

θλιβερά άναμασήματα του πιετισμου έξωεκκλησιαστικων οργανώσεων. Η διαδικασία της άυτογελοιοποίησης έξελισσόταν ραγδαία.

Σίγουρα, ήταν τέτοια ή άηδία του λαου για τους έπαγγελματίες της πολιτικης, που με έλάχιστο ταλέντο στη χρήση των ψευδαισθήσεων θα είχαν μετατρέψει το συνωμοτικό τους πραξικόπημα οι δικτάτορες σε άγλαϊσμένο στις δέλτους της Ιστορίας «Γουδί». Όμως ήταν σπιθαμιαίοι, τους έλειπε και ένας Βενιζέλος.

Το κλίμα άνοχης του λαου άρχισε άνεπαίσθητα να αλλάζει με τις πρώτες δίκες κάποιων έρασιτεχνων άντιστασιακων, με τις πρώτες πληροφορίες για βασανιστήρια. Ένεργοποιήθηκαν με τον καιρο και οι άυτοεξόριστοι του έξωτερικού, οι φήμες της άντίστασης κυκλοφορούσαν τουλάχιστον στις μεγάλες πόλεις. Προκηρύξεις και άυτοσχέδιες βόμβες άρχισαν να δηλώνουν την άμφισβήτηση της δικτατορίας. Άλλά οι περιοδείες των δικτατόρων στην έπαρχία συνέχισαν ως το τέλος να ξεσηκώνουν άυθόρμητο ένθουσιασμό σε μεγάλα πλήθη.

Μόνο κάποιοι «διανοούμενοι» άντιδροσαν άπο την πρώτη ώρα. Οι περισσότεροι για λόγους θεωρητικης δεοντολογίας: «Καταλύονται οι έλευθερίες, καταλύθηκε το πολίτευμα, οι άρχες της δημοκρατίας» — σαν να είχε γνώρισει ποτέ δημοκρατία και δίχως σήψη πολίτευμα ή νεώτερη Έλλάδα. Με κάποιους έλάχιστους στον δικό μου όρίζοντα προσπαθούσαμε να άντιδρομε κριτικά: Ναι, νιώθουμε τώρα περισσότερο βάνουση την προσβολή της άν-

θρωπιᾶς μας. Τὸ λογοκριμένο ψέμα στὸν τύπο καὶ στὸ ραδιόφωνο εἶναι πιὸ κωμικὰ παιδαριῶδες ἀπὸ ὅσο ἡ στρατηγικὴ τῶν ἐντυπώσεων στὴν ἐποχὴ τῆς «δημοκρατίας». Ἡ προληπτικὴ λογοκρισία (τῶν πρώτων μηνῶν) στὰ βιβλία καὶ σὲ κάθε ἐντυπο εἶναι τυραννία πού δὲν τὴν τόλμησε οὔτε τὸ παλάτι. Τὰ «ἐλληνοχριστιανικὰ» συνθήματα τῶν δικτατόρων ἀτιμάζουν τὴν ἴδια τὴν πολιτιστικὴ μας ταυτότητα.

Τὸ πιὸ ἐπώδυνο: Εἴχαμε φίλους καὶ ἀγαπημένους προληπτικὰ ἐξόριστους ἢ, ἀργότερα, ἐγκλειστους σὲ φυλακές. Ἡ ἀστυνομία λειτουργοῦσε μὲ τὴ λογικὴ τοῦ παρακράτους ὅσο ποτὲ ἄλλοτε. Ἡ ρουφιανιά εἶχε ἀπλωθεῖ σὰν λοιμικὴ στὸ κοινωνικὸ σῶμα: ἀναρίθμητοι ἄνθρωποι —θυρωροί, περιπτεράδες, ταξιτζῆδες, ὑπάλληλοι σὲ κάθε ὑπηρεσία— ἦταν χαφιέδες. (Τί ἀπέγιναν ὅλοι αὐτοὶ μετὰ τὴν πτώση τῆς χούντας; Σίγουρα ἤρακλεις προοδευτικῶν ἀριστερῶν κινημάτων.)

Συνάντησα τὸν Καραμανλῆ ἓνα βράδυ στὸ Παρίσι σὲ σπῆτι φίλων: «Κύριε Πρόεδρε, ἡ δικτατορία δὲν πέφτει μὲ προκηρύξεις καὶ στρακαστροῦκες, συμφωνεῖτε; Πέφτει μόνο μὲ ἀντιπρόταση πού θὰ πείσει τὸν λαὸ — ἔχετε ἀντιπρόταση; Τί νόημα ἔχει νὰ σπάσει τὸ ἀπόστημα, ἂν γιὰ τὴν ἀρρώστια πού τὸ προκάλεσε δὲν ἔχουμε φάρμακο;». — «Ἐχεις δίκιο, ὁ πολιτικὸς βίος τῆς χώρας νοσεῖ. Τρεῖς μόνο περιόδους ὑγείας γνώρισε: τὴν πρώτη τετραετία τοῦ Τρικούπη, τὴν πρώτη πρωθυπουργία Βενιζέλου καὶ τὴν ὀκταετία Καραμανλῆ».

“Όλα κατέληγαν στην αὐτοδικαίωση. Ἄρθρωσα δυὸ-τρεῖς ἀκόμα ἐρωτήσεις: ὁ τοῖχος ἀράγιστος. Κανένας προβληματισμὸς δὲν περνοῦσε, καμιὰ προοπτικὴ δυναμικοῦ ἐνεργήματος δὲν μποροῦσε νὰ χαραχθεῖ. Ἡ ἐγκεντρικὴ του αὐτάρκεια τόσο στεγανὴ — στὰ δικά μου μάτια ἴδια ψυχοπαθολογία μὲ αὐτὴ τῶν δικτατόρων.

Βγῆκα στὸν δρόμο ὀλότελα ἀπελπισμένος. Ἐλεγα γιὰ νὰ παρηγορηθῶ: Ἴσως εἶναι ἄλλο ἢ διανόηση καὶ ἄλλο ἢ πολιτικὴ. Ἄς μὴν κρίνω ἐπιπόλαια.

Μὲ τὴ δικτατορία μπῆκα στὸ χορὸ τῆς δημοσιογραφίας. Ἦταν ἡ δική μου «ἀντίσταση», ποὺ συνεχίστηκε καὶ συνεχίζεται.

Τὴ δυνατότητα μοῦ τὴν πρόσφερε *Τὸ Βῆμα* ἀναπάντεχα. Δυὸ χρόνια πρὶν τελειώσει ἡ δικτατορία. Δὲν εἶχα καλογυρίσει ἀπὸ τὶς σπουδές μου — πηγαίνοερχόμενοι ἀκόμα στὸ Παρίσι, γιὰτὶ δίδασκα ἐκεῖ. Δέχθηκα ἓνα τηλεφώνημα ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Δημάκο, διευθυντὴ τότε τοῦ *Βήματος*: «Θέλω νὰ σᾶς δῶ».

Ἐντυπωσιακὴ φυσιογνωμία. Ἀπὸ τὴν ἀνεπανάληπτη γενιὰ τῶν ἀρχόντων τῆς δημοσιογραφίας. Ποῦ μὲ ἤξερε; Εἶχε πάνω στὸ γραφεῖο του τὰ δυὸ-τρία βιβλία ποὺ εἶχα ὡς τότε ἐκδώσει. «Σᾶς θέλω συνεργάτη τῆς ἐφημερίδας».

Ἐπιφυλλιδογράφοι, ἀκόμα τότε, ὁ Παπανοῦτσος, ὁ Τερζάκης, ὁ Δημαρᾶς. Προστεθήκαμε ὁ Μαρωνίτης, ὁ Γεωργουσόπουλος κι ἐγώ. Ἀλλὰ ὁ Δημάκος σὲ ἤθελε συνεργάτη καὶ τὸ ἐννοοῦσε. Ζητοῦσε συχνὴ ἐπαφή, συζή-

τηση, κριτική. Ἐπέμενε καὶ σὲ ἔκτακτες συνεργασίες πέρα ἀπὸ τὴν τακτὴ ἐπιφυλλίδα — ὡς καὶ κύριο ἄρθρο ἔγραψα στὸ *Βῆμα* ὅσο ἦταν αὐτὸς διευθυντής.

Ἐμείνα ἔντεκα χρόνια ἐπιφυλλιδογράφος στὸ *Βῆμα*. Ἡ ἐπιφυλλίδα δὲν ἦταν μόνο ἄσκηση εὐθύνης δημόσιου λόγου, ἦταν καὶ ἄσκηση σὲ μιὰ μαστορικὴ τῆς γραφῆς, πολύτιμη: ἡ τακτὴ ὑποχρέωση ἀπὸ τὴ μιὰ, ἡ προκαθορισμένη ἔκταση ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἄσκηση στὴν ἀποφυγὴ τοῦ περιττοῦ, στὴ σαφήνεια τοῦ καίριου.

Κορύφωμα τῆς ἄσκησης καὶ ἀλησμόνητη ἐμπειρία τὰ δυὸ χρόνια τῆς δικτατορίας. Ἡ μόνη ἴσως περίοδος ποὺ αἰσθανόσουν τὸν λόγο σου δραστικό, εἶχες ἄμεση ἀνταπόκριση, ἀπτὴ αἴσθηση ἀπήχησης. Γιατὶ τότε ὁ δημόσιος λόγος ἦταν ρίσκο. Διακινδύνευες μὲ κάθε ἀράδα, μὲ κάθε λέξη. Ἐπρεπε νὰ πεῖς τὰ οὐσιώδη, νὰ διαβλέπουν ἀκόμα καὶ οἱ δικτάτορες ὅτι τοὺς ὑπονομεύεις, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ μὴν τοὺς προσφέρεις τὴν παραμικρὴ λαβὴ γιὰ νὰ σὲ βάλουν στὸ χέρι.

Ἦταν κυρίως θέμα ἐπιπέδου προβληματικῆς: πῶς νὰ ἀποφύγεις τὴ λογικὴ τῆς ἐπιφανειακῆς ἀντιπαράθεσης χόυντας καὶ ἀντιστασιακῶν — λογικὴ ὑπεράσπισης τοῦ συμπτώματος καὶ καταγγελίας τοῦ συμπτώματος. Νὰ ἐπιμένεις στὴν ἀνατομία τῶν προϋποθέσεων — ποὺ καθιστοῦσαν κωμικὴ καὶ τυραννικὴ τὴ δικτατορία καὶ προοιωνίζονταν ἀνέλπιδη φενάκη τὴ μεταπολίτευση.

Παρίσι

ΔΕΝ ΖΕΙΣ «ΣΤΟ» ΠΑΡΙΣΙ, ζεις «τὸ» Παρίσι. Ὅπως ζεις «τὴν» ἀνοιξη ἢ ὅποια ἄλλη ἐποχή. Εἶναι ἴσως ἡ μόνη πόλη πού γίνεται τρόπος τῆς ζωῆς σου.

Ὁ τρόπος δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος. Ἐχει ἀτέλειωτες διαβαθμίσεις πληρότητας. Γι' αὐτὸ καὶ θά 'θελα νὰ πάρω κάποτε τὴ ρεβάνς ἀπὸ αὐτὴ τὴν πόλη: νὰ τὴν ζήσω χωρὶς μοναξιά καὶ χωρὶς οἰκονομικὴ στέρηση.

Τρία χρόνια στὴ Cité universitaire καὶ ἄλλα δυὸ ἀποσπασματικῆς παραμονῆς περιφερόμενος σὲ ποικίλα καταλύματα ἀσκητικῆς λιτότητας. Καὶ ὅμως πάντοτε ἡ ἐρωτικὴ γοητεία τῆς πόλης ἀφομοιωτικὴ τῆς ὅποιας καθημερινότητας.

Τί εἶναι αὐτὸ πού κάνει «ἐρωτικὸ» τὸ Παρίσι; Ἴσως μιὰ ἐπηρμένη κομψότητα πού παραμένει διακριτικὴ. Ἀρχοντιά τοῦ παρελθόντος —στὴν ἀρχιτεκτονικὴ γιὰ παράδειγμα— διατηρημένη ὡς καθημερινότητα καὶ ὄχι ὡς διαστολὴ τοῦ μνημειακοῦ. Χάρη μεταποίησης τῆς πιὸ φθηνῆς ἀμφίεσης ἢ τοῦ πιὸ λιτοῦ διάκοσμου σὲ κοκεταρία. Παι-

χνίδισμα εὐαισθησίας ποῦ πετυχαίνει νὰ μοιάζει ἀθέλητο τόσο στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ ὅσο καὶ στὴν ἐμφάνιση μιᾶς βιτρίνας. Ἀκόμα, μνήμη καλλιτεχνικὴ διατηρημένη μὲ εὐλάβεια, παράλληλα μὲ τὸν παντοῦ τονισμένο σεβασμὸ τῆς Ἱστορίας.

Ρωγμὲς διαφυγῆς ἀπὸ τὶς ἀτέλειωτες ὥρες δουλειᾶς στὸ μικροσκοπικὸ μου δωμάτιο ἢ στὶς βιβλιοθήκες: ἕνας μοναχικὸς καφὲς στὸ Angéline, μιὰ βόλτα στὰ μεγάλα βουλεβάρτα. Βιτρίνες ἄκρας φιλοκαλίας γύρω ἀπὸ τὴν Opéra, μικροβιβλιοπωλεῖα στὸ Quartier latin μὲ καιροφυλακτοῦσες ἐκπλήξεις στὰ «μεταχειρισμένα». Ἡ ἐργατιά στὰ μπιστρὸ τοῦ 19ου ἢ τοῦ 20οῦ διαμερίσματος, ἡ μυρμηγκιά στὸ μετρὸ μὲ τὸ σχόλασμα. Κάθε μέρα ἡ *Monde* νὰ σοῦ μεταδίνει τὴν αἴσθηση ὅτι σὲ αὐτὴ τὴ χώρα συνεχῶς κάτι καινούργιο συζητιέται, κάποιες ἰδέες δοκιμάζονται, κάτι πάντα προκαλεῖ.

Παρακολουθοῦσα τὸν μεταπτυχιακὸ κύκλο στὴ Σορβόννη, ἔγραφα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ *Μεταφυσικὴ τοῦ σώματος* μὲ τὴν προοπτικὴ πιά νὰ ὑποβληθεῖ ὡς διδακτορικὸ φιλοσοφίας στὶς Lettres. Παράλληλα προχωροῦσα τὴ σύνταξη τοῦ ὕλικου γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἄρθρωση τῆς «προσωποκεντρικῆς» ὄντολογίας. Στὶς προκλήσεις τοῦ Heidegger ἐρχόταν τώρα νὰ προστεθεῖ συναρπαστικὸς ὁ Sartre: ἡ πιὸ καίρια ἴσως θεολογικὴ σκέψη τοῦ αἰώνα —θεολογικὴ σὰν τὸ ἀρνητικὸ τῆς φωτογραφίας—, ἀσύγκριτα πιὸ μεταφυσικὸς ἀπὸ τοὺς δυτικὸς θεολόγους.

Ἄλλη καίρια παρισινὴ ἀνακάλυψη, οἱ γάλλοι μεσαιω-

νιστές: κυρίως ὁ Gilson καὶ ὁ Chenu. Μὲ χειραγωγοῦσαν κατάπληκτον στὴν κατανόηση τῆς σημερινῆς Εὐρώπης ἀνατέμνοντας ἀποκαλυπτικὰ τὶς μεσαιωνικὲς τῆς καταβολές.

Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐπιστημοσύνη ἐπιμένει πάντα στὴν ὑποχρέωση ἄψογης καὶ ἀδιάκοπης βιβλιογραφικῆς ἐνημέρωσης. "Ὅχι ἄδικα, ἀφοῦ δίχως παρακολούθηση τῆς πορείας τῆς ἔρευνας μπορεῖ νὰ αὐτοσχεδιάζεις παραβιάζοντας πόρτες ἀνοιχτές. Ὑπάρχουν ὥστόσο καὶ κάποια ἐλάχιστα βιβλία στὰ ὁποῖα σταματᾷς ὀριστικά. Τὰ ἐπαναλαμβάνεις συνεχῶς στὶς ἀναφορές σου, ὡσὰν ἡ βιβλιογραφικὴ σου ἐνημέρωση νὰ σταμάτησε σὲ αὐτά. Γίνονται γιὰ σένα κλειδιὰ ἐρμηνείας μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς ἢ καὶ διαχρονικὰ ἐνὸς πολιτισμοῦ. Ἴσως κάθε μελετητῆς νὰ ξεχωρίζει στὴ ζωὴ του τέτοια βιβλία πού τοῦ στάθηκαν «ξεστραβωτικά» — λές καὶ γράφτηκαν γι' αὐτόν: νὰ τοῦ ἀνοίξουν τὰ μάτια, νὰ τοῦ ἀνοίξουν ὀρίζοντες. Βιβλία πού σίγουρα διαβάστηκαν ἀπὸ πολλούς, ἀλλὰ εἰδικὰ οἱ δικές σου προϋποθέσεις προβληματισμοῦ καὶ ἔρευνας ἦταν τὸ κρίσιμο πλαίσιο ἀνάδειξής τους σὲ πρίσμα ἀποκαλυπτικῆς ἐποπτείας. Κάποτε συμβαίνει νὰ αἰσθάνεσαι πὼς οὔτε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐνὸς τέτοιου βιβλίου κατάλαβε τί ἐκρηκτικὸ ὕλικὸ κομίζει. "Ἄν εἶχε ἐπίγνωση, θὰ προχωροῦσε ἀπερίφραστα σὲ ἐπαναστατικὰ συμπεράσματα.

Στὸ Παρίσι ἀνακάλυψα τρία τέτοια βιβλία-κλειδιὰ: Τὸ μικρὸ αὐστηρὸ μελέτημα τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης Erwin Panofsky, πού ἔχει τίτλο: *Architecture gothique et pensée scolastique*. Τὸ πυκνὸ καὶ ἄψογα τεκμηριωμένο μελέτημα τοῦ μεσαιωνιστῆ M.-D. Chenu: *La théologie*

comme science au XIIIe siècle. Καὶ τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Étienne Gilson: *La philosophie au moyen âge.* Περὶ τὰ τέλη τῆς παραμονῆς μου στὸ Παρίσι προστέθηκαν στὰ προσωπικά μου «κλειδιά» καὶ οἱ τρεῖς τόμοι τοῦ Georges Duby: *Adolescence de la chrétienté occidentale - L'Europe des cathédrales - Fondements d'un nouvel humanisme.*

Μὲ ἐνδιέφερε ἡ ὄντολογία, ἐπομένως οἱ εὐρεῖες συνθετικές θεωρήσεις τῶν πολιτιστικῶν διαφορῶν ποῦ θεμελιώνονται στὶς ὄντολογικὲς ἐκδοχές. «Παραβιάζεις τὰ κείμενα», μοῦ καταλόγισαν ἀργότερα, «τὰ χρησιμοποιεῖς ἀποσπασματικά. Οἱ παραπομπές σου στὸν Ἄκινάτη δὲν εἶναι ὅλος ὁ Ἄκινάτης, τὸν ἀδικεῖς· ὁ νομικισμὸς τοῦ Ἄνσελμου εἶναι μόνον μιὰ ἐπιμέρους πτυχή τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα». Κοντόθωρες ἐνστάσεις. Δὲν μὲ ἐνδιέφερε νὰ ἀποδώσω ἱστορικὴ δικαιοσύνη. Καὶ μόνον ἡ νοηματοδότηση τῆς ratio ἀπὸ τὸν Ἄκινάτη, ἡ ριζικὴ ἀντιστροφή τῆς ἑλληνικῆς σημασίας τοῦ λόγου, μόνον ὁ τρόπος ποῦ κατανοεῖ τὴν veritas ἢ τὴν essentia καὶ ποῦ ἀναπαράγεται ἴδιος σὲ κάθε του ἔργο, φώτιζαν γιὰ μένα ἀποκαλυπτικά τὸ σύνολο θρησκευτικό, φιλοσοφικό, κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ οἰκοδόμημα τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα, τὴν κορυφαία καρτεσιανὴ συγκεφαλαίωση τοῦ σχολαστικισμοῦ, τὴν παγίδευση τῆς νεωτερικῆς φυσιοκρατίας στὶς προδιαγραφές τῆς μεσαιωνικῆς ὄντολογίας. Ἐπέμενα στὴν καθαρὰ συστηματικὴ ὄντολογικὴ ἀνάλυση, γιὰ τίς συνέπειες μοῦ ἀρκοῦσαν οἱ ἔγκυροι ἀφορισμοὶ τοῦ Panofsky, τοῦ Chenu, τοῦ Duby.

Ἡ μελέτη τῆς ὄντολογίας φώτιζε τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ στὴ Δύση, τὴν ὑποχρεωτικὴ κατάληξη στὸν

μηδενισμὸς — ἐξέλιξη καὶ κατάληξη ποῦ εἶχε καίρια ἀποκρυπτογραφῆσει ὁ Nietzsche καὶ ἀξιοποιήσει ὁ Heidegger. Ὁ φωτισμὸς τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας εἶναι ἐπιπλέον γιὰ ἓναν ἔλληνα μελετητὴ ἢ γονιμότερη πρόκληση αὐτοσυνειδησίας ποῦ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ: Πῶς καὶ γιατί ἡ ἀρχαιοελληνικὴ γνωσιοθεωρία — ἢ ταύτιση τοῦ ἀληθεύειν μὲ τὸ κοινωνεῖν — σώζει τὴν οὐσιοκεντρικὴ ὄντολογία τῶν Ἀρχαιοελλήνων ἀπὸ τὴν κατάληξη στὸν μηδενισμὸ. Πῶς καὶ γιατί ἡ καινούργια ὄντολογία τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας παντρεύεται τὴ σάρκα τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου, καὶ μένει ἴδια ἢ γνωσιοθεωρία, παρὰ τὴν ὄντολογικὴ ἀνατροπὴ, ἀναδείχοντας ὀργανικὴ τὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς πάλης μὲ τὸ ὄντολογικὸ ἐρώτημα. Πῶς, πότε, γιατί ἔγινε καὶ σὲ τί ἔγκειται ἡ ρήξη τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης μὲ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση, ἢ ριζικὴ ἀντιστροφή τῶν ὄρων τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς γνωσιοθεωρίας ὅσο καὶ τῆς ὄντολογίας. Πῶς ἀπὸ τὴ γνωσιοθεωρητικὴ ἀπαίτηση τῆς ἀτομοκεντρικῆς νοητικῆς βεβαιότητας προκύπτει τὸ φαινόμενο τῆς δογματικῆς ἰδεολογίας ποῦ καταλήγει στὸ καινοφανὲς γιὰ τὴν Ἱστορία τερατῶδες μὶορφομα τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ὁ προσωποκεντρικὸς ὄντολογικὸς ρεαλισμὸς τῶν Βυζαντινῶν σὲ τί ποσοστὸ μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ σήμερα ὡς πρόταση ἐξόδου ἀπὸ τὸ μηδενιστικὸ ἀδιέξοδο, πῶς μπορεῖ νὰ ἀρθρωθεῖ σὲ γλώσσα σημερινοῦ προβληματισμοῦ, νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὸν Heidegger καὶ τὸν Sartre, μὲ τὸ θέατρο τοῦ παραλόγου, μὲ τὸν ὑπερρεαλισμὸ στὴ ζωγραφικὴ καὶ στὴν ποίηση, μὲ τίς ἀρχὲς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἢ μὲ τὴ γλώσσα τῆς κβαντομηχανικῆς.

Ἰδιαίτερα οἱ ὀξύτατοι διαγνωστικοὶ ἀφορισμοὶ τοῦ Panofsky πόση γκρίνια μοῦ κόστισαν — ἂν ὄχι ψυχρότητα — ἀπὸ ἐγγύτατους φίλους, κυρίως τοὺς δυτικογενεῖς, ὅταν μεταφράστηκαν κάποια βιβλία μου. Ἡ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπαρχὴ τῆς νεώτερης τεχνοκρατίας, τοῦ βιασμοῦ τῆς φύσης; Ἄδύνατο. Ἴσως ἦταν ἀδυναμία δική μου νὰ δίνω μέσα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους τῆ θεά τοῦ ὅλου. Θυμᾶμαι μιὰ διάλεξή μου γιὰ τὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὸ Μιλάνο, στὰ τέλη τοῦ 1968. Μιλοῦσα γαλλικὰ, διερμήνευε ὁ καθηγητὴς Piero Scazzoso — μετέφρασε ἀργότερα τὸ *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης* στὰ ἰταλικά. Συναρπαστικὴ ἀντιμαχία ποὺ παρατάθηκε σὲ γοητευτικὸ ζαχαροπλαστεῖο στὴν πλατεῖα τοῦ Duomo ὡς ἀργὰ τὴ νύχτα. Δίπλα στὸ ἀρχιτεκτονικὸ μεγαλουργημα, ἡ συζήτηση τῆς ἀμφισβήτησης τῶν προδιαγραφῶν του.

Γκρίζα χρόνια

ΧΡΟΝΙΑ ΑΝΕΠΙΓΝΩΣΤΗΣ ΑΧΡΩΜΑΤΟΨΙΑΣ. Μπορεί νὰ διαρκέσουν ὅσο καὶ ὁ βίος. Στὴ μονότροπη καθημερινότητα ἀκοῦμε γιὰ χρώματα, μιλάμε γιὰ χρώματα, ἐνῶ γνωρίζουμε μόνο τὶς διαβαθμίσεις τοῦ φαιοῦ.

Καὶ ἐξαίφνης σαστίζει τὸ βλέμμα: Ἡ ἀποκάλυψη τῶν χρωμάτων ἀπρόσμενη, σὰν νὰ πέφτουν λέπια ἀπὸ τὰ μάτια. Πλημμυρίδα χρωματικὴ, καταιγισμὸς ἐτερόχροιας ἰριδισμῶν. Σιλωὰμ ἢ ἐρωτικὴ ἔκπληξη πλένει τὰ μάτια ἀπὸ τὸν πηλό, καὶ νὰ ἡ καθημερινότητα μεταλλαγμένη, ἡ θέα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς πρωτόγνωρη. Τὸ κίτρινο, τὸ γαλάζιο, τὸ πορφυρό, τὸ σμαραγδί, τὸ βαθυκύανο.

Ἐρωτικὲς συναρπαγὲς ἴσως πολλὰς στὸν βίον ἑνὸς ἀνθρώπου — μέθη τῆς ἀμοιβαιότητος, παραφορὰ τῶν αἰσθημάτων, πόθος ἀδυσώπητος σύντηξης μὲ τὸν Ἄλλον. Ὅμως αἰφνίδια μετάβαση ἀπὸ τὸ φαιδὸ στὴ χρωματικὴ ἀποκάλυψη, μία καὶ μόνη. Ἡ ἀφορμὴ πιθανὸν ἐφήμερη, ἡ ἀποκάλυψη ὀριστικὴ.

Πῶς καὶ ἐφήμερη ἡ ἀφορμὴ μιᾶς τέτοιας μόνιμης

ρωγμῆς στὸν βίο; Ἐρώτημα βασανιστικὸ σύγκορμης ὀδύνης ὅταν ζεῖς καὶ τὸ ὀριστικὸ τῆς ρωγμῆς καὶ τὸ ἐφήμερο τῆς ἀφορμῆς.

Τὸ μυαλὸ λέει: Διαμεσολαβεῖται ἡ ἀποκάλυψη, ὁ ἄλλος θὰ παραμένει τὸ ζωτικὸ ζητούμενο ὡς τὸν τάφο. Ἄν «ἀρχὴ μοι καὶ ὑπόστασις» ἡ πλαστοουργὸς ἐρωτικῆ Του κλήση, τότε ἡ ἀδιαμεσολάβητη κοινωνία μαζί Του μόνο θὰ σημαίνεται — ἀπὸ ἐμπειρίες ἐφήμερες. Δὲν θὰ ὑποκατασταθεῖ ποτέ. Λογικὸ ἐπομένως καὶ προφανὲς συμπέρασμα: «Ἐὰν μὴ εἶπη ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἄνθρωπος ὅτι ἐγὼ μόνος καὶ ὁ Θεὸς ἐσμεν ἐν τῷ κόσμῳ, οὐχ ἔξει ἀνάπαυσιν».

Βέβαια, ἀκόμα καὶ ἡ λογικὴ προφάνεια δὲν ἀναιρεῖ τὴ ριζικὴ τῆς ὑπαρξῆς ὀδύνη γιὰ τὸ ἐφήμερο τῶν διαμεσολαβήσεων. Προπάντων ὅταν ἡ ἀφορμὴ τῆς χρωματικῆς ἀποκάλυψης εἶναι βιωματικὴ πληρότητα συμβατικὰ μὴ περιγεγραμμένη. Καὶ ὁ πρόξενος τῆς ἀποκάλυψης δὲν ἀντέχει τὸ ὑπαρκτικὰ μόνον ὀριστικὸ καὶ ὀρατὰ ἀνεγγύητο. Ἐπενδύεις στὸ πρόσωπό του —στὴν ἑτερότητα τῆς ἀποκαλυπτικῆς του παρουσίας— τὴν πρώτη γεύση νίκης καταπάνω στὸν θάνατο, γεύση τῆς ὄντως ζωῆς. Καὶ σοῦ ἀντιτάσσει μὲ κάθε δίκιο: Ἡ ὅλα περιγεγραμμένα, ἢ τίποτα. Δὲν ἀντέχεται τὸ ἀνεγγύητο τῆς ἀφορμῆς ἔστω καὶ γιὰ τὴν πιὸ ὀριστικὴ ἀποκάλυψη.

Ἡ πληγὴ χαίνει στὴ φύση, καὶ ἡ πληγωμένη φύση δύσκολο νὰ ἐκτιναχθεῖ στὸ μετὰ-τῆ-φύση ζωτικὸ ζητούμενο. Μένουμε ἐκεῖ ἀνασκαλεύοντας τὴν πληγὴ, τὴν ἀνάμνηση.

Εἰκόνες μετάλλαξης τοῦ τοπικοῦ ποῦ καλλιγράφησαν τὴ μεταμόρφωση τοῦ τρόπου. Χειμώνας λόγου χάρη, χιονιάς. Καὶ ὁ αὐτουργός τῆς χρωματικῆς ἀποκάλυψης νὰ κατεβαίνει ἀπὸ τὸ τρένο ἀκροπατώντας στὸ ὄνειρικό. Τὸ λιμάνι ἔρημο, τὸ χιόνι πυκνό, ὁ βοριάς νὰ παλεύει τα παντζούρια, ὅμως ἡ χειμωνιάτικη γκριζάδα παγχρωμία. Πέρα ἀπὸ αἰσθήματα, πέρα κι ἀπὸ τὸν παντοδύναμο πόθο, ἀπτὴ γεύση μιᾶς συνεύρεσης ποῦ καταργεῖ ἀνερμήνευτα τὸ ἀ-νόητο τοῦ πεπερασμένου, ἀποκαλύπτει τὸ ζωτικὸ στὴν πληρωματικὴ χαρὰ τῆς ἄμεσης παρουσίας. Τὰ βροχόνερα στὸ δρόμο, μιὰ πλάκα σοκολάτα ἀπὸ τὸ περίπτερο, οἱ γεμιστὲς σουπιές στὸ μαγέρικο τοῦ λιμανιοῦ, μιὰ ρόμπα, ἓνα ζευγάρι γυαλιά, δυὸ παντοῦφλες στὸ ζεστὸ κατάλυμα: τὰ ὑλικά γιὰ νὰ συντεθεῖ ἐμπειρία ζωῆς ἀπερίσταλτης, ζωῆς ἀπλοποιημένης καὶ ἀκατάλυτης, ζωῆς ποῦ εἶναι μόνο πληρότητα σχέσης.

Θὰ ἀρκοῦσε αὐτὴ ἡ πληρότητα γιὰ νὰ σιγήσει ὀριστικά τὸ φαιό. Κι ὅμως ἀδύνατο στὸν κόσμο τοῦτο. Μέτρα μᾶς χαρίζονται, μόνο. Ἀρπαζόμαστε γιὰ λίγο, ὅπως ὁ ναυαγὸς ἀπὸ τὴ σανίδα, μόνο ὑποθέτοντας τὴ στεριά, τὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας. Κοινὴ κοινότατη ἡ σανίδα-ἀφορμὴ, τριάρι σὲ τέταρτο ὄροφο λόγου χάρη, κουζίνα, δυὸ λουτρά, ἡ καφετιέρα νὰ γουργουρίζει θαλπωρή, ρυθμικὰ λαμπιόνια στὸ χριστουγεννιάτικο δέντρο. Αὐτὰ τὰ ἀσήμαντα, πολυφωνία ἔκρηξης τοῦ κίτρινου, τοῦ γαλάζιου, τοῦ πορφυροῦ, τοῦ σμαραγδένιου, τοῦ βαθυκύανου. Ἀφορμὴ ἐφήμερη, αἴσθησις στέγης ἀκατάλυτη — ὅπως ἀκατάλυτο τὸ ἓνα ἡλιοβασίλεμα καὶ πρῶτο, παγχρωμία τῆς δύσης ἄκρη στὴ θάλασσα, ἐνῶ λειτουργοῦσε ἀκόμα ἡ ἄφιξη δίχως τὴ

σκιά τῆς ἀναχώρησης, δίχως πρῖν, μετὰ, αὔριο, χθές, μὲ τὸν χρόνο σταματημένο στὴν ἀμεσότητα τῆς παρουσίας.

Ὡσπου νὰ διπλώσει ὁ ἄγγελος τὰ φτερά του, νὰ ψελίσει τὰ ὅρια τῆς φύσης: «Εἶναι προδιαγεγραμμένα ἀόριστο, δὲν ἀντέχεται».

Χρειάστηκαν κάποιες δεκαετίες προσωπικῆς μου πορείας στὴν ἀχρωματοψία τοῦ φαιοῦ γιὰ νὰ γράψω ἓνα βιβλίο πρώτης ἐμπειρίας χρωμάτων. Τὸ εἶπα *Σχόλιο στὸ Ἄσμα Ἄσμάτων*. Βιβλίο ἀσκητικῆς ποῦ τολμάει κατάθεση χρωματικῆς ἐμπειρίας στὴ γλώσσα τῶν μὴ μοναχῶν. Διαφέρει ἡ γλώσσα, ἡ ἀσκηση μᾶλλον κοινή: Νὰ δαμαστεῖ ἡ ὀδύνη τοῦ ἐφήμερου στὴ ρωγμὴ τῆς ἀποκάλυψης — ἡ διάκριση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες. Νὰ ξεχωρίσει ἡ ζωὴ ἀπὸ τίς ἀνταύγειες ἢ ψευδαισθήσεις τῆς ζωῆς. Τὸ γκρίζο ἀπὸ τὴν παγχρωμία.

Παρίσι - Μάης του '68

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑΣΤΑ στον όπτικό μου όρίζοντα, οί πληροφορίες από στόμα σε στόμα: κάποιιο βράδυ, στη Cité universitaire, φοιτητές έσπασαν τις πόρτες τής άμερικανικής έστίας καταργώντας τήν άπαγόρευση εισόδου στα δωμάτια τών κοριτσιών. Ήρθε ή άστυνομία, είχαμε έπεισόδια. Τήν άλλη μέρα μάθαινα για διαδηλώσεις στο Quartier latin. "Όταν τήν παράλλη κατέβηκα στη Σορβόννη, είχε αρχίσει ή κατάληψη — θέαμα συναρπαστικό: μυρμηγκιά τó φοιτηταριό στη μικρή πλατεία έξω, και στη μέσα αύλή. Πηγαδάκια, έξαψη, άστεϊσμοί, άτμόσφαιρα πανηγυριού. Είχαν κατεβάσει στην αύλή ένα μεγάλο πιάνο με ούρά, παίζανε άσταμάτητα άμερικάνικη μουσική, κάποιιοι χόρευαν. Άλλοι μοίραζαν ψωμάκια και κόκα κόλα στους ξενυχτισμένους καταληψίες.

Στις αίθουσες διδασκαλίας συζητήσεις, άνοιχτές σε όλους, για θέματα παιδείας, πολιτικής, κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Στην είσοδο τής Σορβόννης τοιχοκολλημένα χαρτιά πληροφορούσαν τί συζητιέται σε κάθε αίθουσα.

Στὸ πρῶτο κατάμεστο ἀμφιθέατρο ποῦ μπῆκα, συζητοῦσαν τὴ φοιτητικὴ συμμετοχὴ στὴν παραγωγὴ τῆς γνώσης. Στὴν ἔδρα φοιτητές, ἀπὸ κάτω παιδιά καὶ καθηγητές — ἀνάμεσά τους κι ἓνας νομπελίστας. "Ὅποιον τολμοῦσε νὰ ἐκφέρει κομματικὰ στρατευμένο λόγο, τὸν γιουχάιζαν.

Εἰκόνα ἀπὸ τὸ boulevard Saint-Michel. 'Ὀδομαχία. 'Απὸ τὴ μιὰ ἢ ἀστυνομία, ἀπὸ τὴν ἄλλη νεολαία ἀνάκατη: μαθητοῦδια, φοιτητές, ἐργατόπαιδα, ἀλλὰ καὶ μεσήλικες φυσιογνωμίες διανοουμένων. "Αγρια μάχη: ξήλωναν τοὺς γκρίζους κυβόλιθους τοῦ ρανέ καὶ τοὺς ἐκσφενδόνιζαν στοὺς θωρακισμένους μὲ κράνη καὶ ἀσπίδες ἀστυνομικούς. Αὐτοὶ ἀπαντοῦσαν μὲ τὶς ἴδιες πέτρες καὶ μὲ καπνογόνα. Πληγωμένοι πολλοί, πανδαιμόνιο ἀπὸ τὶς σειρῆνες τῶν ἀσθενοφόρων, φωτιές καὶ πρόχειρα ὀδοφράγματα στημένα κυρίως μὲ τὶς σιδεριές ποῦ προστάτευαν τὰ καχεκτικὰ δεντράκια τῆς λεωφόρου. 'Η νεολαία ὑπερασπιζόταν τὶς καταλήψεις, ἢ κυβέρνηση εἶχε βαλθεῖ νὰ ἐμποδίσει αὐτὸ τὸ καινούργιο σύμπτωμα.

Σὲ ἐλάχιστα εἰκοσιτετράωρα γενικευμένες συγκρούσεις. Οἱ φοιτητές ἔφτασαν στὰ ἐργοστάσια, ξεσήκωσαν σὲ καταλήψεις τὴν ἐργατιά. "Ὅχι γιὰ οἰκονομικὰ αἰτήματα, ὄχι γιὰ συνδικαλιστικὲς ἀπαιτήσεις. "Ἐκπληκτοὶ ὅλοι μὲ τὸν ἴδιο τους τὸν ἑαυτό, διεκδικοῦσαν γιὰ πρώτη φορὰ κάτι ἄλλο, σχεδὸν ἄπιαστο, ἀλλὰ πιὸ ἀπαραίτητο κι ἀπὸ τὸ

ψωμί. Τὰ συνθήματα, οἱ λόγοι ποὺ ἐκφωνοῦνταν, εἶχαν μίαν αὐθόρμητη ποίηση μεθυστική. Ἦταν ἔκρηξη καὶ ξεσηκωμὸς ἐνάντια στὸν ἐπιβεβλημένο τρόπο ζωῆς, στὸν τρόπο κοινωνικῆς ὀργάνωσης, παιδείας, συστημάτων παραγωγῆς. Κατάληψη σήμαινε: νὰ διαφεντεύουμε τὸν χῶρο καὶ τὸν τρόπο τῆς σπουδῆς ἢ τῆς δουλειᾶς μας, νὰ βροῦμε τὸν ἄλλο, τὸν διπλανό, τὴ συντροφικότητα. Νὰ συντρίψουμε τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἀνίας, τοῦ στερεότυπου. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ζωή, ὄχι ἡ εὐζωία· ὁ ἔρωτας, ὄχι ἡ ὑποταγμένη κατανάλωση· ἡ δημιουργία, ὄχι ἡ ἐπανάληψη· τὸ αὐθόρμητο, ὄχι οἱ συμβάσεις. Φτύνουμε τὴν ἀπάτη τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν κομμάτων, τὸν στρατωνισμό στὶς ἰδεολογίες. «Ἡ ἐπανάσταση δὲν σκοπεύει σὲ τίποτα, εἶναι δωρεάν, εἶναι ὁ χορὸς τοῦ Διόνυσου».

Εἰκόνα συγκλονιστικὴ μιᾶς κοινωνίας ποὺ ἔχει ξαφνικὰ διαλυθεῖ. Οἱ συγκοινωνίες νεκρωμένες, τὰ μαγαζιά κλειστά, τρόφιμα πουθενά. Εὐτυχῶς λειτουργοῦσαν τὰ φοιτητικὰ ἐστιατόρια. Δὲν ἦταν μόνο ἡ κυβέρνηση σὲ ἀμηχανία καὶ κατάπληξη, ἦταν καὶ τὰ κόμματα καὶ τὰ συνδικάτα. Οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες ἐγκαταλειμμένες, τὰ ἐργοστάσια σταματημένα, τρένα καὶ ἀεροπλάνα ἀκίνητοποιημένα — κρυφὴ αἴσθηση πανικοῦ. "Ὅμως, τουλάχιστον γιὰ τὶς μετακινήσεις μέσα στὴν πόλη, λειτουργοῦσε κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη ἀπρόσμενη: Στεκόσουν στὰ κόκκινα φανάρια ἢ στὶς γωνιὲς τῶν δρόμων μὲ ἓνα χαρτί ποὺ τὸ κρατοῦσες στὸ στήθος κι ἔγραφε μὲ μεγάλα γράμματα ποῦ ἤθελες νὰ πᾶς. Ὅπωςδήποτε θὰ σταματοῦσε κάποιον ἰδιωτικὸ αὐ-

τοκίνητο, θὰ σὲ ἔπαιρνε ὡς τὸ σημεῖο πὺ συνέπιπτε μὲ τὴ δική του κατεύθυνση, μετὰ ἀναζητούσες ἄλλο, ἔφτανες πάντα στὸν προορισμὸ σου. Σὲ μιὰ τέτοια διαδρομὴ ἔμαθα, ἀπὸ τὸν ἄγνωστο πὺ μὲ εἶχε παραλάβει, τὴ δολοφονία τοῦ Robert Kennedy.

Ὁ Sartre στὴ Cité universitaire. Σὲ μεγάλη αἴθουσα κατὰ-μεση μεχρὶς ἀσφυξίας. Κοντός, ἀποκρουστικὰ ἀλλήθωρος, μὲ μαῦρο πουκάμισο κουμπωμένο ὡς τὸν λαιμὸ. Κάπνιζε ἀσταμάτητα, μὲ κινήσεις νευρικές. Ἦταν ἡ δεῦτερη φορὰ πὺ τὸν ἔβλεπα· τὸν εἶχα ἀκούσει καὶ σὲ διάλεξη στὴ Βόννη, ὅπου οἱ πανεπιστημιακοὶ τὸν εἶχαν στομπάρει προκλητικὰ. Ἐδῶ, ἀνάμεσα στὸ φοιτηταριό, ἦταν τὸ ἱερὸν τέρας, μὲ πλήρη ἐπίγνωση τῆς ἱερῆς τερατωδίας του. Οἱ ἐρωτήσεις βροχή — πάντα μὲ τὴν προσφώνηση «σύντροφε Sartre» —, οἱ ἀπαντήσεις του κοφτές, ὄχι δίχως τὸν ἀέρα τῆς αὐθεντίας.

Πτυχή ἀθλιότητος ἡ ἐλληνικὴ «συμμετοχὴ» στὴν ἐξέγερση τοῦ Μάη: «κατάληψη» τοῦ ἐλληνικοῦ περιπτέρου τῆς Cité, μὲ στομφώδη ἀντιδικτατορικὰ συνθήματα, παιδαριώδεις ρητορεῖες καὶ ἐξοργιστικὸ τραμπουκισμὸ. Πέρασαν δύσκολες ὥρες τὰ παιδιὰ πὺ στεγάζονταν ἐκεῖ — ιδιαίτερα τὰ κορίτσια πὺ ἦταν καὶ ἀπὸ τοὺς κύριους στόχους τῆς «κατάληψης». Ἀνάλογες ἀθλιότητες ἔγιναν καὶ σὲ ἄλλα περίπτερα τῆς Cité: Στὸ βραζιλιάνικο ἔστησαν «λαϊκὸ δικαστήριον» καὶ δίκασαν πλουσιόπαιδα τῆς ἄρ-

χουσας στη Βραζιλία τάξης. Τὰ κλείδωσαν στὰ υπόγεια τοῦ περιπτέρου, ἀκούγαμε γιὰ βασανιστήρια, μὰ κανένας δὲν μποροῦσε νὰ ἐπέμβει.

Ἡ διάλυση κορυφώθηκε στὸ διήμερο τῆς ξαφνικῆς ἐξαφάνισης τοῦ De Gaulle ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ἄν θυμᾶμαι καλά, ἦταν Παρασκευὴ πρωὶ ὅταν ἀναγγέλθηκε, ἐξίσου ἀπρόοπτα, ὅτι τὸ ἀπόγευμα ὁ πρόεδρος θὰ ἀπευθίνει διάγγελμα στὸν γαλλικὸ λαὸ ἀπὸ τὰ ραδιόφωνα καὶ τὶς τηλεοράσεις. Τὴν ὥρα τοῦ διαγγέλματος πρέπει ὅλη ἡ Γαλλία νὰ κρεμόταν ἀπὸ αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ κομμένη τὴν ἀνάσα. Συγκλονιστικὴ ἢ εἰκόνα του ἐκείνη τὴ μέρα: λόγος στιβαρός, πρόσωπο ἀτάραχο, ἐκπληκτικὴ πειθὼ καὶ δύναμη παρουσίας. Σὰν νὰ μετᾶγγισε μὲ μαγικὸ ραβδάκι ζωὴ στὸ νεκρωμένο κοινωνικὸ σῶμα. Τὸ διάγγελμα τέλειωσε, καὶ σὲ λίγη ὥρα ἄρχισαν νὰ ἀνοίγουν μαγαζιά, νὰ κυκλοφοροῦν κάποιοι συρμοὶ τοῦ μετρό, νὰ λειτουργεῖ ἡ πόλη. Ἦταν ἐμπειρία ἀπίστευτὴ συλλογικῆς νεκρανάστασης.

Εἰκόνες ἀποσπασματικές, ἀσύνδετες. Ὁ γαλλικὸς Μάης τοῦ '68 ἔχει ἀναλυθεῖ καὶ μελετηθεῖ σὲ πλήθουσα βιβλιογραφία. Σφράγισε ἀνεξίτηλα τὴ ζωὴ τῆς Γαλλίας, τὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης. Ἄλλαξε τοὺς ὀρίζοντες προβληματισμοῦ, ράγισε κατεστημένες νοοτροπίες, ἄφησε πίσω του μιὰ νοσταλγία ποὺ ἀσφυκτιᾷ μέσα στὸ καλοασφαλισμένο κέλυφος τῆς καταναλωτικῆς νάρκωσης.

Γιὰ μένα ἦταν συμπυκνωμένη σπουδὴ, ἀκριβῶς στὴν καρδιά τῶν θεμάτων πού πάλευα νὰ ξεδιαλύνω. Ἐβλεπα καθαρὰ ὅτι, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἡ αὐτοαμφισβήτηση τῆς Εὐρώπης ἦταν ἀδύνατο νὰ ξεπεράσει τὴ φαινομενολογία τῶν συμπτωμάτων, ἀδύνατο νὰ φτάσει στὴ ρίζα τοῦ ἀδιεξόδου, στὴν ἀφετηριακὴ νοηματοδότηση τῆς καθημερινότητας, στὴν ὄντολογία. Πίσω ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ Μάη ξεμύτιζε ἀπρόσμενα ἓνα ἄλλο, ἀνεπίγνωστο ἦθος, ἀσυμβίβαστο μὲ τίς ἀρχές πού θεμελιώνουν τὸν δυτικὸ τρόπο τοῦ βίου, ἦθος ὄντολογικὰ ἐκκρεμές καὶ γι' αὐτὸ ἐξαντλούμενο στὴ νοσταλγικὴ οὐτοπία.

Ἀρχές τοῦ 1969 ἓνας γαλλικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος μοῦ ζήτησε νὰ γράψω, μαζί μὲ τὸν Roger Mehl καὶ τὸν Jean-Marie Aubert, ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν ἠθική. Θὰ εἶχε τὸν τίτλο: «Ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας» (La loi de la liberté). Στὸ περιθώριο τῶν ὑποχρεώσεων τῆς διατριβῆς, ἄρχισα ἓνα δοκίμιο γιὰ τὴ σχέση ὄντολογίας καὶ ἠθικῆς. Ὁ δικός μου τίτλος ἦταν: «Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἦθους».

Τὸ ὀρθόδοξο Παρίσι

ΜΙΑ ΧΟΥΦΤΑ ΡΩΣΟΙ ΕΜΙΓΚΡΕΔΕΣ κυνηγημένοι ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῶν Μπολσεβίκων. Ἐφτασαν στὸ Παρίσι τῆ δεκαετία τοῦ '20. Ἀπὸ διαφορετικούς ὁ καθένας δρόμους καὶ διαφορετικούς ἐνδιάμεσους σταθμούς.

Τὸ πρῶτο ποὺ ἔκαναν, ἦταν νὰ χτίσουν μιὰν ἐκκλησιά. Μικρή, ταπεινή, ἀλλὰ ὀρθόδοξη: μπαίνεις, ἀκόμα σήμερα, καὶ νομίζεις ὅτι βρίσκεσαι στὸ Ἅγιονόρος. Δίχως ἤλεκτρικό, μόνο κεριά καὶ καντήλια, εἰκόνες μόνο βυζαντινές (στὴ ρώσικη τεχνοτροπία), ὄχι θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ, ὄχι εὐρωπαϊκὲς ἀπομιμήσεις. Ἀτμόσφαιρα κατάνυξης, χῶρος ἀνθρώπινης κοινότητας, κοινωνίας προσώπων.

Γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιά, σὲ φτωχικὰ παραπήγματα, ἔστησαν μιὰ θεολογικὴ σχολή. Αὐτὸ τὸ ξεχωριστό, τὸ ἀποκλειστικὰ δικό τους, εἶχαν νὰ προσφέρουν στὴν Εὐρώπη: θεολογία. Τὴ σχολή τὴν ἐπάνδρωσε ἡ πρώτη ομάδα τῶν ἐμιγκρέδων — ὅλοι σχεδὸν σπουδαγμένοι σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες: Ὁ Σέργιος Μπουλγκάκωφ, καθηγητὴς τῆς

Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας — στὸ Παρίσι ἱερέας καὶ καθηγητῆς τῆς Δογματικῆς. Ὁ Γεώργιος Φλωρόφσκυ, καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀδησοῦ — στὸ Παρίσι ἱερέας καὶ καθηγητῆς τῆς Πατρολογίας. Ὁ Βασίλειος Ζενκόφσκυ, καθηγητῆς Φιλοσοφίας καὶ Ψυχολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέβου — στὸ Παρίσι ἱερέας καὶ καθηγητῆς τῆς Φιλοσοφίας στὴν καινούργια σχολή. Ὁ Κασσιανὸς Μπεσομπράζωφ, καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Τασκένδης — στὸ Παρίσι ἐπίσκοπος καὶ κοσμήτορας τῆς θεολογικῆς σχολῆς. Ἀνάλογες περιπτώσεις, ὁ Νικόλαος Ἀφανάσιεφ, ὁ Ἀντώνιος Καρτάσωφ, ὁ Μπόρις Βιτσεσλάβτσεφ. Νεώτερος ὁ Βλαδίμηρος Λόσκυ ἔφτασε εἰκοσάχρονος στὸ Παρίσι, σπούδασε μεσαιωνικὴ φιλοσοφία, ἀναδείχθηκε ὁ σημαντικότερος συστηματικὸς θεολόγος τῆς διασπορᾶς.

Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ φτωχικὰ παραπήγματα τῆς σχολῆς τους ξεκίνησε κάτι σὰν ἐπανάσταση: Οἱ κυνηγημένοι ρῶσοι μετανάστες κόμισαν στὴν Εὐρώπη ὄχι μιὰν ἐπιμέρους θεολογικὴ-ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἰδεολογικὰ «ὀρθοδοξότερη» ἢ βιωματικὰ πιὸ «πνευματικὴ», πιὸ «μυστικὴ». Ὁχι. Ἡ ἐκρηκτικὴ τους συμβολὴ ἦταν ὅτι ἀντέταξαν στὸ εὐρωπαϊκὸ ἀδιέξοδο ρεαλιστικὴ πρόταση ζωῆς, πρόταση ὑπαρκτικοῦ νοήματος — ξανάδωσαν σάρκα ζωῆς στὴ σκελεθρωμένη γλῶσσα τοῦ θεολογικοῦ ἀκαδημαϊσμοῦ καὶ ἠθικισμοῦ. Καὶ ἡ περιθωριακὴ τους παρέμβαση λειτούργησε μὲ τὴ δυναμικὴ τοῦ «κόκκου τῆς σινάπεως», τοῦ ἐλάχιστου σπέρματος τοῦ ἱκανοῦ νὰ τινάξει καὶ βράχο.

Ἦταν μιὰ ἱστορικὴ ἔκπληξη, ἂν ὄχι θαῦμα. Ὑστερα ἀπὸ αἰῶνες «βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας» στὴν ἀλλοτρίω-
ση, στὸν μιμητισμὸ τῆς νοησιαρχίας καὶ τοῦ νομικοῦ ἠθι-
κισμοῦ τῆς Δύσης, ἡ Ὁρθοδοξία ξανάβρισκε τὴν πρωτο-
χριστιανικὴ ταυτότητα τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ» γεγονότος:
τῆς μετάπλασης τοῦ βιολογικοῦ ἀτόμου σὲ προσωπικὴ
ὑπαρξὴ ἐρωτικῆς κοινωνίας τῆς ζωῆς. Δήλωνε ἡ Ὁρθοδο-
ξία τὸν ἐμπειρικό της ρεαλισμὸ, τὴν ἀπέκδυση τῶν ἰδεο-
λογημάτων καὶ τῆς ἀτομοκεντρικῆς «θρησκευοποίησης»,
τὴν ἐμπράγματη νοηματοδότηση τῆς ὕλης καὶ τῆς Ἱστο-
ρίας, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς.

Ἄδύνατο νὰ ἐντοπισθεῖ σὲ ἐπιγραμματικούς ἀφορι-
σμούς ἢ σπερματικὴ δυναμικὴ τοῦ κατορθώματος αὐτῆς
τῆς πρώτης γενιᾶς τῶν ρώσων ἐμιγκρέδων τοῦ Παρισιοῦ.
Τὸ ζωτικὸ τόλμημα γνώρισε ταχύτατη μετακένωση σὲ
κάθε ὀρθόδοξη χώρα — παντοῦ σὰν ἐλάχιστη ἀριθμητικὰ
ζύμη, ποὺ ὅμως ἀναστάτωνε καθολικὰ τὴ νοοτροπία, τὴ
στάση, τὸν προβληματισμὸ, τὴ γλώσσα. Ταυτόχρονα μπό-
λιαζε μιὰ ὀλόκληρη γενιὰ ρωμαιοκαθολικῶν καὶ προτε-
σταντῶν Εὐρωπαίων μὲ τὴν κριτικὴ ἀμφισβήτηση τῆς
παγιωμένης στὴ Δύση «θρησκευοποίησης» τοῦ χριστιανι-
σμοῦ.

Ἡ σύγκριση τῆς ρωσικῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὸ
Παρίσι ἦταν τραγικὰ ὀδυνηρή: Οἱ Ἕλληνες μετανάστες
δὲν εἶχαν ποτὲ διερωτηθεῖ — οὔτε ὡς σήμερα ὑποψιάζον-
ται — τί τὸ ξεχωριστό, τὸ ἀποκλειστικὰ δικό τους εἶχαν
νὰ κομίσουν στὴν Εὐρώπη, ποιά πρόταση, ποιά δυναμικὴ

ἑτερότητα θὰ τοὺς καθιστοῦσε ἐνεργητικὰ μετόχους στὸ εὐρωπαϊκὸ γίγνεσθαι.

Ὅσοι Ἕλληνες διανοούμενοι βρέθηκαν στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμα τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Ψυχάρη ὡς τὴ γενιὰ τοῦ Σβορώνου, τοῦ Καστοριάδη, τοῦ Ἀξελοῦ, τοῦ Πουλαντζᾶ, τοῦ «Ἰάνη» Ξενάκη, πάσχιζαν γιὰ τὴν ταχύτερη δυνατὴ ἐξομοίωσή τους μὲ τοὺς γάλλους ὁμολόγους τους, λογάριαζαν ἐπιτυχία τὸν πιθηκισμὸ καὶ τὴ μίμηση τῆς ἐπιχώριας διανόησης καὶ τῶν προβληματισμῶν της.

Οἱ ὑπόλοιποι, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τοῦ Παρισιοῦ —πάμπλουτοι ἐπιχειρηματίες, ἔμποροι, ἐφοπλιστές, παλαιοὶ ἀριστοκράτες τῆς Πόλης ἢ ἄλλων μεγαλοαστικῶν κέντρων τοῦ βαλκανικοῦ, μικρασιατικοῦ καὶ αἰγυπτιακοῦ Ἑλληνισμοῦ— συντηροῦσαν μιὰ συμπτωματικὴ ἑλληνικότητα γραφικῶν παραδόσεων καὶ εὐκαιριῶν κοσμικῆς συναναστροφῆς. Εἶχαν χτίσει, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, μιὰν ἐπιδεικτικὸν πλούτου ἐξευρωπαϊσμένην ἐκκλησιὰ στὴν πιδὸ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τοῦ Παρισιοῦ. Ἐκεῖ ἡ λατρεία —μὲ πολυφωνικὴ χορωδία πληρωμένων γάλλων τραγουδιστῶν τῆς ὄπερας— ἦταν μόνον θρησκευτικὴ παράσταση καὶ ἀφορμὴ συνεύρευσης τῆς («καλῆς κοινωνίας»).

Ἦξερα τοὺς Ρώσους τῆς διασπορᾶς ἀπὸ τὰ βιβλία τους. Εἶχαν ἀναστρέψει τὴν πορεία τῆς ζωῆς μου. Φτάνοντας στὸ Παρίσι, ἦταν ἀνάγκη ζωτικὴ γιὰ μένα νὰ γνωρίσω ἀπὸ κοντὰ, νὰ ψηλαφήσω ἄμεσα αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ ἐκπληξὴ τοῦ αἰῶνα καὶ τοῦ προσωπικοῦ μου βίου.

Ἀπὸ τὴν πρώτη γενιὰ ζοῦσε ἀκόμα μόνο ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ. Ψηλός, εὐθυτενής, ἀριστοκρατικὸς στοὺς τρόπους, κατοικοῦσε σὲ ἓνα λιτὸ διαμέρισμα σὲ προάστιο τοῦ Παρισιοῦ. Θυμᾶμαι μιὰ μακρὰ δενδροστοιχία πού διέσχιζα γιὰ νὰ φτάσω στὸ σπίτι του. Μὲ δεχόταν συχνά, συζητοῦσα μαζί του τοὺς προβληματισμούς μου, τὸ τί ἔψαχνα, σὲ τί εὐρήματα πατοῦσα γιὰ νὰ πάω πιὸ πέρα. Ἐπέμενε στὰ κριτήρια, στὴν ἱεράρχηση τῶν προτεραιοτήτων. Πολύπειρος, συνετός, πολὺ προσεχτικὸς στὶς διατυπώσεις του.

Γνώρισα περισσότερο καὶ ἀναστράφηκα τὴ γαλλοποιημένη πιὰ δεύτερη γενιά: Nicolas Lossky, Boris Bobrinskoy, Pierre Struve, Michel Evdokimov — αὐτοὺς ἐγγύτερα, ἄλλους ἀπὸ πιὸ μακριά— καὶ τὴ συναρπαστικὴ προσωπικότητα τοῦ Olivier Clément πού, προσήλυτος στὴν Ὀρθοδοξία, ἦταν κυρίαρχη φυσιογνωμία τῆς ὀρθόδοξης διανόησης στὸ Παρίσι.

Στέριωνα προσωπικὲς φιλίες, πολύτιμες γιὰ μένα καὶ ἀνεξάλειπτες, ἀλλὰ ἡ πιὸ ἐκπληκτικὴ ἀνακάλυψη στὸ Παρίσι ἦταν —γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ μου— ἡ ζωντανὴ πραγματικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνορίας. Ἡ Ὀρθοδοξία στὸ Παρίσι δὲν ἦταν οὔτε ἰδεολόγημα, οὔτε «σωματεῖο», οὔτε διοικητικὸς θεσμός, οὔτε κὰν ἡ θεολογικὴ σχολὴ τῶν Ρώσων. Ἦταν συγκροτημένα «σώματα» ἐνοριῶν, συνάξεις κοινωνίας προσώπων.

Συνδέθηκα πολὺ μὲ δυὸ τέτοιες γαλλόφωνες ἐνορίες. Ἡ πρώτη συναθροίζόταν στὸ ὑπόγειο —«κρύπτη»— τοῦ φανταχτεροῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῶν Ρώσων, στὴν rue Daru — κοντὰ στὴν Étoile. Ὁ καθεδρικός αὐτὸς ναὸς καὶ τὸ

ἐκκλησιασμά του δὲν διέφεραν πολὺ ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ καθεδρικοῦ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῆς ρωσικῆς κοινότητας τοῦ Παρισιοῦ συντηροῦσε, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες, μιὰ συμπτωματικὴ ὀρθοδοξία γραφικῶν παραδόσεων καὶ εὐκαιριῶν κοσμικῆς ἀναστροφῆς. Κάτω στὴν «κρύπτη» ἦταν τὸ «ἄλλο», ἦταν ἡ ἐκπληξη: Εἶχες τὴν αἴσθηση ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι δικοί σου καὶ εἶσαι δικός τους, ὅτι τελοῦν καὶ τελεσιουργοῦν ὅλοι μαζί μιὰν ἔξω ἀπὸ τίς κοσμικὲς προδιαγραφές κοινότητα. Μὲ τὴν ἀπλότητα τοῦ αὐτονόητου, δίχως ἐπιχρίσματα θελημένης συμπεριφορᾶς. Εἶχα ζήσει στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχα γνωρίσει στὴ Γερμανία «εὐσεβιστικὲς» κοινότητες: ἡ «εὐσέβεια» ἦταν τὸ κοινὸ γνώρισμα ποὺ ἔδινε ἐξωτερικὴ ὁμοιομορφία στὴν ἐμπρόθετα ὀργανωμένη ομάδα, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ὁμοιόμορφη «εὐσέβεια» ἦταν καὶ χάσμα ἀπόστασης ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς ομάδας. Στὴν ἐνορία τῆς «κρύπτης» καθένas κόμιζε τὴν ἑτερότητά του, περισσότερο ἢ λιγότερο ἐνάρετη ἢ ἀμαρτωλὴ, δίχως ἔγνοια συμμόρφωσης σὲ κοινὸ κώδικα. Ὁ ἄξονας ὁ ἐνοποιητικὸς ἦταν ἡ ἀνάγκη τῆς κοινωνίας, μὲ ἐπίγνωση μιᾶς πρόγευσης τῆς ἐσχατολογικῆς «βασιλείας» ποὺ χαρίζεται σὲ κάθε εὐχαριστιακὴ σὺνάξη.

Ἐφημέριος στὴν «κρύπτη» ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἦταν ὁ π. Pierre Struve: ὅλη τὴν ἐβδομάδα γιατρὸς σὲ νοσοκομεῖο τοῦ Παρισιοῦ, τὴν Κυριακὴν ἱερέας, συνειδητὸς λειτουργὸς καὶ ποιμένας, καίρια θεολογικὸς στὸ κήρυγμά του. Αὐτὴ ἡ παράδοση νὰ εἶναι ἡ ἱερωσύνη ἄσχετη μὲ τὸν βιοπορισμὸ συνεχίζεται ὡς σήμερα στὴν ὀρθόδοξη διασπορά. Ἦμουν ἀκόμα στὸ Παρίσι, δὲν θυμᾶμαι τὴ χρο-

νιά, ὅταν ὁ π. Pierre τῆς «κρύπτης» σκοτώθηκε σὲ αὐτοκινητικὸ γυρνώντας ἀπὸ τὸ νοσοκομεῖο μιὰ μέρα ὀμίχλης. Δὲν ξεχνῶ τὸν θρῆνο ποὺ συνόδεψε στὴν ἐκδημία του αὐτὸ τὸν ἕκτακτα χαριτωμένο ἄνθρωπο.

Τοῦ ζητοῦσα πότε-πότε, ὅταν βρισκόμουν στὸ σπίτι του, νὰ μοῦ διαβάσει Πούσκιν στὸ πρωτότυπο. Δὲν καταλάβαινα τὴ ρώσικη γλώσσα, μὲ μάγευε ἡ μουσικότητά της. Οὔτε ἔχω γνωρίσει στὴ ζωὴ μου ἄλλο σπίτι τόσο ἀνοιχτὸ ὅσο τοῦ Pierre καὶ τῆς Τάνιας Struve. Ὅποιαδήποτε ὥρα θὰ εὑρισκες ἐκεῖ τοὺς πιὸ ἀπίθανους τύπους: ἠθοποιούς, ποιητές, ρώσους ἀριστοκράτες, κουρελιῆδες τοῦ παρισινοῦ περιθώριου — κάθε καρδιᾶς καρύδι. Τσαί ὑπῆρχε πάντα, οἱ Struve συμπεριφέρονταν σὲ ὅλους μὲ τὴν ἴδια ἄνεση.

Κάποιες Κυριακὲς ἀπιστοῦσα στὴν «κρύπτη» γιὰ χάρη μιᾶς ἄλλης γαλλόφωνης ἐνορίας, στὴν rue St. Victor, στὸ 5ο διαμέρισμα τοῦ Παρισινοῦ. Ἦταν ἓνα παλιὸ μαγαζί, μᾶλλον ἐστιατόριο, ποὺ οἱ Ρῶσοι τὸ εἶχαν μετατρέψει σὲ ἐκκλησία. Ἀβαφα ξύλινα δοκάρια στήριζαν τοὺς τοίχους καὶ τὴν ὀροφή, ὁ ἐσωτερικὸς διάκοσμος τοῦ χώρου ἔδινε μιὰν ἀτμόσφαιρα κατάνυξης καὶ γαλήνης συναρπαστικῆ. Τὸ τέμπλο τὸ εἶχε ἀγιογραφήσει ὁ Λεωνίδας Οὐσπένσκυ, ποὺ μαζί μὲ τὴ γυναίκα του καὶ τὴν οἰκογένεια Lossky ἦταν οἱ συνεπέστεροι παρόντες κάθε Κυριακῆ στὸν ναό. Ἱερέας ὁ π. Gabriel Henry, ὑπάλληλος σὲ ἀσφαλιστικὴ ἐταιρεία καὶ μὲ θαυμάσια ἑλληνικά, κατάλοιπο κάποιας μακρᾶς παραμονῆς του στὴ Θεσσαλονίκη.

Καὶ ἐδῶ ἡ ἐνορία ἦταν ζωντανὴ κοινότητα, ἀνθρώπι-

νη συντροφιά μὲ συνείδηση εὐχαριστιακῆς σύναξης, καθαρμένη ἀπὸ τὴν ἀπλῶς καὶ αὐτονόητα κληρονομημένη ἐθιμικὴ θρησκευτικότητα. Στὸ Παρίσι κατάλαβα ὅτι ἡ γνησιότητα ἢ ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος κρίνεται στὴ διάσωση ἢ στὴν ἀπώλεια τῆς ἐνορίας.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους

ΔΕΝ ΕΧΩ ΒΡΕΙ ΠΕΙΣΤΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ στὸ ἐρώτημα: γιατί εἰδικὰ δυὸ κατηγορίες ἀνθρώπων, οἱ θρησκευόμενοι καὶ οἱ κομμουνιστές, ἡδονίζονται νὰ ἀνακαλύπτουν «αἰρέσεις». Κυρίως μεταξύ τῶν «ἀδελφῶν» ἢ τῶν «συντρόφων» τους. Καὶ θεωροῦν ἱερὸ χρέος τους τὴν ἐξόντωση τοῦ αἰρετικοῦ, διαγράφοντας ἀκαριαῖα φιλίες, μακροχρόνιους δεσμούς, συγγένειες, κοινὰ βιώματα, ἀκόμα καὶ ὀφειλὲς εὐγνωμοσύνης.

Ἐξόντωση. Ἐστω κι ἂν τὸ παράπτωμα εἶναι ἀθέλητο, ἀνεπίγνωστο, ἐπιμέρους καὶ περιθωριακό, ἢ ἀκόμα καὶ συνέπεια ἀνωριμότητας. Ἀνάγεται ἀμέσως σὲ προδοσία τῆς σύνολης «πίστης». Εἶσαι αὐτομάτως «πράκτορας τῶν ἰμπεριαλιστικῶν δυνάμεων» ἢ «βλάσφημος αἰρετικός». Δὲν νοιάζονται νὰ σὲ μεταπείσουν, νὰ σὲ ἀκούσουν, νὰ σὲ διορθώσουν. Βιάζονται νὰ σὲ σπιλώσουν, νὰ σὲ στιγματίσουν. Λὲς καὶ πραγματικὰ ἡδονίζονται πού σὲ ἀνακάλυψαν, ἐσένα τὸν ἐγγύτατο δικό τους, αἰρετικό. Δὲν ἔχω καταλάβει γιατί.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Ἐλευθερίας τοῦ ἥθους*, τὸ 1970, ἦταν μιὰ ὀδυνηρὴ περιπέτεια. «When this book was first published in Greece it caused an explosion», ἔγραψε ἀργότερα ἓνας ἄγγλος κριτικὸς ἐξωραϊζοντας τὴ δοκιμασία μου.

Ἐκρηξῆ. Ἄρχισε μὲ βέλη ἐξ οἰκείων. Δυὸ ἀγαπημένοι μου φίλοι ἐμφανίστηκαν σὲ τηλεοπτικὸ κανάλι δριμύτατα ἐπικριτικοὶ γιὰ τὸ βιβλίο. Ἦταν ἓνα πρῶτο ξάφνιασμα. Ἀκολούθησαν θρησκευτικὰ ἔντυπα μαινόμενα: «Ὁ τεντιμποϊσμός καὶ ὁ χιππισμός ἐπὶ ἠθικοῦ πεδίου», «ὁ βλάσφημος», «ὁ ὑβριστής», «ὁ ἀρνητής». Δημοσιεύματα ἐξακολουθητικά, ἐπίμονα, μὲ πηχυαίους τίτλους. Διασυρμός θελημένος, μεθοδικός, συστηματικός.

Ἐπιστολὲς βροχηδόν, ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ σεβόμουν καὶ τιμοῦσα γιὰ τὸ πνευματικὸ τους κύρος. Οἱ περισσότεροι δὲν εἶχαν διαβάσει τὸ βιβλίο, ἦταν ὅμως καταθορυβημένοι ἀπὸ τὶς ἐπικρίσεις — ἢ, ἀφοῦ καταθορυβήθηκαν ἀπὸ τὶς ἐπικρίσεις, διάβασαν καὶ τὸ βιβλίο μὲ τὰ ματογυῶλια τῶν ἐπικριτῶν. Ἀκόμα καὶ φίλοι ποὺ συμφωνοῦσαν μὲ τὶς θέσεις τοῦ βιβλίου μιλοῦσαν γιὰ «ὑπερβολές» ἢ γιὰ «ὀξύτατη γλώσσα» ἀνεπίτρεπτη. Ἄν ἐξαιρέσω τὸν θερμὸ ἐnthουσιασμὸ τριῶν ποιητῶν — τοῦ Νίκου Καρούζου, τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου καὶ τοῦ Πάνου Λαλιάτση — τὸ ὑπόλοιπο κλίμα γύρω μου μὲ φόρτωνε μὲ δυσβάσταχτο ἄγχος γιὰ λάθος βαρὺ, ἀνεπανόρθωτο. Ὑστερα ἀπὸ τὴν περιπέτεια τῆς διδαστορικῆς διατριβῆς στὴν Ἀθήνα, ἦταν ὁ δεύτερος ἀπολακτισμός, μὲ δημοσιότητα αὐτὴ τὴ φορά, ἀπὸ ἀνθρώπους οἰκείους — οἱ μανιακοὶ τῶν δημοσιευμάτων ἐξαιρούμενοι.

Σήμερα οἱ θέσεις τοῦ βιβλίου θὰ ἔμοιαζαν κοινότοπες. Δὲν ξέρω πόσο συνέβαλε τὸ ἀποδιοπομπαῖο πονηματίδιό μου τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐμπέδωση μιᾶς γλώσσας καὶ κάποιων κομβικῶν ὀρισμῶν ποὺ τότε ξένιζαν ἢ ἐξόργιζαν.

Ἄξονικὴ σταθερὰ τῶν σελίδων του: Ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει παρὰ τρεῖς ἀφετηρίες· ἢ τὴν κοινωνικὴ σύμβαση, ἢ τὴν ἀνεξέταστη ὑποταγὴ σὲ ὑπερβατικὲς αὐθεντίες, ἢ νὰ προκύπτει ἀπὸ μιὰν ὄντολογία. Ὅταν κανονιστικὲς ἀρχὲς ἀντλοῦνται ἀπὸ ἀπαντήσεις στὸ ὄντολογικὸ ἐρώτημα, τότε ἡ ἠθικὴ ὀριοθετεῖ τὴν πάλῃ τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ὑπαρκτικὴ γνησιότητα, τὴν περιπέτεια τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμεσα στὴν κατ' ἀλήθειαν ζωὴ καὶ στὴν ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς. Ἐλευθερώνεται τότε ἡ ἠθικὴ ἀπὸ τὸν νομικὸ φορμαλισμὸ — ἐπώδυνα, ὅμως, γιὰτὶ ὁ φορμαλισμὸς προσφέρει σιγουριὰ καὶ ἐγωκεντρικὴ θωράκιση ἄκρως ἀπαιτητῇ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο ψυχισμὸ.

Ὁ ἑλληνικὸς φιλοσοφικὸς λόγος τῆς πρώτης καὶ μέσης χριστιανικῆς περιόδου προτείνει μιὰν ὄντολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ, ἢ ὅποια ἐπιμένει μὲ συνέπεια νὰ ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐμπειρίας, τὴν ἐμπειρία τῶν σχέσεων κοινωνίας. Ἐπειδὴ εἶναι ἐμπειρικὰ ἐπαληθεύσιμη, συνιστᾷ μιὰ κριτικὴ ἐρμηνεία. Καὶ τὸ βιβλίον ἐπικέντρωνε ἐπιγραμματικὰ αὐτὴ τὴν ὄντολογικὴ ἐρμηνευτικὴ πρόταση στὴ δυναμικὴ τῆς ἀλήθειας τοῦ προσώπου: στὴν κριτικὴ αὐτεπίγνωση τῆς προσωπικῆς ταυτότητας ποὺ πραγματοποιεῖται μόνον ὡς ἐτερότητα, δηλαδὴ ὡς ἐλευθερία ἀπὸ κάθε προκαθορισμὸ καὶ ἀναγκαιότητα.

Ταύτιση τοῦ ὑπαρκτοῦ ὅλου μὲ τὴν πραγματικότητα

τοῦ προσώπου: τῆ «λογικῆ» μοναδικότητα, ἀνόμοια καὶ ἀνεπανάληπτη, τοῦ προσώπου· τὴν πραγματικότητα τῆς φύσης τὴν ὁποία ὑποστασιάζει τὸ πρόσωπο· τὴν πραγματικότητα τῶν ἐνεργειῶν τῆς φύσης μὲ τίς ὁποῖες ἐκφέρεται καὶ δηλώνεται ἢ προσωπικὴ ἑτερότητα. Ὁ προσωπικὸς ἄνθρωπος ἀπέναντι στὸν προσωπικὸ Θεό, μὲ τὴν κτιστὴ φύση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ποίημα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Τὸν Θεὸ νὰ ὑποστασιάζει φύση ἄγνωστη, ἀλλὰ καὶ νὰ φανερώνεται στὸ κτιστὸ ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς του ἐνέργειας ὡς αὐτὸς ποὺ προσωπικᾶ καλεῖ σὲ ἀμεσότητα σχέσης — ὅπως καλεῖ σὲ πρόσβαση τῆς προσωπικῆς του ἑτερότητας ὁ ποιητῆς μὲ τὸ ποίημα ἢ ὁ ζωγράφος μὲ τὴν εἰκόνα.

Ἡ πρόταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας βεβαιώνει τὸ «προσωπικὸν» τοῦ Θεοῦ ὡς τριάδα Ὑποστάσεων — γεγονός ὑπαρκτικῆς κοινωνίας Προσώπων— ἀναφέροντας τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ στὴν προσωπικὴ ἐλευθερία κοινωνίας τῆς ζωῆς, δηλαδὴ στὴν ἀγάπη: Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος ἀπὸ τὴ φύση του νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι, ἀλλὰ ὑπάρχει ἐπειδὴ ἐλεύθερα ὡς «Πατὴρ» ὑποστασιάζει τὴ φύση του «γεννώντας» τὸν Υἱὸ καὶ «ἐκπορεύοντας» τὸ Πνεῦμα: τὰ Πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα συνιστᾶ τὸ εἶναι του ὡς πλήρωμα ἀγαπητικῆς κοινωνίας.

Αὐτὸ σημαίνει γιὰ τὴν ἠθικὴ ὅτι ἡ ὄντως ζωὴ ταυτίζεται μὲ τὴν κοινωνούμενη ὑπαρξή, τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀγάπης. Ἡ ὑπαρκτικὴ γνησιότητα, ὁ κατ' ἀλήθειαν τρόπος τῆς ὑπάρξεως, εἶναι ἡ ἐλεύθερη ἀγαπητικὴ αὐθυπέμβαση καὶ αὐτοπροσφορά, ὁ πληρωματικὸς ἔρωτας τῆς ὑπαρκτικῆς ἀλληλοπεριχώρησης τῶν προσώπων. Ὅ,τι εἶναι

ἀγάπη καὶ ἐλευθερία ἀπὸ τὸ ἐγώ, ἐλευθερία ἀπὸ τὶς ἀναγκαιότητες τῆς φυσικῆς ἀτομικότητος, εἶναι ζωὴ. Ἄμαρτία εἶναι ἡ ἀστοχία ὡς πρὸς τὸ πληρωματικὸ αὐτὸ τέλος, ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀγαπήσει — ἡ ἐμμονὴ του νὰ ἀντλεῖ ὑπαρξὴ ἀπὸ τὴ φθαρτὴ καὶ θνητὴ φύση, ὄχι ἀπὸ τὴν ἀνυπότακτὴ σὲ ἀναγκαιότητες σχέσιν.

Στὴν προοπτικὴ αὐτῇ, ὁ ἠθικὸς νόμος μόνο παιδαγωγικὸ χαρακτήρα μπορεῖ νὰ ἔχει, χαρακτήρα δρομοδείχτη καὶ χειραγωγοῦ στοῦ ἄθλημα τῆς ἀγάπης. Ἄν αὐτονομηθεῖ ὁ νόμος καὶ θεωρηθεῖ ἡ τήρησις τῶν ἐντολῶν του αὐταξία καὶ αὐτοσκοπός, τότε ἡ ἀτομικὴ πιστότητα στὸν νόμο τρέφει τὸν ἐγωκεντρισμὸ τῆς αὐτοδικαίωσης, ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τῆς αὐθυπέρβασης καὶ τῆς αὐτοπροσφορᾶς. Τὸ κεφάλαιον τῆς Ἐλευθερίας τοῦ ἥθους ποὺ ἀποτελέσεν τὸ ἐπίκεντρο τῶν θυελλωδῶν ἐπικρίσεων ἀναφερόταν στὴν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα — μὲ τὴν πενθέκτῃ οἰκουμενικῇ σύνοδον — εἴσοδον τοῦ νομικοῦ φορμαλισμοῦ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ κεφάλαιον κατέγραφε ἱστορικὰ τὸ σύμπτωμα μὲ συνεπῆ τεκμηρίωσιν, καὶ ἀποτολμοῦσε κάποιους ἐρμηνεῖς τοῦ συμπτώματος μὲ προσπάθειαν διαστολῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς γνησιότητος ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωσιν καὶ «θηρσκειοποίησίν» της.

Μὰ οἱ ἐπικριτὲς δὲν συζητοῦσαν. Κανένας ποτὲ ἐπικριτὴς μου δὲν στάθηκε στὴ λογικὴ ἢ οὐσίαν τοῦ ἐπικρινόμενου κειμένου, οὔτε καὶ λογάρισε ἀπαντήσεις ἢ ἐξηγήσεις. Στὶς ἀτέλειωτες ἐπιθέσεις ποὺ δέχτηκα κατὰ καιροὺς στὴ ζωὴ μου, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ περιθώριον διαλόγου. Πάντα οἱ ἐπιθέσεις ἐπικεντρωμέναι σὲ ἀποσπασματικὰς φράσεις, σὲ νοηματικὰς διαστροφὰς ξεκάθαρων διατυπώ-

σεων. Μοιάζει ἀπόλυτος ὁ ἀφορισμός, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πείρα ἔχει κατασταλάξει μέσα μου καὶ αὐτὴν καταθέτω: Δὲν δέχτηκα ποτέ, μὰ ποτέ δημόσιες ἐπικρίσεις πού νὰ σκόπευαν στὴ διόρθωση λαθῶν, στὴ διασάφηση κακῶν διατυπώσεων, στὴν ὑπόδειξη ἐσφαλμένης πληροφόρησης ἢ στρεβλῆς ἐρμηνείας. Τὰ κείμενα ἦταν πάντοτε μόνο ἡ ἀφορμὴ, ὁ στόχος πάντοτε ἄλλος.

Ξανάγραψα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν Ἐλευθερία τοῦ ἤθους τὸ 1978, στὴ Γενεύη. Μὲ αὐστηρὴ αὐτολογοκρισία. Ἦθελα νὰ στήσω γέφυρα ἐπικοινωνίας μὲ ἓναν κόσμον πού τὸν ἀγαποῦσα παρὰ τὴ σκληράδα του. Ἔδωσα τὰ χειρόγραφα τῆς δεύτερης αὐτῆς γραφῆς σὲ ἀγαπημένο φίλο ἐπικριτὴ: Τὰ πετσόκοψε, ὅμως δέχτηκα κάθε παρέμβασή του στὸ κείμενό μου. Ἦταν ἀπὸ ἐλευθερία πολλῆς ἀγάπης; Ἦταν ἀπὸ κατάλοιπα ἀνασφάλειας, πλέγματα ἀπώλειας τοῦ πατέρα στὰ πολὺ πρῶτα παιδικὰ μου χρόνια; Ἡ μίξη τῶν ποσοστῶν μένει ἀπρόσιτη σὲ μετρήσεις.

Πάντως τίποτα δὲν ἄλλαξε γύρω μου μὲ τὴ δεύτερη ἔκδοση. Σὲ μεταγενέστερες ἐπιθέσεις, πάντοτε οἱ ἀναφορὲς ἦταν στὴν πρώτη γραφὴ τοῦ βιβλίου. Σὰν νὰ μὴ μεσολάβησε τίποτα.

Ἀνάπαυλα

ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΟ τῆς Cité universitaire, πρῶτο ξεμύτισμα τῆς ἀνοιξης. Φαγητὸ καὶ περιβάλλον: ἔσχατη ἀνία ἐπανάληψης. Ὅμως: φωτοχυσία διεγερτικὴ ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ στὸ πάρκο τζαμαρία. Φόντο γαλάζιο κρουστὸ καὶ πρῶτο τρυφερὸ πράσινο στὰ δέντρα.

Εἴμασταν τρεῖς. — «Νοστάλγησες τὴ Βόννη;» — «Ναὶ καὶ ὄχι».

Τὸ αὐτοκίνητο τῆς Ἡλιάνας μόλις ἀποκτημένο. — «Τὸ δοκιμάζουμε ὡς τὰ παλιά σου λημέρια μὲ τέτοιον καιρό;» — «Εἶναι μιὰμιση, στὶς τρεῖς ξεκινᾶμε».

Τρεῖς μέρες στοὺς δρόμους σὰν ξέγνοιαστα ἀλητάκια. Τὸ πρῶτο βράδυ ὕπνος σὲ χάνι, ἀνεπίγνωστα μουσειακό, στὴ γαλλικὴ μεθόριο. Μᾶς ξύπνησαν τὸ πρωὶ μουκανίσματα ἀγελάδων, εὐωδιὰ φρεσκοκομμένου χόρτου. Πρωινό στὴν κουζίνα: γάλα μόλις ἀρμεγμένο, βούτυρο σπιτικό, μαρμελάδα φραμπουάζ τῆς κυρᾶς τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ τρίο μας μόνοι πελάτες στὸ χάνι: ὁ θαυμασμός μας γιὰ τὰ παλιά χωριάτικα ἔπιπλα — ξύλο βαρὺ δουλεμένο στὸ χέρι—,

τὰ πῆλινα σκεύη, τὶς ἀριστουργηματικὲς ξυλοδεσιές στὸ ταβάνι, κολάκευε τοὺς οἰκοδεσπότες. Μᾶς θώπευαν μὲ τὸ βλέμμα σὰν νὰ μᾶς ἀγαποῦσαν ἀπὸ χρόνια.

Ἡ Γαλλία, ἐκεῖνο τὸ βουκολικὸ πρωινό, ἀφάνταστα γενναιοδωρη.

Ξενύχτι στὶς Halles. Σουλάτσο μέσα στὴ βαβούρα τῆς χοντραγορᾶς. Φυσιογνωμίες τοῦ μόχθου, ἐκφράσεις ἀτόφιες, ἴσια βλέμματα, καθόλου προσωπεῖο. Κρεμμυδόσουπα αὐθεντικὴ φτιαγμένη γιὰ τοὺς βαστάζους καὶ τὴ σοφεράντζα τῶν φορτηγῶν, ὄχι γιὰ τουρίστες.

Γκριζάρισε ὁ οὐρανός. — Πᾶμε στὸ Massy νὰ δοῦμε τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου;

Ἡ πρωινὴ δροσιὰ περόνιαζε, τὸ λυκαυγὲς σωστὸ ἀτλάζι, ὁ ἥλιος ξεπρόβαλε κόκκινος μουντός. Παιδιάστικη χαρὰ ἀλησμόνητη, ἔτσι, μόνο μὲ τὴ νυχτερινὴ ζωντάνια τῆς ἀγορᾶς, τὴν καφτὴ κρεμμυδόσουπα, τὰ χρώματα τοῦ ὄρθρου.

Νυχτερινὸ τρένο ἀπὸ τὴν Gare de Lyon — ξημερώθηκα στὸ Μόναχο, πνιγμένο στὸ χιόνι. Μουντὸ πρωινό· στὴν παγωμένη ἀποβάθρα ἡ πληρωματικὴ πλησμονὴ τῆς χαρᾶς, τὸ ὀλόκληρο νόημα τῆς λέξης *παρουσία*: "Ὅλος ὁ κόσμος δικός μου καὶ ὁ χειμώνας θαλπωρῆ·

Εἶχαμε χρήματα γιὰ δύο μέρες. Μὲ τὰ μισὰ ἔπρεπε νὰ ἀγοράσω τοὺς Προσωκρατικούς, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα νὰ βγοῦν ἀπαραιτήτως τὰ εἰσιτήρια γιὰ μιὰ βραδιὰ στὴν ὄπε-

ρα. Φαγητὸ μεσημέρι-βράδυ στὴ Mensa. Στις φίνες βιτρίνες τοῦ Μονάχου ὅλη ἡ ὀμορφιὰ δική μας, δίχως τὴν παραμικρὴ ἀπαίτηση κατοχῆς. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Πινακοθήκη, μὲ ἐπιμονὴ στοὺς πίνακες τοῦ Hans von Marees — ὁ Πικιώνης σὲ γράμμα του μὲ ἐξόρκιζε νὰ τὸν προσέξω: «Ὁ πιὸ σημαντικὸς ζωγράφος ποὺ ἔχεις νὰ δεῖς στὴ Γερμανία».

Μὲ τὰ «καλά μας» στὴν ὄπερα καὶ μετὰ ἡ μόνη μας σπατάλη: λαχταριστὰ Pastetchen στὸ πολυτελὲς ἐστιατόριο λοξὰ δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς ὄπερας.

Δὲν γίνεται ἡ ζωὴ νὰ εἶναι διάρκεια εὐτυχίας. Μέτρα πληρωματικῆς χαρᾶς μᾶς χαρίζονται, ἀκριβοπληρωμένα μὲ πόνο καὶ φευγαλέα, ἐφήμερα. Ὅλο τὸ ὑπόλοιπο, ἀποτυχία καὶ δίψα.

Ὅμως χάρη σὲ αὐτὰ τὰ μέτρα γεννιόμαστε στὴν ἐπιθυμία τῆς ὄντως ζωῆς, συνειδητοποιοῦμε τὴ μεταφυσικὴ μας ὑπόσταση.

Ὀντολογία: φιλοσοφία πρώτη

ΑΓΑΠΗΣΑ ΤΟΝ SARTRE. Ἡ ἀγωνία του εἶχε γιὰ μένα μιὰν ἀφοπλιστικὴ εἰλικρίνεια. Ἀκόμα καὶ ὁ Heidegger ἀσφαλιζόταν πίσω ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ αὐστηρότητα, ἔστω κι ἂν ἔχτιζε ποιητικὰ τὸν φιλοσοφικὸ του λόγο. Ὁ Sartre τολμοῦσε νὰ ἐκτίθεται, νὰ κραυγάζει. Ἡ συστηματικὴ σκέψη δὲν τὸν χωροῦσε, ξεγύμνωνε τὴν ἀγωνία του σὲ θεατρικὰ ἔργα, σὲ νουβέλες, σὲ ἐλεύθερη πρόζα. Στρατευόταν μὲ ἀπελπισμένη μαχητικότητα, κατέβαινε στὸ πεζοδρόμιο, σὲ διαδηλώσεις κοινωνικῶν αἰτημάτων, διψοῦσε τὴν πράξη. Σὲ κάθε του σχεδὸν ἀράδα ψηλαφοῦσα τὴν ἀπαίτηση γιὰ ἐμπειρικὴ βεβαιότητα ὄντολογικοῦ χαρακτήρα. Θεολογοῦσε συναρπαστικὰ αὐτὸς ὁ «ἄθεος» ὁ μηδενισμὸς του ἦταν τὸ ἀρνητικὸ μιᾶς ἐμπειρικῆς θεολογίας — ὅπως τὸ ἀρνητικὸ τῆς φωτογραφίας. Μαχητικὰ ἀσυμβίβαστος μὲ τὶς νοησιαρχικὲς ἀναπληρώσεις τοῦ πραγματικοῦ καὶ βιωματοικοῦ, ἀσυμβίβαστος καὶ μὲ τὸν στρουθοκαμηλισμὸ τῆς ταύτισης τοῦ πραγματικοῦ μὲ μόνη τὴν κοινωνικὴ φαινομενολογία.

Heidegger καὶ Sartre σὲ ρόλο προφήτη — ἔτσι τοὺς ἔβλεπα. Ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα του «νεωτερικοῦ» πολιτισμοῦ μας θεμελιωμένο πάνω στὴν ἀπώθηση τοῦ ὄντολογικοῦ ἐρωτήματος, κι αὐτοὶ νὰ ξεσκίζουν τὰ ἐπαναπαντικὰ προκαλύμματα, νὰ προκαλοῦν ἀνοιχτὰ τὴν ἐθελούσια τυφλότητα: Ναί, ὑπάρχει πρόβλημα αἰτιώδους ἀρχῆς του ὑπαρκτοῦ, πρόβλημα καταγωγῆς τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἀναγκαιότητας. Ἡ γλώσσα τῆς νοησιαρχικῆς θεολογίας πλασματικὴ καὶ παιδιαριώδης, ἡ γλώσσα τῆς φυσιοκρατίας καὶ τῆς μηχανιστικῆς ψυχολογίας ἀνόητη καὶ ἀφελής. Ἄν στὴ βιωματικὴ μας ἐμπειρία ἔχει μηδενιστεῖ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς καὶ τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ διατυπώσουμε τίμια καὶ μὲ συνέπεια τὴ μηδενιστικὴ μας ψηλάφηση, τὴ μηδενιστικὴ μας ὄντολογία.

Heidegger καὶ Sartre τὸ τόλμησαν — τίμια καὶ μὲ συνέπεια. Ὅποιος τοὺς κατανοεῖ, εἶναι φυσικὸ νὰ καγχάζει μὲ προγενέστερες καὶ μεταγενέστερες κωμικὲς γιὰ τὴ φιλοσοφία ὑπεκφυγῆς κοινωνιολογούντων φιλοσόφων ἢ φιλοσοφούντων κοινωνιολόγων. (Θορυβώδικες φιγοῦρες ποὺ μεσουρανοῦν στὴ δημοσιότητα χτίζοντας περίτεχνους πύργους πάνω στὸ κενὸ του ὑπαρκτικοῦ αἰνίγματος: Habermas, Appel, Derrida, Althusser, Lyotard, ἢ ὅποια ἄλλα μεταμαρξιστικὰ ἀπόνερα. Ἰδιοφύεστατοι ἴσως, ἀλλὰ ἐξοργιστικὰ ἐξωπραγματικοὶ στὸν δῆθεν «πραγματισμὸ» τους: Νὰ ὀργανώσουν ἀρχῆς ἐπικοινωνιακῆς λογικῆς μὲ τὸ ὑλικὸ τῆς ἀλογίας τῶν ὄρων ἐπικοινωνίας, εἰσπράττοντας ἀπὸ παντοῦ θαυμασμὸ γιὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ φενάκη.)

Τὴν ἴδια τιμιότητα καὶ συνέπεια τῶν ἀμείλικτων ἐρωτημάτων τοῦ Heidegger καὶ τοῦ Sartre ψηλαφοῦσα στὴ γλώσσα τῶν ἐλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτοὶ χειραγωγοῦσαν σὲ ἀπάντηση, καὶ ἡ πάλη τους ἦταν νὰ φωτίσουν τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐμπειρική βεβαιότητα καὶ στὰ «νοητὰ εἶδωλα».

Νὰ ἀπαντήσω στοὺς ὄντολογικοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Heidegger καὶ τοῦ Sartre ἀντιτάσσοντας τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία, ἀλλὰ μὲ γλώσσα πειστικὴ γιὰ τὸν Heidegger καὶ τὸν Sartre — φιλόδοξο ἐγχείρημα. Νὰ γεφυρώσω τὴν ἐποχὴ τῶν Πατέρων μὲ τὴ σημερινή, καθαρίζοντας τὴ σκουριὰ ποὺ σώρευσε τὸ μεσοδιάστημα — καταλάβαινα ὅτι εἶναι στόχος μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς. Ὅμως ἄξιζε νὰ τολμηθεῖ, νὰ καταγραφεῖ ἔστω καὶ μόνο ὡς ἐγχείρημα. Θὰ ἔρθουν ἄλλοι μετὰ, ικανότεροι, νὰ τὸ πᾶνε πρὸ πέρα.

Πίσω ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὀλόκληρη ἡ ἀρχαιοελληνικὴ προβληματικὴ, πίσω ἀπὸ τοὺς ὑπαρξιστὲς ὀλόκληρη ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ φιλοσοφικὴ παράδοση. Ἐξί χρόνια, παράλληλα μὲ ἄλλα γραψίματα καὶ σπουδές, προσπαθοῦσα νὰ τιθασεύσω τὸ ὑλικό μου, συστηματοποιοῦσα τὴ θεματικὴ. Μὲ τὸ βιβλίο *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης* εἶχα ξεκαθαρίσει μέσα μου τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἐπαλήθευση τῆς γνώσης, τὴ λειτουργία τῆς γνωστικῆς διατύπωσης. Ὁ Saussure καὶ ὁ Wittgenstein μὲ χειραγώγησαν μὲ τὸν τρόπο τους νὰ κατανοήσω

τῆ γλωσσικῆ λογικῆ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἀποφατισμοῦ. Μὲ τὴν Ἐλευθερίαν τοῦ ἤθους σπούδασα τὴ διάκριση πραγματισμοῦ καὶ φορμαλισμοῦ στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς πράξης ἀλλὰ καὶ τῆς σημαντικῆς τῶν σχέσεων. Ἐπρεπε νὰ προχωρήσω στὴν ἀπευθείας ἀναμέτρηση μὲ τὰ ὄντολογικὰ ἐρωτήματα τῶν ὑπαρξιστῶν. Χρειαζόμουν μιὰν ἐπαρκῆ κατάρτιση στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ ἄμεση ἀναδρομὴ στὰ κείμενα, τουλάχιστον σὲ ὅσα ἀφοροῦσαν τῆ θεματικῆ μου — τῆ συνολικῆ διαδρομῆ τοῦ ὄντολογικοῦ προβληματισμοῦ. Καὶ τὸ πελώριο αὐτὸ ὑλικὸ νὰ τὸ συνθέσω ἀφαιρετικά, μὲ αὐστηρὴ συστηματοποίηση καὶ ἄξονα πάντοτε τὴν ἀντιπαράθεση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας στὸν ὑπαρξιστικὸ μηδενισμό.

Χρόνια δουλειᾶς καὶ μόχθου, ἀλλὰ ἡ σπουδὴ μου συναρπαστικῆ. Μοῦ καταλόγισαν ἀργότερα ἐπιλεκτικῆ αὐθαιρεσία στὴν παράθεση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ τοὺς φιλοσόφους. Ἄπαιτοῦσαν ἀπὸ μένα φιλολογικῆ ἐρμηνευτικῆ συνολικῶν κειμένων, ὅμως ἐκούσια εἶχα ἐπιλέξει «εἶδος μιχτὸ ἀλλὰ νόμιμο», πού λέει ὁ Σολωμός. Ἡ ἀφαιρετικὴ ἀλλὰ αὐστηρὰ συστηματικὴ σύνθεση πού ἀφορμᾶται ἀπὸ ἐπιλεκτικὰς προκλήσεις ἔχει ἐπιφέρει τίς καίριες τομὲς στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας· ἡ δική μου προσπάθεια μέτρια καὶ ἀνεπαρκῆς, ὅμως τουλάχιστον νόμιμη.

Ἀφετηρία καὶ ἄξονας γιὰ τὴν ἐμπειρικῆ σπουδὴ τοῦ ὄντολογικοῦ προβλήματος τὸ πρόσωπο — ἡ πραγμάτωση τῆς ὑπαρξης ὡς σχέσης, αὐτοπραγμάτωση ἑτερότητας ὡς ὄρου τῆς σχέσης, ἐπομένως ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς ὑπαρκτικούς

προκαθορισμούς τῆς φυσικῆς ἀτομικότητας. Τρόπος καὶ τῆς γνωστικῆς πρόσβασης στὴν πραγματικότητα τοῦ προσώπου: ἡ ἐμπειρικὴ καθολικότητα καὶ ἀμεσότητα τῆς σχέσης, ἡ ἱστορικότητα τῆς κοινωνίας τῶν σχέσεων. Κριτικὴ ὀλοκλήρωση τῶν γνωστικῶν δυνατοτήτων τῆς σχέσης: ὁ ἔρωσ — δυναμικὴ αὐθυπέμβαση τῆς ὑπαρξιακῆς αὐτοτέλειας καὶ ἀτομοκεντρικῆς ἀντιληπτικότητας.

Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου προέκυπτε ὀργανικά: *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*. Ἀπὸ τὸν τίτλο κιόλας φανερὴ ἡ ἀντιπαράθεση μὲ τὰ ἀφετηριακὰ ζεύγματα ὄντολογικῆς ἐκκίνησης τῶν ὑπαρξιστῶν — *Εἶναι καὶ χρόνος, Τὸ εἶναι καὶ τὸ μηδέν*. Μόνο τὸ πρόσωπο, ὡς αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, εἶναι δυνατὸ νὰ συγκεφαλαιῶναι τὸ εἶναι ὡς ἐλευθερία ὑποστατικῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ εἶναι. Νὰ ὑποστασιάζει τὸ εἶναι ὡς ἐλευθερία ἀπὸ κάθε προκαθορισμὸ τοῦ εἶναι, ἀπὸ κάθε ἀναγκαιότητα οὐσίας ἢ φύσεως — ἡ ὑπαρκτικὴ ἑτερότητα νὰ «ἐκκρίνει» τὸν μηδενισμὸ ὄχι τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ τῶν οὐσιαστικῶν-φυσικῶν προκαθορισμῶν τῆς ὑπαρξῆς. Αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ: τὸ εἶναι ὡς πρόσωπο, τὸ πρόσωπο ὡς ἑτερότητα, ἡ ἑτερότητα ὡς ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία ὡς ἔρωτας. Ὡς προσωπικὴ ὑπαρξη, ἡ πρώτη καὶ αἰτιώδης ἀρχὴ ὑποστασιάζει ἐλεύθερα «τριαδικῶς» τὸ εἶναι τῆς «γεννώντας» καὶ «ἐκπορεύοντας» ἐλεύθερες προσωπικὲς ὑποστάσεις, οἱ ὁποῖες πραγματώνουν ἐλεύθερα τὴ θέλησή τους νὰ ὑπάρχουν μέσω τοῦ ἔρωτα ποὺ τὶς κινεῖ σὲ ὑπαρκτικὴ ἀλληλοπεριχώρηση. Καὶ ὁ ἔρωτας κοινωνίας τῶν προσώπων δὲν εἶναι ἀναγκαιότητα αὐτάρκειας, ἀλλὰ πλησμονὴ δημιουργικῆς-ποιητικῆς ἐλευθερίας: Καλεῖ στὴν ὑπαρξη καὶ στὴ σχέση κτιστὲς

προσωπικές ὑποστάσεις, ἱκανές νὰ μεταποιήσουν τοὺς περιορισμοὺς τῆς κτιστότητας σὲ ἐλεύθερη αὐτοπαραίτηση ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς φύσης τους γιὰ χάρη τῶν ὄρων τῆς σχέσης, τῆς ἀγαπητικῆς αὐθυπέμβασης. Τότε καὶ ὁ χρόνος εἶναι μόνο μέτρο τῆς κίνησης πρὸς τὴν πληρωματικὴ σχέση — αἰωνιότητα τὸ ἀδιάστατο παρὸν τῆς ἐρωτικῆς ἀλληλοπεριχώρησης.

Κέντημα μιᾶς λεπτοεργημένης σημαντικῆς πάνω στὸν καμβὰ τῆς ἀποφατικῆς ἐκδοχῆς τῶν σημαινόντων. ὄντολογία κριτικῆ, ὑποκείμενη στὴ «διαψευσσιμότητα» τῆς σχετικῆς πάντοτε ἐκφραστικῆς, πάντοτε μὲ κριτήριο ἐπαλήθευσης τὴν ἐμπειρικὴ ἀμεσότητα, τὴ δυναμικὴ τῆς μετοχῆς στὴν ἱστορικότητα τῶν σχέσεων. Ποτὲ καμιά ἀγκύλωση στὴ νοησιαρχικὴ ταύτιση σημαινόντων καὶ σημαινόμενων. Γι' αὐτὸ καὶ ποτὲ κανεὶς στὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση δὲν διανοήθηκε νὰ συγκροτήσῃ «σύστημα» καθεαυτὸ μιᾶς θεωρητικῆς ὄντολογίας. Οἱ ὄντολογικὲς συνθέσεις τῶν ἐλλήνων Πατέρων συγκροτοῦνται κάθε φορὰ μὲ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἀφορμὴ καὶ πρόκληση: συγκεκριμένη αἰρετικὴ ἀμφισβήτηση τῆς ἱστορικότητας τῶν σχέσεων, ποὺ ἐπαληθεύουν τὴν ὄντολογικὴ πρόταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας.

Ἔτσι προκύπτει τὸ ἀληθινὰ συναρπαστικὸ φαινόμενο: παρὰ τὴ διαφορότητα τῶν ἱστορικῶν ἀφορμῶν ἢ καὶ τῆς φιλοσοφικῆς γλώσσας, οἱ ὄντολογικὲς «συνθέσεις» — τῶν Καππαδοκῶν, τοῦ Μάξιμου Ὁμολογητῆ, τοῦ Γρηγόριου Παλαμᾶ — νὰ συνιστοῦν σχολιασμὸ τῶν πρώτων γραπτῶν διατυπώσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, σχολιασμὸ τῆς Γραφῆς. Ἡ βιβλικὴ φράση, λ.χ., «ὁ Θεὸς

ἀγάπη ἐστὶν» (Α΄ Ἰωάν. 4, 16) — πού ἔγινε ἀργότερα στὴ Δύση ἀντικείμενο ἠθικολογικῶν συναισθηματικῶν ἀναλύσεων— εἶναι σύνοψη καὶ ἐπίκεντρο τῆς ὄντολογικῆς προβληματικῆς τῶν ἐλλήνων Πατέρων. Μοναδικὴ δυνατότητα ἀναμέτρησης καὶ μὲ τὸν ὑπαρξιστικὸ μηδενισμό: Ἡ ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, ἢ ἡ ἐλευθερία καταδίκη καὶ οἱ ἄλλοι ἢ κόλαση.

Διατριβές

Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΗΡΘΕ ΑΝΑΠΑΝΤΕΧΑ ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης: «Ξέχνα τὴ διδακτορικὴ περιπέτεια τῆς Ἀθήνας, σὲ θέλουμε ἐδῶ· ἂν ἔχεις ἔτοιμη ὅποιαδήποτε ἐργασία, φέρε τὴν σὲ μᾶς, θὰ σὲ κρίνουμε τίμια».

Ἡ πρώτη μου ἀντίδραση ἀρνητικὴ. Τὸ ἐνδεχόμενο θεολογικῆς διδακτορίας στὴν Ἑλλάδα εἶχε μέσα μου συνειδητὰ καὶ ὀριστικὰ ἀποκλειστεῖ. Δούλευα γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ διατριβή μου στὸ Παρίσι, μου ἄρκοῦσε.

Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὅμως ἐπέμεναν: «Πέρανα τουλάχιστον ἀπὸ ἐδῶ σὲ μιὰ κάθοδό σου, ἔστω καὶ μόνο γιὰ νὰ τὰ ποῦμε προφορικὰ». Στὶς καλοκαιρινὲς διακοπὲς κατέβηκα. Ἦταν εἰλικρινεῖς, εἶχαν καὶ ὄραμα γιὰ τὴ Σχολή τους. Μιλῶ γιὰ μιὰ ομάδα νεαρῶν τότε καθηγητῶν μὲ σημαντικὰ δείγματα ποιότητας καὶ οὐσιαστικῶν κριτηρίων δουλειᾶς στὸ ἐνεργητικὸ τους. «Ἔχεις κάτι ἔτοιμο;». Εἶχα τελειώσει σὲ πρώτη γραφὴ τρία κεφάλαια ἀπὸ τὸ *Πρόσωπο καὶ ἔρωσ*: συγκροτοῦσαν μιὰ θεματικὴ ἐνότητα. «Νὰ τὰ δώσεις στὸν Παναγιώτη Χρήστου νὰ τὰ δεῖ».

Ἦταν τότε ἡ κυρίαρχη προσωπικότητα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Εἶδα τὸν Χρήστου κουβαλώντας τοὺς δισταγμοὺς καὶ τὶς ἀναστολές μου. «Ἄν ὑποβάλετε διατριβή, σὲ ποιά γλώσσα θὰ εἶναι γραμμένη;». Ὁ δημοτικισμὸς καὶ ἡ καθαρεύουσα δῆλωναν τότε τὴν πολιτικὴ διαφορά. «Τὰ χειρόγραφα πὺ δῶς δίνω εἶναι στὴ δημοτικὴ. Ἄν τὰ ὑποβάλω γιὰ διδακτορικὸ τίτλο, θὰ τὰ μεταφράσω στὴν καθαρεύουσα, ὅπως κάνω καὶ μὲ τὶς αἰτήσεις μου στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες». Ὁ Χρήστου τὸ σεβάστηκε. «Θὰ σᾶς ἀπαντήσω σὲ ἓνα μῆνα, στὶς 7 Σεπτεμβρίου».

Στὶς 7 Σεπτεμβρίου τὸν πῆρα τηλέφωνο. «Ναί, διάβασα τὴ δουλειά σας. Νὰ τὴν ὑποβάλετε ὡς διδακτορία». ρίχτηκα στὴ μεταγλώττιση, δακτυλογράφηση, ἐτοιμασα τὶς αἰτήσεις καὶ τὰ τυπικὰ χαρτιά. Ὑπέβαλα. Ταχύτατα —σὲ σαράντα περίπου μέρες— συνῆλθε ἡ Σχολή, τὴν ἐνέκρινε. Ὅρισαν τὴν προφορικὴ ὑποστήριξη γιὰ τὶς 3 Ἀπριλίου τοῦ 1970.

Ἦταν μιὰ εὐτυχισμένη μέρα. Στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἡ ὑποστήριξη γινόταν «ἐπ' ἀκροατηρίῳ». Μὲ συγκίνησαν οἱ ἄνθρωποι πὺ εἶχαν στηθεῖ ὄρθιοι νὰ παρακολουθήσουν. Θυμᾶμαι ὅτι ἡ συζήτηση ἦταν, στὸ μεγαλύτερο μέρος της, ἐνδιαφέρουσα, οὐσιώδης. Μετὰ ἔμειναν μόνοι οἱ καθηγητὲς νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τὸν βαθμὸ — μοῦ ἔδωσαν ἄριστα. Ἀνεβαίνοντας πρὸς τὴν αἴθουσα τῶν τελετῶν γιὰ τὴν ὀρκωμοσία, συνάντησα τὸν καθηγητὴ τότε τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Γιώργο Σαββίδη. Μοῦ ἔσφιξε τὸ χέρι: «Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἤρθη στὸ ὕψος της», εἶπε. Ἐκπληκτος ἐκείνη

τὴ μέρα ἄκουγα τόσο καλὰ λόγια γύρω μου γιὰ τὸ πρόσωπό μου.

Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὶς 14 Μαΐου τοῦ '71, ἦρθε ἡ δευτέρα ὑποστήριξη, στὴ Σορβόνη. Ἄλλη ἀτμόσφαιρα, ἀγωνία πολλή. Ἐπίσημη καὶ πάλι αἴθουσα, μὲ κόκκινα βελούδα καὶ τεράστια πορτρέτα στοὺς τοίχους. Ψῆλὴ ἔδρα, σὰν σὲ δικαστήριο· ἀπέναντι μόνος ἐγώ, σὲ μικρὸ τραπέζι μὲ τὰ χαρτιά μου. Πίσω, στὶς σειρὲς τῶν καθισμάτων, τὸ «κοινό»: παρισινοὶ φίλοι, ἄγνωστοι φιλοπερίεργοι. Ἐνας κλητήρας, ντυμένος κάτι σὰν τήβεννο, χτύπησε τελετουργικὰ τὸ ραβδί του τρεῖς φορές στὸ πάτωμα ἀναγγέλοντας: Le jury! Σηκωθήκαμε, μπῆκαν οἱ κριτές: ἡ καθηγήτριά μου Marguerite Harl, ὁ περίφημος Maurice de Cantillac καὶ ὁ σχολαστικὸς δάσκαλος Jean Guillard.

Ἐκανα μιὰ σύντομη ἀνάλυση τῆς θεματικῆς μου, τῶν προβλημάτων πού μοῦ ἔθετε ἡ ἔρευνα. Ἀκολούθησαν οἱ παρατηρήσεις τῶν κριτῶν. Ὁ de Cantillac λιτός, σύντομος, καίριος. Ὁ Guillard δὲν εἶχε τελειωμό. Μιὰν ὀλόκληρη ὥρα σκυμμένος στὰ χαρτιά του ἐξακόντιζε παρατηρήσεις: κακὴ στίξη, ἀδόκιμες λέξεις, ἔλλιπεις ἀναλύσεις, τάδε σελίδα, τάδε ἀράδα, ὑπάρχει νεότερη ἔκδοση τοῦ τάδε βιβλίου καὶ ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ, ὑπάρχει τὸ ἄρθρο τοῦ δεῖνα πού ἔπρεπε νὰ παραπεμφθεῖ, ἡ ἑλληνικὴ γραφομηχανή σας δὲν διαθέτει βαρεῖες, ὅσες ἀρχαιοελληνικὲς φράσεις παραθέτετε πρέπει νὰ διορθωθοῦν μὲ βαρεῖες — οὔτε μιὰ θετικὴ παρατήρηση, οὔτε ἕνας λόγος καλός. Εὐτυχῶς ἡ Harl μὲ εἶχε προετοιμάσει: «Μὴν πα-

νικοβληθεῖτε μὲ ὅσα θὰ ἀκούσετε, ἐμεῖς οἱ Γάλλοι τὸ ἔχουμε συνήθεια νὰ εἴμαστε σκληροὶ στὶς ὑποστηρίξεις».

Τρεῖς ὥρες, ἦταν μαρτύριο. Τελικὰ ἀποσύρθηκαν καὶ αὐτοί, ἔβγαλαν τὴ θετικὴ τους κρίση, ἀνάσανα. Τὸ βράδυ γιορτάσαμε τὸ καινούργιο πτυχίο μὲ λιγοστοὺς φίλους σὲ μικρὸ ἐστιατόριο τοῦ Quartier latin.

Κρατοῦσα μιὰ κάπως ἐπηρμένη ἀπόσταση καὶ μειωμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πτυχία καὶ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς τίτλους. "Ὅχι ἀπὸ ἀλαζονικὴ διάθεση· κυρίως ἐπειδὴ ἔβλεπα γύρω μου πλῆθος ἐξοργιστικὲς μετριότητες νὰ κατέχουν πανεπιστημιακὲς περγαμηνές. Πίστευα γιὰ τὸν ἑαυτό μου ὅτι μοῦ ἀρκεῖ ἡ ποιότητα τῆς δουλειᾶς μου, ὅτι δὲν χρειάζομαι ἀντικειμενικὲς συστάσεις. Δικαιολογοῦσα τὰ διδακτορικὰ σὰν δυνατότητες ἐξασφάλισης βιοπορισμοῦ — καὶ τελικὰ αὐτὸ εἶναι κυρίως. "Ὅμως εἶχα καὶ ἀνάγκη κάτι νὰ μὲ ἐνθαρρύνει ἀντικειμενικά: μιὰ ἀναγνώριση, ἕναν καλὸ λόγο, μιὰ ἐπαινετικὴ κριτικὴ. Δύσκολη ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα σὲ μιὰν ἀθῶα κατάφαση τῆς ἐξωτερικῆς ἀναγνώρισης καὶ στὴ συνειδητὴ ἀπεξάρτηση ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀναγνώριση.

Στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν στὸ ἐξωτερικό, στὶς ἑλληνικὲς μικροπαρέες κριτικάραμε συχνὰ τὰ πανεπιστημιακὰ τῆς Ἑλλάδας: τὴ στειρότητα τῶν σπουδῶν, τὴν ἔπαρση καὶ τὴν κουφότητα τῶν περισσότερων καθηγητῶν, τὸν ἐπιστημονικὸ ἐπαρχιωτισμὸ τους. "Ἄλλοτε γελοῦσαμε καὶ ἄλλοτε μᾶς ἔπνιγε ὁ θυμὸς. "Ὅλοι οἱ καθηγητές μας εἶχαν μετεκπαιδευθεῖ σὲ εὐρωπαϊκὰ ἢ ἀμερικανικὰ πανεπιστή-

μια· γιατί κανένας τους δὲν φιλοδόξησε νὰ μεταφέρει κάτι καὶ στὴν πατρίδα του ἀπὸ τὸ σύστημα σπουδῶν, τὶς μεθόδους δουλειᾶς ποὺ γνώρισε καὶ θαύμασε ὁ ἴδιος στὸ ἐξωτερικό; Οὐσιαστικὴ κριτικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ τῆς συγγραφικῆς δουλειᾶς δὲν λειτούργησε ποτὲ στὴν Ἑλλάδα — οἱ ὅποιες ἀπόπειρες κριτικῆς δηλώνουν πάντα ἰδιωτικὴ σχέση, φιλίας ἢ ἐμπάθειας· δὲν μποροῦμε οἱ Ἕλληνες νὰ δοῦμε τὴν πραγματικότητα μὲ νηφαλιότητα, ἀπὸ κάποια ἀπόσταση. Καὶ ἡ ἀπουσία κριτικῆς παράγει τὴν φουσκωμένη κωμικὴ αὐτάρχεια ἢ τὴν καχεξία ἀπογοήτευσης τῶν πιὸ προικισμένων. Σπάνιες οἱ περιπτώσεις κάποιων πεισματάρηδων ποὺ ἐπιμένουν στὴν οὐσιαστικὴ δουλειά, ἀπεξαρτημένοι καὶ ἀπὸ τὸν ἔπαινο καὶ ἀπὸ τὸν ψόγο.

Τὸ πιὸ θλιβερὸ ἀπὸ ὅλα: Στὴν τότε κριτικὴ μας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ γιὰ τὰ πανεπιστημιακὰ τῆς Ἑλλάδας, οἱ περισσότερο σκληροὶ καὶ εἴρωνες γύρισαν καὶ αὐτοὶ στὴν πατρίδα, πῆραν θέσεις πανεπιστημιακῆς καὶ ἔγιναν χειρότεροι, μὰ τρισχειρότεροι ἀπὸ τοὺς προγενέστερους ποὺ τόσο καυστικὰ εἶχαν κρίνει καὶ περιπαίξει.

Σημάδι καὶ αὐτό, ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπώδυνα, ἐκφυλιστικῆς κάμψης τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων. Ποὺ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ φανερὴ σὲ κάθε πτυχῇ τοῦ νεοελληνικοῦ κοινωνικοῦ βίου.

Ἄξονες γαλήνης

ΞΕΚΛΕΙΔΩΝΑ ΑΘΟΥΒΑ, μὴν ταράξω τὸν ὕπνο τῆς μητέρας. Μεταμεσονύκτιες ἐπιστροφές κουρασμένες, πικρές. Ἀπὸ τὸ θαμπὸ κρύσταλλο στὴν κλειστὴ πόρτα τοῦ δωματίου τῆς ἀχνόφεγγε ἤρεμο φῶς. Ξάπλωνα καὶ ρουφοῦσα τὴ γαλήνη τῆς ἀνταύγειας τοῦ καντηλιοῦ. Δὲν ξέρω πληρέστερη γεύση παραδείσιας τρυφερότητας.

Μὲ συνοδεύει πάντοτε. Σὲ νύχτες βασανιστικῆς ἀγρύπνιας, σὲ σκοτάδια κολασμένης μοναξιᾶς. Τὸ ἐλάχιστο ποῦ ἔζησα στὸ μητρικὸ σπίτι, μετὰ τὰ σχολικὰ χρόνια, εἶναι μιὰ συμπυκνωμένη μνήμη νυχτερινῆς γαλήνης. Πάντοτε ἡ νύχτα κρίνει τὸ πραγματικὸ ἢ τὸ φαντασιῶδες τῆς πληρότητας σὲ μιὰ σχέση.

Ἦταν σκληρὰ τὰ νεανικά μου χρόνια. Ἦ εὐαίσθησία μου ὑπερβολικὰ τεντωμένη, ἀνίατα ἀπονήρευτος ἢ ἀφελής, καὶ τραγικὰ διψασμένος. Στρεβλές ἐπιλογές, ἐπιπόλαιες ἀποφάσεις, φιλόδοξες διακινδυνεύσεις, λεονταρισμοὶ ποῦ ἀναπλήρωναν φοβίες καὶ ἀνασφάλεια.

Ἦ ἀνοχὴ τῆς μητέρας ἀπεριόριστη, ὑπομονὴ ἔσχα-

της αὐτοπειθαρχίας. Μὲ κριτικὴ αὐστηρότητα, καίριες διαγνώσεις — δὲν χαριζόταν σὲ τίποτα. Ὅμως, μὲ κόπο πὺν τὸν ὑποθέτω ἀφόρητο, ἀγκάλιαζε τελικὰ θύτες καὶ θύματα. Κατόρθωνε νὰ ἀγαπάει τρυφερὰ — ὄχι ἀπλῶς νὰ ἀνέχεται ἢ νὰ συγχωρεῖ— καὶ τὶς πιὸ καταστροφικὲς συνέπειες τῆς ἀνωριμότητάς μου. Δίχως νὰ μὲ δικαιώνει καὶ δίχως νὰ κατηγορήσει ποτὲ ὅσους ἐκμεταλλεύτηκαν αὐτὴ τὴν ἀνωριμότητα.

Δὲν ἔχουμε ἄλλο ὄπλο προστασίας τῶν ἀγαπημένων. Μόνο νὰ ἀκουμπᾶ ἡ μνήμη τους σὲ κάποιον ἄξονα γαλήνης. Ἴσως καὶ μόνο στὴν ἀνταύγεια τοῦ καντηλιοῦ τῶν προσευχῶν μέσα στὴ νύχτα.

Τὰ λευκά μου χαρτιά καὶ τὰ βιβλία μου. Ἐστω καὶ δίχως δική μου ἤσυχη γωνιά. Ἐστω μὲ συνεχεῖς περισπάσεις. Μὲ τὸ μηχανικὸ μουγκρητὸ τῆς πόλης βασιανιστικὰ ἐγγύτατο, ἀδιάλειπτο στὰ ἀφτιά μου.

Καταφύγιο τουλάχιστον φυγῆς. Ἄλλο εἶδος μύχιας γαλήνης, ἴσως τεχνητῆς — γάντζωμα στὴ μέθη τῆς ἐκφραστικῆς. Παραισθησιογόνο ἐφεύρημα; Νομίζω μᾶλλον αἰσθητὴ καὶ ἔμπρακτη ἀντίσταση στὸν θάνατο. Ἄν ὀρισμὸς τοῦ θανάτου εἶναι ἡ ἀπουσία σχέσης, ἡ ἄσχετη ὕπαρξη, τότε ἡ ἔκχυση τῆς ἐρωτικῆς δίψας στὸ χαρτὶ λειτουργεῖ ὡς ἀντίδοτο τοῦ θανάτου. Γράφεις γιὰ νὰ μὴν πεθάνεις. Νὰ κοινωνήσεις ἔμμεσα τὴ ζωὴ μὲ τοὺς ἄγνωστους ἀναγνώστες πὺν τοὺς ψηλαφεῖς γράφοντας πραγματικούς.

Ἄραγε θὰ ἔγραφαν καὶ θὰ δημοσίευαν λιγότερα οἱ πολυγράφοι τουλάχιστον συγγραφεῖς ἂν τοὺς εἶχαν χαρι-

στεῖ πληρωματικὲς σχέσεις κοινωνίας; Θεωρητικὸ τὸ ἐρώ-
τημα. Πάντως, ἀπὸ ὅλα τὰ ὑποκατάστατα, ἡ γραπτὴ ἐκ-
φραστικὴ ἔχει τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ λειτουρ-
γήσει ὡς ἄξονας γαλήνης. Σκέφτομαι τοὺς καφενόβιους:
σέρνονται καθημερινὰ στὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνίας θηρεύον-
τας ψήγματα σχέσης — γιὰ νὰ μὴν πεθάνουν. Σκέφτομαι
τὸν Δὸν Ζουάν: ταπεινώνεται καθημερινὰ περιφέροντας
ἀφτιασίδωτη τὴ δίψα του γιὰ πληρωματικὴ ἀλληλοπερι-
χώρηση μὲ τὸν ἀνέφικτο "Ἄλλον.

Λιμάνι εὐδίο τὰ λευκά μου χαρτιά καὶ τὰ βιβλία μου.

Βιωματικὴ σταθερά: ἡ ἀδιάλειπτη περιπέτεια τῆς καθη-
μερινῆς συνύπαρξης, στέγη τοῦ γάμου. Ὀδυνηρὸ νὰ μοι-
ράζεσαι τὸ θέλημά σου, νὰ πειθαρχεῖς τὴ δική σου ταυτό-
τητα στὴν ἑτερότητα τοῦ ἄλλου. Ὅμως ἡ μοιρασιὰ λει-
τουργεῖ σὰν ἀνεπίγνωστο ἀγκυροβόλι ἢ ἐγκεντρισμὸς
ἀφανῆς στὴν ὠριμότητα. Διαιωνίζεται ἡ ἀφτιασίδωτη
παιδικότητα, ἡ αὐτονόητη οἰκειότητα ποὺ ἄνθιζε μόνο
στὰ προσχολικά μας παιχνίδια. Δὲν εἶναι πάντοτε χαρὰ ἡ
ἀθωράκιστη οἰκειότητα, εἶναι καὶ κλάμα. Καθημερινὸ
ἀκροζύγιασμα στὴν ἀστάθεια τῆς αὐτοπαραίτησης, καὶ
ὅμως θεμελιώνει τὴν πέρα ἀπὸ λογικὴ καὶ συναισθήματα
συντροφικότητα. Γιὰ μένα ἡ Τατιάνα.

Ὁ προφορικὸς λόγος

ΕΙΝΑΙ Η ΠΙΟ ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΗ ΕΚΦΡΑΣΤΙΚΗ. Καὶ συναρπαστικὴ ἢ ἐγρήγορη νὰ ἐλέγχεις ταυτόχρονα ὅλα τὰ μέσα τῆς ἔκφρασής σου. Ἐλέγχεις τὰ νοήματα ποὺ ἐκφέρεις. Τὴ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ὀρθότητα τῆς ἐκφορᾶς. Τὸν τόνο καὶ τοὺς χρωματισμοὺς τῆς φωνῆς σου, τὸν ρυθμὸ τῆς φωνητικῆς ἄρθρωσης, τὶς χειρονομίες καὶ τὴ στάση τοῦ κορμιοῦ, τὴν ἐκφραστικὴν τοῦ προσώπου σου. Παρατηρεῖς ἀδιάλειπτα τὶς φυσιγνωμίες τῶν ἀκροατῶν σου, τὸ καθρέφτισμα τοῦ ἐνδιαφέροντος στὰ βλέμματα. Ἔτσι ἐλέγχεις τὴ διάκριση τῶν οὐσιωδῶν ἀπὸ τὰ ἐπουσιώδη, τῶν ἐλκυστικῶν ἀπὸ τὰ ἀνιαρὰ ἐκφερόμενα.

Ὁ ἔλεγχος ὅλων τῶν ἐπιπέδων ταυτόχρονος, συγκεκριμένως σὲ ἐνιαία ἐγρήγορη. Λογικὴ καὶ μνήμη, κρίση καὶ φαντασία ὀφείλουν νὰ συντονίζονται δίχως τὴν παραμικρὴ ἀνακοπή, δίχως «κομπιάσματα». Καὶ νὰ συντονίζονται μὲ χάρη τοῦ κορμιοῦ ἀδιόρατα χορευτικὴ, προσαρμογὴς τῆς ἀπαγγελίας στὴ νοηματικὴ τοῦ λόγου, ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτη φυσικότητα, ἀπλότητα καὶ οἰκειότητα

προσωπικοῦ διαλόγου. Λίγο νὰ ξεφύγεις πρὸς τὸ θεατρικὸ ἢ τὸ πομπῶδες, ἢ κοινωνία μὲ τὸν ἀκροατὴ ἔχει χαθεῖ.

Εἶναι σὰν νὰ διευθύνεις ὀρχήστρα. Δὲν μπορῶ νὰ φανταστῶ ἄλλη τέχνη ποὺ νὰ ἀπαιτεῖ τέτοια πολυεπίπεδη ἐγρήγορηση καὶ ἐκφραστικὴ. Πάντως ὄχι ἡ θεατρικὴ ἡθοποιία. Ἐκεῖ ποιεῖς ἦθος ἀλλότριο, ὑποκρίνεσαι ρόλους. Ἐνῶ στὸν δημόσιο προφορικὸ λόγο ξεγυμνῶνεις τὸ δικό σου μῦχο ἦθος, ἀθέλητα καὶ ὑποχρεωτικά. Δὲν γίνεται νὰ κρυφτεῖς. Θὰ φανεῖ ὅπωςδήποτε ἂν πιστεύεις ἢ ὄχι αὐτὰ ποὺ λές· ἂν πρωτεύει γιὰ σένα νὰ κοινωνήσεις μέσω τοῦ λόγου ἢ ἀπλῶς νὰ ἐπιδειχθεῖς· ποιά εἶναι τὰ κίνητρά σου: ἂν ἀγαπᾶς ἢ ἀδιαφορεῖς γιὰ τοὺς ἀκροατές σου. Ὅλα γίνονται στὸν προφορικὸ λόγο φανερά, ὁ ἑαυτός σου εἶναι γυμνός σὲ κοινὴ θεά.

Ἔχω δώσει κάποιες διαλέξεις στὴ ζωὴ μου ποὺ μοῦ ἄφησαν τὴν αἴσθηση ἑνὸς προσωπικοῦ ρεσιτάλ. Αἴσθηση τοῦ σολίστ ποὺ συντονίζει τὴν ὀρχήστρα, δὲν συντονίζεται αὐτὸς μὲ τοὺς ἐκτελεστές. Εἶχα ἱκανοποιητικὸ ἔλεγχο ὅλων τῶν ἐπιπέδων τῆς ἐκφραστικῆς, ὑποταγμένη τὴν ἐκφραστικὴ στὴν ἀμεσότητα τῆς κοινωνίας μὲ τὸ ἀκροατήριο. Ὡσὰν νὰ μιλοῦσα μὲ τὸν καθένα χωριστὰ καὶ μὲ συντονισμό ἀμοιβαίας κατανόησης ποὺ ἐκφράζεται ἀκόμα καὶ στὶς σιωπές, ἢ προπάντων σὲ αὐτές. Μοῦ χαρίστηκαν τέτοιες στιγμὲς δημόσιου λόγου, στιγμὲς καίριας εὐτυχίας, καὶ μοῦ χαρίστηκαν δωρεὰν καὶ ἀπρόβλεπτα, ὅπως πάντα χαρίζεται ἡ εὐτυχία.

Πρώτη μου πανεπιστημιακή διδασκαλία στὸ Παρίσι. Στις μίζερες αἰθουσες τοῦ ρωσικοῦ Θεολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Ἁγίου Σεργίου. Φτώχεια καὶ ἀφροντισιά. Οἱ φοιτητὲς λιγοστοί, τὸ προσωπικό μου τρᾶκ πελώριο — καὶ πρωτάρης καὶ νὰ διδάξω στὰ γαλλικά. "Ὅλη μου ἡ ἔγνοια ἦταν γιὰ τὴ σωστὴ χρῆση τῆς γλώσσας καὶ τὸ σωστὸ χτίσιμο τῆς νοηματικῆς. Τὰ ὑπόλοιπα ἐπίπεδα ἐκφραστικῆς ἔμεναν ἐκτὸς ἐλέγχου.

Δίδαξα ἐκεῖ δύο χρόνια. Δὲν εἶχαν νὰ μὲ πληρώσουν, μοῦ ἐξασφάλιζαν ὅμως κάποιον μισθὸ ἀπὸ παράλληλη διδασκαλία στὸ Καθολικὸ Ἰνστιτούτο. Συνθῆκες πολὺ καλύτερες στοὺς καθολικοὺς — μεγάλο ὄργανωμένο πανεπιστήμιο. Καὶ τὸ ἀκροατήριον κάπως πολυπληθέστερο, ἀλλὰ καὶ ἄκρως κριτικό, ἐνίοτε ἐπιθετικό. Ἔχω ἀκόμα τὴν αἴσθηση — ὀπτική, ἀπτική, ὄσφραντική — ἐκείνων τῶν αἰθουσῶν ὅπου πρωτοδίδαξα. Φοβόμουν τότε πουριτανικὰ νὰ μὴ «μολυνθῶ» ἀπὸ τὴν καθηγητικὴ «ἐξουσία»: Ὑπέγραφα τὰ βιβλιάρια σπουδῶν δίχως νὰ πολυελέγχω τὶς ἀπουσίες καὶ ἐξέταζα προφορικὰ τοὺς φοιτητὲς, συνήθως στὸν διπλανὸ καφενὲ προσφέροντας καφέ. Χαιρόμουν τὴν οἰκειότητα, μὲ κολάκευε.

Πάντως, εἰδικὰ στὸν Ἅγιο Σέργιο, ἡ διδασκαλία ἦταν συγκίνηση γιὰ μένα καὶ τιμὴ. Ἀναγνώριζα ἱερότητα στὸν τόπο: τὰ μέτρα τῶν ἀνθρώπινων μεγεθῶν ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ διδάσκοντας στοὺς ἴδιους πενιχροὺς χώρους. Ἡ δική μου θητεία ἤρθε σὲ περίοδο ἔκπτωσης πιά καὶ παρακμῆς. Ὅλα κατέρρεαν ἐκεῖ μέσα, ἡ ἀνοργανωσιὰ καὶ ἡ ὑλικὴ στέρηση βάραιναν στὴν ἀτμόσφαιρα σὰν καταδίχη

κακομοιριάς. Ἡ κακομοιριά φέρνει φοβίες καὶ καχυποψία, ἢ καχυποψία γιὰ ὅτιδήποτε ἑλληνικὸ ἦταν ὀδυνηρὰ συμπλεγματική. Εἶχαν σημαντικὴ οἰκονομικὴ βοήθεια ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ὅμως τοὺς περιφρονοῦσαν γιὰ τὸν ἀθεολόγητο νεοπλουτισμὸ καὶ τὸν ἄκριτο ἐξευρωπαϊσμὸ τους. Δὲν εἶχαν ἄδικο, ἀλλὰ ἦταν σκληροί.

Δέκα περίπου χρόνια διδασκαλίας στὴν ἑλληνικὴ μέση ἐκπαίδευση, τὴν ἰδιωτικὴ: Σχολὴ Μωραΐτη. Ἦμουν ἀκόμα στὸ Παρίσι, ὅταν ἔγραψα ἓνα γράμμα στὸν Ἀντώνη Μωραΐτη, ἄγνωστος, δίχως συστάσεις. Τοῦ ζητοῦσα νὰ διδάξω στὸ σχολεῖό του καὶ μὲ τοὺς ὄρους μου: μειωμένο ὠρᾶριο. Πῆρα ἀπάντηση θερμὴ, καταφατική.

Ἦταν ὁ ἰδεώδης ἐργοδότης, τουλάχιστον γιὰ μένα — καὶ ὄχι μόνο, πιστεύω. Θέλω νὰ ἀποτυπώσω ἐδῶ τὴ μνήμη τῆς παρουσίας του: Εὐγενικός, ἐγκάρδιος, σεβόταν τὸ πρόσωπό σου καὶ τὴ δουλειά σου, δὲν παρενέβη ποτὲ στὴ διδασκαλία ἢ στὴ βαθμολογία μου. Ἔτοιμος πάντα νὰ μὲ διευκολύνει μὲ ἄδειες γιὰ συνέδρια ἢ διαλέξεις στὸ ἐξωτερικό. Στὴ γιορτὴ μου ἔφτανε πάντα στὸ σπίτι κάποιον ἀρχοντικό, καλαίσθητο δῶρο — ἢ διακριτικὴ ἀφιέρωση τόνιζε τὴ φιλία, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε ἐργασιακὴ σχέση. Ὡς καὶ στὰ Κύθηρα, ὅπου παραθέριζα, ἦρθε γιὰ λίγες μέρες κάποιον καλοκαίρι, μήπως καὶ μὲ μεταπείσει εὐγενικὰ νὰ δεχθῶ τὴ διεύθυνση τοῦ σχολείου. Χώρα οἱ προσκλήσεις στὸ σπίτι του, ἢ ἀνάγκη του νὰ εἴμαστε φιλικὴ συντροφιά μαζί του οἱ καθηγητὲς τοῦ σχολείου.

Ἦταν ἐκλεκτὴ ἢ συντροφιά, ὀνόματα ποὺ ξεχώρισαν

στήν ἑλληνική διανόηση καὶ κοινωνία: Τάσος Λιγνάδης, Νίκος Χουρμουζιάδης, Μιχάλης Μερακλῆς, Γιάννης Δάλλας, Κώστας Γεωργουσόπουλος, Πέτρος Μόραλης, Ματθαῖος Μουντές, Βασίλης Κρεμμυδάς, Γιώργος Ἀλισανδράτος — ποιόν νὰ πρωτοθυμηθῶ. Ἀλλὰ ἡ ζεστασιά τῆς συντροφιάς χτιζόταν ἀπὸ ὅλους, προβεβλημένους καὶ μὴ. Στὰ μεγάλα διαλείμματα τὸ γραφεῖο τῶν καθηγητῶν ἦταν ὄαση φιλικῆς ἀνεσης, ἐγκαρδιότητας, ἀνεπιτήδευτης κουβέντας, σπινθηροβόλου χιουῦμορ.

Εἶχαμε συχνὰ «διαρροές» πρὸς πανεπιστημιακὲς ἔδρες, ὅμως τὸ μεγάλο πλήγμα ποὺ ἀποδιοργάνωσε τὴν εὐρύτερη καθηγητικὴ συντροφιά μας ἦταν ἡ εἰσβολὴ τῶν ἰδεολογιῶν καὶ τοῦ συνδικαλισμοῦ στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Συναρπαστικὴ, ἀπὸ μιὰν ὀρισμένη σκοπιά, ἡ ἐμπειρία σὲ αὐτὸ τὸν μικρόκοσμο τῆς ψυχολογικῆς ἔκρηξης ἐκεῖνα τὰ χρόνια: Ἀπωθημένα ἀνασφάλειας καὶ μειονεξίας ντύθηκαν τῇ λεοντῇ «προοδευτικῶν» πεποιθήσεων, ἔχτισαν θωρακίσεις σχεταριστικῶν ὁμαδοποιήσεων, πυροδότησαν ἄσκοπη ἐπιθετικότητα καὶ πλώσεις. Ποτὲ ἴσως ἄλλοτε στὴν Ἑλλάδα δὲν σερβιρίστηκε καὶ δὲν καταναλώθηκε τόση θρησκοληψία πακαταρισμένη σὲ ἰδεολογικοπολιτικὰ περιτυλίγματα.

Ἔμενε ἡ χαρὰ τῆς ἐπαφῆς μὲ τὰ παιδιά. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ χαρὰ, στὴ μέση εἰδικὰ ἐκπαίδευση, πληρώνεται μὲ ἀφόρητο μόχθο. Ὑπάρχουν σχολικὲς τάξεις ὅπου μπαίνεις καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή λειτουργεῖ μιὰ συναρπαστικὴ ἀμοιβαιότητα συνεννόησης καὶ ἐπικοινωνίας μὲ τὰ παιδιά. Καὶ ὑπάρχουν ἄλλες ὅπου φτύνεις αἷμα: νὰ τὰ συγκεντρώσεις στὸ μάθημα, νὰ ἀποτρέψεις τὴν περίσπαση τῆς

προσοχῆς τους, νὰ τοὺς ἀφυπνίσεις κάποια ἐνδιαφέροντα, κάποιον προβληματισμό, νὰ πετύχεις ρωγμὲς σὲ παχυδερμικὴ ἀδιαφορία. Τὸν ἐξουθενωτικὸ μόχθο τοῦ δασκάλου μόνο ὅποιος τὸν ἔχει ζήσει τὸν καταλαβαίνει.

Γυροῦσα στὸ σπίτι, ὕστερα ἀπὸ πέντε ἢ ἕξι ὥρες διδασκαλίας, καὶ ἤμουν ἓνα σερνάμενο πτώμα, δίχως τὴ δύναμη νὰ βγάλω λίγες λέξεις ἀπὸ τὸ στόμα μου. Δὲν ἄντεχα τὴ μέση ἐκπαίδευση, καὶ μετὰ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ Ἀντώνη Μωραΐτη, οὔτε τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ σχολειοῦ. Προσπαθοῦσα νὰ κάνω τίμια τὴ δουλειά μου, ἀλλὰ ἡ φθορὰ τοῦ ψυχικοῦ κόπου μὲ διέβρωνε.

Ἑλβετία

ΟΤΑΝ ΗΜΟΥΝ ΜΙΚΡΟ ΠΑΙΔΙ, ἤξερα γιὰ τὴν Ἑλβετία μόνο μιὰν ἀσήμαντη, ἀλλὰ διεγερτικὴ τῆς φαντασίας μου λεπτομέρεια: ὅτι ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι ἀφήνουν τὸ βράδυ ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τὸ δοχεῖο γιὰ τὸ γάλα, μαζὶ μὲ τὰ χρήματα γιὰ τὸν γαλατά. Πολὺ πρῶτὴ ὁ γαλατάς γεμίζει τὸ δοχεῖο καὶ παίρνει τὰ χρήματα. Κανένας ἄλλος δὲν διανοεῖται νὰ ἐπιβουλευθεῖ αὐτὸ τὸ δημόσια ἐκτεθειμένο χρῆμα.

Ἡ λεπτομέρεια τοῦ τρόπου γαλατοτροφοδοσίας μεγεθύνθηκε γιὰ μένα σὲ συνολικὴ παραδείσια εἰκόνα τῆς Ἑλβετίας. Σὲ χώρα ὅπου τὰ χρήματα ἀποτίθενται ἔξω ἀπὸ τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν καὶ κανεὶς δὲν τὰ ἀγγίζει, σίγουρα οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὅλοι καλοὶ καὶ εὐγενικοί, ἡ ζωὴ εἰρηνικὴ καὶ ἤρεμη.

Ὅταν ἐνήλικος πιά ἐπισκέφθηκα πολλὰς φορές τὴν Ἑλβετία, ἡ παιδική μου εἰκόνα δὲν διαταράχθηκε. Βέβαια, δὲν εἶδα ποτὲ χρήματα ἐκτεθειμένα στὶς ἐξώθυρες, εἶδα ὅμως ἄψογα καθαρὰς, ἤρεμες πόλεις στὶς ὄχθες πανέμορ-

φων λιμνῶν μὲ κύκνους καὶ θαυμάσια πάρκα, πόλεις ὅπου ἡ αἰσθητικὴ ἀπαίτηση μοιάζει νὰ προηγεῖται τῆς οἰκιστικῆς σκοπιμότητος. Κυρίως ὅμως μὲ μάγεψαν τὰ κουκλίτικα χωριά. Ἡ εἰκόνα μὲ τὸ γάλα παραμερίστηκε ἀπὸ μιὰν ἄλλη προφανέστερη: τὰ περιποιημένα λουλούδια. Δίπλα σὲ κάθε ὑπαίθρια χωριάτικη βρύση, ἢ στὸν σιδηροδρομικὸ σταθμὸ τοῦ χωριοῦ, ἢ στὸ προαύλιο τοῦ πιὸ ταπεινοῦ ταχυδρομείου, κάποιες γλάστρες ἢ ἓνα μικρὸ παρτέρι μὲ ὀλάνθιστα λουλούδια — ὀλάνθιστα ἀκόμα καὶ τὸ καταχειμῶνο. Ἔχεις τὴν αἴσθηση ὅτι οἱ Ἑλβετοὶ στολίζουν τοὺς δημόσιους χώρους σὰν νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ τους. Μιὰ παλιὰ χωριάτικη καρότσα ἢ μιὰ ἄχρηστη βάρκα, γεμισμένες χῶμα, ἀνοβολοῦν πολυχρωμες ποικιλίες λουλουδιῶν στὸ δρομάκι τοῦ χωριοῦ ἢ στὴν πλατεία, ὅπως τὰ βάζα στὸ σπίτι μας. Ἕνας λαὸς μὲ τέτοια ἀνάγκη τῆς ὀμορφιάς γοητεύει, ἄσχετα μὲ τὸ πῶς πληρώνει τὸ γάλα του.

Ἦταν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1976 ποὺ εἶχα κληθεῖ στὸ Céligny γιὰ ἓνα συνέδριο. Τὸ Céligny εἶναι ἓνα τέτοιο γραφικὸ ἐλβετικὸ χωριὸ ἀνάμεσα Γενεύη καὶ Λωζάννη. Ἐξω ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ μέσα στὸ δάσος ὑπάρχει τὸ Château de Bossey: παλιὸ ἀρχοντικὸ μετασκευασμένο μὲ μοντέρνες κτιριακὲς προσθήκες σὲ συνεδριακὸ κέντρο. Ἐκεῖ στεγάζεται καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτο μεταπτυχιακῶν θεολογικῶν σπουδῶν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης.

Σὲ ὁμάδα ἐργασίας τοῦ συνεδρίου συνέπεσε νὰ βρεθῶ

μέ δυό καθηγητές τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Γενεύης. Πρώτη φορά τοὺς συναντοῦσα, ἂν καὶ ὁ ἕνας εἶχε δημοσιεύσει μιὰ ἐνθουσιώδη κριτικὴ στὸ *Journal de Genève* γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου μου *Χάιντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης*. Κάναμε εὐχάριστη παρέα ὅσο κράτησε τὸ συνέδριο, ἄκουσα τίς εἰσηγήσεις τους, ἄκουσαν καὶ τὴ δική μου, συζητήσαμε ἀρκετά, διαφωνώντας σὲ πολλὰ καὶ συμφωνώντας σὲ περισσότερα.

Πέρασαν κάποιοι μῆνες ἀπὸ αὐτὴ τὴν τυχαία συνάντηση. Καὶ μέσα στὸν χειμῶνα λαβαίνω ἀναπάντεχα ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν ἄγνωστο σὲ μένα κοσμήτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης: μέ καλοῦσε νὰ δώσω μιὰ σειρὰ μαθημάτων βυζαντινῆς φιλοσοφίας στὴ σχολή τους, γιὰ ἕνα μῆνα.

Ἐδειξα τὸ γράμμα στὸν Ἀντώνη Μωραΐτη. — «Ἕνας μῆνας εἶναι πολὺς, δύσκολο νὰ σὲ ἀναπληρώσω. Γιὰ μιὰ ἑβδομάδα ἢ δέκα μέρες δὲν τὸ συζητῶ, πῆγαινε».

Οἱ Ἑλβετοὶ συμφώνησαν: μιὰ ἑβδομάδα γιὰ τρεῖς διαλέξεις.

Πῆγα. Στις διαλέξεις ἦρθαν οἱ περισσότεροι καθηγητές τῆς Σχολῆς, χῶρια οἱ φοιτητές καὶ τὸ «ἐλεύθερο» κοινό. Φιλικές συζητήσεις γνωριμίας, κάποιες εὐγενικὲς βραδινὲς προσκλήσεις, καὶ ἐπέστρεψα στὴν Ἑλλάδα. Τίποτα δὲν μέ ἔκανε νὰ ὑποφιαστῶ ὅτι ἡ πρόσκληση ἦταν κρίση ἐκλογῆς.

Πέρασε ἄλλος ἕνας μῆνας καὶ φτάνει καινούργια ἐπιστολὴ-ἐκπληξὴ ἀπὸ τὸν κοσμήτορα: «Ἡ Σχολὴ σᾶς προτείνει τὴ θέση ἐπισκέπτη-καθηγητῆ». Οὔτε κὰν ἀντίγραφα πανεπιστημιακῶν τίτλων δὲν μοῦ ζητοῦσε, καὶ αὐτὴ ἡ

λεπτομέρεια ξαναζωντάνεψε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς ἀπόθεσης τῶν χρημάτων γιὰ τὸν γαλατὰ στὶς ἐξώθυρες.

Τὸ σκεφθῆκαμε πολὺ· ἡ Τατιάνα νίκησε τοὺς δισταγμούς μου, τὰ παιδιὰ ἦταν ἀκόμα μικρά, ὁ Μωραΐτης ἔδινε ἄδεια ἄνευ ἀποδοχῶν. Ἀποφασίσαμε νὰ δεχθοῦμε τὴν πρόταση.

Τὰ δυὸ μοναδικὰ μου ὡς τώρα χρόνια ποὺ ἔζησα μὲ ἀσφάλεια καὶ ἀξιοπρέπεια. Ἡ μεταπήδηση ἀπὸ τὸ κουλουβάχατο τῆς ἐλλαδικῆς καθημερινότητος στὴν ἐλβετικὴ ἡρεμία καὶ τάξη εἶναι ἐμπειρία ἰαματικῆ.

Δὲν πλήρωσα ποτὲ ἄλλοτε στὴ ζωὴ μου τόσο ὑψηλοὺς φόρους, ἀλλὰ καὶ ποτὲ ἄλλοτε δὲν πλήρωσα τόσο εὐχαρίστως τοὺς φόρους μου. Καὶ περισσότερα νὰ μοῦ ζητοῦσαν, θὰ τὰ ἔδινά με ὅλη μου τὴν καρδιά. Γιατὶ αὐτὴ ἡ πολιτεία, μὲ ὅλους τοὺς θεσμοὺς καὶ μηχανισμούς της, εἶναι πραγματικὰ στὴν ὑπηρεσία τοῦ πολίτη. Ὅχι γενικῶς ὅτι λειτουργοῦν ἄψογα τὰ ταχυδρομεῖα, τὰ τηλέφωνα, τὰ τρένα, οἱ ἀστικὲς συγκοινωνίες, οἱ ὑπηρεσίες καθαριότητος, ἡ ἀστυνομία. Ἀλλὰ λειτουργοῦν οἱ ὑπάλληλοι ὅλων αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν μὲ τὸ ἦθος καὶ τὸ ὕφος τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ δική σου προσωπικὴ ἐξυπηρέτηση.

Ἔστω καὶ μόνο τὰ ὅσα ἀπολάμβαναν τὰ παιδιὰ μου στὸ δημόσιο νηπιαγωγεῖο καὶ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς γειτονιάς, μὲ ἔκαναν νὰ νιώθω ὑπόχρεως σὲ αὐτὴ τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα. Ἦταν καὶ γι' αὐτὰ ἡ πρώτη καὶ τελευταία φορὰ στὴ μαθητικὴ τους ζωὴ ποὺ ἀγάπησαν τὸ σχολεῖο, τὸ λαχταροῦσαν.

Τοὺς λένε ψυχροὺς τοὺς Ἑλβετοὺς, κλεισμένους στὸν ἑαυτὸ τους. Στὸ πανεπιστήμιο πάντως ἡ ἐμπειρία μου δὲν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἀφορισμό. Οἱ καθηγητὲς ἦταν φίλοι καὶ μὲ δέχτηκαν στὴν παρέα τους σὰν φίλο. Ἄνοιξαν τὰ σπίνια τους, μᾶς δάνεισαν οἰκοσκευὴ, μᾶς φρόντιζαν μὲ διακριτικότητα γοητευτικὴ: ἐκδρομές, περίπατοι, βραδινὲς προσκλήσεις — σὰν νὰ γνωρίζομασταν χρόνια. Οἱ καθηγητικὲς συνεδριάσεις, ἐμπειρία ἀνεπανάληπτη. Μαζευόμεσταν ἀπόγευμα νωρίς, ἡ συνεδρίαση ἄρχιζε μὲ ἐλεύθερη εἰσήγηση ἑνὸς κάθε φορά καθηγητῆ σὲ θέμα τῆς ἐπιστημονικῆς του εἰδικότητος. Μιὰ ὥρα, ἔτσι, γιὰ ἐπιστημονικὸ φρεσκάρισμα. Μετὰ μπαίναμε στὰ διοικητικὰ, ὀργανωτικὰ, ὑπηρεσιακὰ. Κατὰ τὶς ἐφτὰ ἔφθαναν ἀπὸ τὴν καντίνα τὰ ἀπαραίτητα γιὰ ἓνα πρόχειρο δεῖπνο ἐκεῖ, ἐπὶ τόπου. Διάλειμμα γιὰ τὸ δεῖπνο, φιλικὴ κουβέντα, κι ὕστερα πάλι δουλειὰ ὥσπου νὰ ἐξαντλήσουμε τὰ θέματα.

Καλβινικὴ ἢ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Γενεύης, ἀπὸ τὶς πρῶτες σχολὲς στὸ πανεπιστήμιο ποὺ ἱδρυσε ὁ Καλβίνος. Ἄλλη παράδοση ἀπὸ τὴ δική μου, ἄλλη νοοτροπία — γιὰ μένα φιλοσοφικὰ φτωχὴ καὶ λατρευτικὰ στεγνὴ, δίχως ποίηση, δίχως ἄντληση ἀλήθειας ἀπὸ τὴν ὀμορφιά. Ὅμως, αὐτοὶ οἱ λογικοκράτες καλβινιστὲς συνάδελφοί μου, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζεστασιὰ καὶ φιλικότητα, εἶχαν καὶ μιὰν ἐκδηλὴ ἐκκλησιοκεντρικὴ συνείδηση, μιὰν αὐτονόητη στράτευση στὸ ἔργο τῆς ἐκκλησίας τους. Σίγουρα, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ πενιχρὰ ἀνάλογα τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας. Ὡστόσο, στὴν πράξη οἱ προτεστάντες καθηγητὲς τῆς Γενεύης ἦταν ἀσύγκριτα «ὀρθοδοξότεροι» καὶ πιὸ ἐκκλησιοκεντρι-

κοὶ ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνας ὁμολόγους τους. Ἡ πείρα μου ἀπὸ τῆ σχιζοφρενικῆ διάστασι θεολογίας καὶ ἐκκλησιαστικοῦ βίου στὴν Ἑλλάδα — ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ πτώπλατα ἀλληλομαχαιρώματα καὶ τὴν ἐπαρχιώτικη ὑπεροψία στὶς ἑλληνικὲς ὀρθόδοξες Θεολογικὲς Σχολές— μοῦ ἔθετε ὀδυνηρὰ ἐρωτήματα, κυρίως γιὰ τὴν καίρια σημασία τῆς ἀνθρώπινης διαχείρισις τῶν πνευματικῶν παραδόσεων, θαυμαστῶν ἢ πενιχρῶν.

Ἑλβετία, β'

ΣΤΗΝ ΕΛΒΕΤΙΑ Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ μοιάζει νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ κορυφαῖο καὶ ὑποδειγματικὸ κοινωνικὸ τοῦ ἐπίτευγμα. Φυσικὸ, ἀφοῦ ἐκεῖ ὁ προτεσταντισμὸς εἶχε καὶ ἔχει τὰ ἰσχυρότερα κοινωνικὰ ριζώματα. Δὲν γίνεται σκορδαλιὰ χωρὶς σκόρδο, καὶ τὸ σκόρδο στὴν καπιταλιστικὴ σκορδαλιὰ εἶναι σίγουρα ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ.

Σὲ νηφάλιες στιγμὲς — ὄχι πολὺ συχνές — ἐκτιμῶ ἀπεριόριστα τὸν ἀνήθικο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ζοῦμε στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ζωὴ μας γίνεται μαρτύριο, ἀλλὰ γιὰ ὑπαρξιακοὺς φιλοσόφους καὶ ποιητὲς αὐτὸ τὸ μαρτύριο εἶναι σχεδὸν συναρπαστικόν: Ἡ καθημερινὴ ἀνηθικότητα, σὲ κάθε πτυχή τῆς δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς συμπεριφορᾶς, ξεγυμνῶναι ἀπροκάλυπτα τὰ καίρια καὶ οὐσιώδη προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ θὰ μπορούσε νὰ τιθασεύσει τὰ προβλήματα, νὰ κάνει ἄνετο καὶ ἤρεμο τὸν βίον, ἀφήνοντας ὅμως τὴν ὑπαρξὴ σὲ μιζέρια στρουθοκαμηλισμοῦ μπροστὰ στὸν θάνατο. Τώρα ὁ θάνατος μορφάζει περιπαιχτικὰ παντοῦ, σὲ προκαλεῖ νὰ

τὸν ἀντιπαλέψεις, δὲν καμουφλάρεται πίσω ἀπὸ τὴν πειθαρχημένη συμμόρφωση μὲ χρηστικὲς συμβάσεις. Οἱ περισσότεροι Νεοέλληνες τοῦ βγάζουν τὴ γλώσσα, ἀνεπίγνωστα ἢ σχεδὸν ἡδονιζόμενοι ποῦ διαιωνίζουν τὸν θάνατο, τὴ διάλυση καὶ τὴ σήψη. Ἄλλὰ καὶ «δὲν καταδέχονται» νὰ τὸν παρακάμψουν μὲ ἠθικιστικὰ τεχνάσματα.

Ὅσες φορές στὴν ἱστορία του ὁ Ἑλληνισμὸς κατόρθωσε κορυφαῖα καὶ μοναδικὰ ὑποδείγματα κοινωνικοῦ ἠθους, τὰ κατόρθωσε χάρι στὸν ἀνήθικο τρόπο του: Ὅχι μὲ τὴν ὑποταγὴ ὄλων σὲ κανονιστικὲς ἀρχές, ἀλλὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ διεύρυνση τῆς πάλης γιὰ νὰ «ἀληθεύει» ὁ βίος. Τὸ ἦθος ἔχει νόημα ὅταν ἀποκαλύπτει τὴν κατ' ἀλήθειαν ὑπαρξή, ὅταν εἶναι ὁ τρόπος γιὰ νὰ νικήσεις τὸν θάνατο. Ἄν ἔχει μόνον χρηστικὴ σκοπιμότητα καὶ ἀπλῶς «βελτιώνει» καὶ βολεύει ἀνάγκες, ἐνῶ ὁ θάνατος καιροφυλαχτεῖ στὴ γωνιά, τότε εἶναι στάση ἀνάρμοστη σὲ ἀριστοκράτες.

Σὲ περιόδους ποῦ οἱ Ἕλληνες τὰ μπερδεύουν μὲ τὴν ἀλήθεια καὶ ξεμαθαίνουν πῶς νικιέται ὁ θάνατος, διατηροῦν ἀπὸ τὸ ἀριστοκρατικὸ τους παρελθὸν μόνον τὴν ἀσυμβίβαστη ἄρνηση τῆς ἠθικιστικῆς παρηγόριας. Γίνονται ἀσυγκράτητα ἀνήθικοι καὶ συμπεριφέρονται χυδαῖα. Τοὺς εἶναι ἀδύνατο νὰ ὀργανώσουν λίγο βολικότερα τὸν βίο τους, γιὰτὶ αὐτὸ προϋποθέτει ὑποταγὴ σὲ κανόνες, ὑποταγὴ ἀδιανόητη γιὰ πρωτογενῶς ἀνήθικους ἀριστοκράτες. Δὲν μποροῦν οὔτε οὐρὰ νὰ φτιάξουν στὴ στάση τοῦ λεωφορείου, σπρώχνονται καὶ διαπληκτίζονται σὰν κρετίνοι Ἀνατολίτες.

Δυὸ χρόνια στὴν ‘Ελβετία θὰ ἦταν γιὰ κάθε Νεοέλληνα μιὰ γοητευτικὴ ἀνάπαυλα στὴν καθημερινὴ συναναστροφή του μὲ τὸν θάνατο. “Ἄλλο νὰ πεθάνεις, καὶ ἄλλο νὰ παρακολουθεῖς κάθε μέρα τὴν κηδεῖα σου. “Ἄν εἶχε πεθάνει ὁ ‘Ελληνισμὸς — ἂν εἶχε τελειώσει ἱστορικὰ — θὰ ἔλειπε καὶ αὐτὸς ὁ σπαραγμὸς γιὰ τὸν ἐκπεσμὸ τῶν ἀριστοκρατῶν τὸν πέρασ μὴ ἔχοντα. Οὔτε καὶ παύει ὁ σπαραγμὸς τοῦ ‘Ελληνα, ἔστω καὶ στὴν ἑλβετικὴ ἀνάπαυλα· ἡ ‘Ελλάδα ὅπου κι ἂν ταξιδέψεις σὲ πληγώνει. Τῆ θανατερὴ ἀποφορὰ ποὺ ἀναδίνει ὁ σύγχρονος ‘Ελληνισμὸς τὴν κουβαλαῖμε οἱ Νεοέλληνες παντοῦ σὰν μεταφυσικὴ νοσταλγία. ‘Οσμὴ θανάτου ποὺ σώζει ἀφτιασίδωτη τὴν πρόκληση νοσηματοδότησης τοῦ θανάτου. Νοσταλγοῦμε τὴν ‘Ελλάδα, γιὰτὶ διψᾶμε πρόταση νίκης καταπάνω στὸν θάνατο.

Νὰ ὁ λόγος ποὺ δὲν θὰ ἄντεχα μόνιμη ἐγκατάσταση στὴν ‘Ελβετία, ὅσο κι ἂν μὲ ξεκουράζουν τὰ κοινωνικὰ της ἐπιτεύγματα. Οὔτε καὶ οἱ ὑποψιασμένοι ‘Ελβετοὶ ἀντέχουν τὴν πατρίδα τους. ‘Ο πιὸ καλὸς μου φίλος στὴ Γενεύη — καθηγητὴς τῆς προτεσταντικῆς ἠθικῆς, ἔμπειρος στὴ συνταγὴ γιὰ τὴ σκορδαλιά — μοῦ εἶπε κάποτε: «Στὴν ‘Ελβετία δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ὅποιος εἶναι ἔστω καὶ λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο. ‘Ο ξεχωριστὸς πρέπει νὰ φύγει». Μεταφράζω: ὅποιος δὲν ἀντέχει τὴ συλλογικὴ ἀπώθηση τῆς ἀπειλῆς τοῦ θανάτου, τὴν ὁμαδικὴ ταφὴ στὴν ἄψογη ὀργάνωση τῶν ἀνέσεων τοῦ ἐφήμερου.

Ἑλληνικὴ στέγη τοῦ ἔρωτα

ΚΑΘΕΤΟΙ ΒΡΑΧΟΙ, πανύψηλοι, σπηλαιώδεις. Στὴν ἀγκαλιά τους βογγάει ἡδονικὰ τὸ κύμα, φτεροκοπᾶνε ἀγριοπερίστερα. Θάλασσα στὸ χρῶμα τῆς κοιλιᾶς τοῦ παγωνιοῦ, ἡ ἀφή τοῦ νεροῦ βελουῖδο.

Σάρκα μία μὲ τοὺς βράχους τὸ χτίσμα ἀποτυπώνει τὸ πείσμα τῆς ἀναρρίχησης: διαδοχικὲς πετρόσκαλες στὸ βράχο, κατάλευκα δώματα κρεμασμένα ἀνάμεσα οὐρανὸ καὶ θάλασσα. Φτάνοντας στὴ χωματερὴ ἀπλοχωριά, ἡ οἰκοδομὴ πολυμερίζεται: κρητοβενετσιάνικο ἀρχοντικό, λιθόχτιστα ὑποστατικὰ κρυμμένα στὶς χαρουπιὲς καὶ στὰ καλάμια, πολυεπίπεδοι ἐξῶστες ἀνοιχτοὶ στὸ πέλαγο — μελετημένες γωνίες θεᾶς ἀφ' ὑψηλοῦ τοῦ ἀπεριόριστου.

Μορφώματα τοῦ χώρου διεσταλμένα στὴν ὑποδοχὴ τῆς γύρω φυσικῆς μεγαλοσύνης. Δὲν μπορῶ νὰ φανταστῶ διαφορετικὰ μιὰν ἐρωτικὴ στέγη. Μὲ ἓνα μοναδικὸ ζευγάρι νὰ λογοποιεῖ τὴ θεληματικὴ αὐτὴ ἀπλοχωριά. Συνταιρια-

σμένο στή γύμνια τῆς πέτρας καί τοῦ ξύλου, δίχως ἄμυνες στήν κατάσαρκτη ἀφή τοῦ μελτεμιοῦ καί τοῦ ἡλίου. Νά ὀδηγεῖ αἰσθητὰ τήν ὀλόγουρα μέθη τῆς ὁμορφιάς στή συνειδητῆ παραφορὰ τῆς πληρωματικῆς ἀγάπης, στή συγκεφαλαιωτική τοῦ κόσμου ἐρωτική ἐνοείδεια. Σέ δυò γυμνά κορμιὰ ὁ ἄνεμος κι ἡ θάλασσα, τὸ χῶμα καί ὁ βράχος, οἱ καμπύλες τῶν λόφων, τὸ σπαρτάρισμα τοῦ ἀγριοπερίστερου, τὸ θάμβος τοῦ φωτὸς ὅλο στὰ μάτια.

Αὐτὸ τὸ ὑπέροχο σπίτι μὲ πονάει. Εἶναι χτισμένο γιὰ τὴν ἐπιθυμία τὴν πάντοτε ἀπλήρωτη. Χειροποίητη ἐσχατολογικὴ προσδοκία καταδικασμένη νὰ ἀγνοηθεῖ. Σήμερα φυλακίζουμε τὸν ἔρωτα στὰ ἰδιωτικὰ στεγανὰ τῆς ἀτομικῆς ὀρμῆς, τυφλοὶ μπροστὰ στήν προσωπικὴ ἑτερότητα τοῦ κόσμου, στήν κοσμικὴ ἀπλοχωριὰ τοῦ προσώπου. Αἰσθησιοκρατία ποὺ ἔχει βουβάνει τὰ αἰσθητὰ, δὲν καταλαμβάνει τὴ γλώσσα τους, τὰ ἐκδέχεται σὰν ἀντικείμενα ἄλογα. "Αλαλο τὸ φῶς, ἡ πέτρα, τὸ ξύλο, τὸ μελτέμι ποὺ πολυμερίζει τὴ θαλάσσια ἀρμονικὴ τοῦ πράσινου καί τοῦ γαλάζιου. Ἡ τεντωμένη δίψα στοχεύει σὲ ἀνεπίγνωστο στόχο, παρακάμπτει τὴν κλήση τοῦ κάλλους ποὺ καλεῖ στήν παράφορη ἀμοιβαιότητα ἐνὸς προσωπικοῦ ἔρωτα.

Θέλω τὸ σπίτι μου νὰ οἰκοδομεῖ τὴ σπουδὴ τῆς κοσμικῆς μεγαλοσύνης. Γιατὶ ὁ κόσμος μελωδεῖ τὸ ἀδιάστατο τῆς ἐπιθυμίας μου. Πνίγομαι στή στενοτοπιὰ τῆς φθαρτῆς μου ἀτομικότητας, θέλω τὴν ἀπλοχωριὰ τοῦ κόσμου καί

τὴν ὁμορφιά του σὰν ἐσωτερικὸ διάκοσμο τοῦ ἰδιωτικοῦ μου ἀπολύτου.

Ὅταν ὁ ὀρίζοντας τῆς αἰσθητῆς ματιᾶς μετράει τὸ ἀδιάστατο τῆς συνειδητῆς ἐπιθυμίας, τότε κάθε ἀνθρώπινο ἐνέργημα προσλαμβάνει τὴ μεγαλοσύνη μιᾶς φυσικῆς ἀρχοντιᾶς. Μιλᾶω γιὰ χειρονομίες καθημερινές, γιὰ τὰ χρειώδη τοῦ βίου. Τὸ φαγητὸ λογοποιεῖ τὴν πρόσληψη τοῦ κόσμου, τὴ συνουσία ἀνθρώπινης καὶ κοσμικῆς σάρκας. Καὶ τὸ τραγούδι ὑφαίνει κοινωνία, μεταγράφει σὲ ἀλληλοπεριχώρηση προσώπων ψιθύρους καὶ ἤχους τῶν ἀπλῶς αἰσθητῶν. Τότε καὶ δυὸ ἀνθρώπινα κορμιὰ ποὺ σμίγουν κάτω ἀπὸ τὸν ἀδιάστατο οὐρανὸ καὶ μπροστὰ στὴν ἀπεραντοσύνη τῆς θάλασσας ὀρχηστρώνουν τὴν σύγκρατον καὶ θεσπεσίαν συμπαντικὴ μουσικὴ σὲ μελώδημα ἀποκλειστικὰ δικό τους, τραγούδι πρωτοτραγουδισμένο κάθε φορὰ καὶ ἀνεπανάληπτο.

Λασήθι, Ἅγιο-Νικόλας, στὸ σπίτι τοῦ Νίκου Κούνδουρου.

Ὁ μαρασμὸς τοῦ ἀδικαίωτου

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΕΝΟ πού παραμονεύει κάπου μετὰ τὰ πενήντα: ὁ μαρασμὸς τῆς μὴ δικαίωσης. Κάθε ἄνδρας στὴν ἐφηβεία μετράει τὸ μπόι του μὲ τὰ μέτρα τῶν «μεγάλων» τῆς Ἱστορίας ἢ, ἐπιτέλους, βλέπει τὸν ἑαυτό του προορισμένον νὰ ξεχωρίσει σὲ μικρὸ ἢ εὐρύτερο κοινωνικὸ περίγυρο. Μπορεῖ στὰ σαράντα του νὰ γελάει μὲ αὐτὲς τὶς ἐφηβικὲς φαντασιώσεις. Ἀλλά, ἀπὸ τὰ πενήντα καὶ μετὰ, ἄθελά του καὶ ἀνεπίγνωστα, οἱ ἀπωθημένες φαντασιώσεις ἀρχίζουν νὰ ἐκκρίνουν ἰοβόλο μαρασμό.

Μὲ τρομάζει πάντα ὁ ψηλαφητὸς στὴ συμπεριφορὰ μαρασμὸς τοῦ ἀδικαίωτου ἀνθρώπου. Διεστραμμένος σὲ αὐτάρεσκη καύχηση γιὰ ἀσήμαντα ἐπιτεύγματα, ἢ ἀπλῶς ἔκδηλος σὲ μιὰ γενικὴ καθίζηση, στὴν πλαδαρότητα τοῦ κορμιοῦ, στὴν κοινοτοπία τοῦ λόγου. Μεγαλοπλούσιοι μὲ σύμπλεγμα μειονεξίας ἀπέναντι στοὺς διανοουμένους, διανοούμενοι πού κολακεύονται ἀκρακουμπώντας τὴν κοσμικότητα στὶς δεξιώσεις τῶν μεγαλοπλουσίων. Ἀπόστρατοι ἢ συνταξιῶχοι ὑπάλληλοι πού ἀναμασᾶνε συνεχῶς

τὴν ὅποια ἐξουσία διαχειρίστηκαν κάποτε. Πολιτικοὶ —οἱ πρὸ θλιβερῆς φιγοῦρες— ὀριστικὰ τυφλοὶ μπροστὰ στὴν Ἱστορία καὶ στὴ δυναμικὴ τῆς, ἀγκιστρωμένοι μόνον στὶς δικῆς τους λυμπατικῆς πρωτοβουλίες, στὶς κάποτε ἔγκαιρες διαγνώσεις τους. Φουσκωμένοι ἀηδιαστικά, παιδαριώδεις στὴν κωμικὴ τους αὐταρέσκεια, ποὺ ὁμως κρύβει τὸν λυγμὸ τῶν ἀδικοῦτων ἐφηβικῶν τους ὀνείρων.

Κορυφαία ὠριμότητα καὶ δείχτης ἀνθρώπινης ποιότητας ἢ ἐλευθερία καὶ ψυχικὴ ἀπεξάρτηση ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀντικειμενικὴ ἀναγνώριση. Ἡ θελημένη ἀπόσταση ἀπὸ τίτλους, ἀξιώματα, παράσημα, βραβεῖα. Πρέπει νὰ πατᾶς στέρεα καὶ μὲ ἐνεργὸ ἐμπειρία στὴ διάκριση τῶν οὐσιωδῶν ἀπὸ τὰ ἐπουσιώδη. Μόνον στὸν ἐφήμερο πάντοτε χρόνο ἐνὸς πραγματικοῦ ἔρωτα ἢ ἀμοιβαιότητα τοῦ πόθου ἐξαφανίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ κάθε ἄλλη ἀναγνώριση-τιμῆ-ἀξίωμα. Εἶναι τὸ πιὸ πειστικὸ τεκμήριο γιὰ τὸν μεταφυσικὸ χαρακτήρα καὶ τῆς πιὸ εὐτελισμένης ἀνθρώπινης φιλοδοξίας. Ἡ δίψα τῆς ἀναγνώρισης εἶναι καθαρὰ μεταφυσικὴ, δίψα πληρότητας σχέσεων, δίψα ζωῆς.

Ὅλες σχεδὸν οἱ θρησκευτικῆς παραδόσεις καταδικάζουν ἀμείλικτα τὴν ἐπιθυμία τῆς δόξας καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἔρωτα. Καὶ ὁμως ὑπόσχονται αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ διψᾶμε κυνηγώντας τὴ δόξα καὶ τὸν ἔρωτα. Ὑπόσχονται καὶ μᾶς προτείνουν τὴν ἀγιότητα· ἀλλὰ ὁ τύπος τοῦ ἀγίου εἶναι αὐτὸς ποὺ κερδίζει κατεξοχὴν ἀναγνώριση τῆς προσωπικῆς του ἑτερότητας καὶ μοναδικότητας, ἀναγνώριση καθολικῆ καὶ ἀδιάπτωτη. Μαζὶ μὲ διεύρυνση τῆς ἐρωτικῆς

ἀμοιβαιότητος σὲ ἀποκλειστικὴ σχέσῃ μὲ ἀναρίθμητα πρόσωπα.

Ἴσως θέλουν νὰ μᾶς ποῦν ὅτι ὁ τρόπος τῆς ἀγιότητος — ἡ ἔμπρακτῃ συνεπῆς παραίτησις ἀπὸ τὴν ἐγωκεντρικὴ ἐπιδίωξιν δόξας καὶ ἔρωτα, ἡ ὀλοκληρωτικὴ αὐτοπαράδοσις στὴν ἀγαπητικὴν σχέσιν δίχως τὴν παραμικρὴ ἀπαίτησις — εἶναι ὁ μόνος δρόμος γιὰ τὴν πληρωματικὴν δόξαν καὶ τὸν πληρωματικὸν ἔρωτα. Ἀλλά, ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ στόχος, γιὰτί τὸν συκοφαντοῦν ἐν ὀνόματι τοῦ σφαλεροῦ τρόπου; Γιὰτί δηλητηριάζουν σὲ μᾶς τοὺς πολλοὺς τὴν ἔτσι κι ἄλλιῶς πολλαπλὰ ἀναστελλόμενῃ δίψῃ τῆς δόξας καὶ τοῦ ἔρωτα;

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐφηβεία εἶναι ἡ πιὸ μεταφυσικὴ μας ἡλικία — ἀνεπίγνωστα μεταφυσικὴ, ὅπως ὅλα τὰ οὐσιώδη τῆς ζωῆς μας. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε ἀληθινὸν ἔρωτα τὸν ζοῦμε ξαναγυρνώντας στὸν ψυχισμό καὶ στὰ ἀνταντακλαστικὰ τῶν δεκαοχτώ μας χρόνων. Νά γιὰτί οἱ ἀληθινὰ μεγάλοι καὶ δίκαιοι δοξασμένοι — στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη, στὴν κοινωνικὴ προσφορά — ἔχουν πάντα μιὰ σαγηνευτικὴ παιδικότητα.

Ὁ μαρασμός τοῦ ἀδικαίωτου: ἐπὶ προσωπικοῦ

ΜΕ ΤΡΟΜΑΖΕΙ πὸν νιώθω ἀδικαίωτος συγγραφέας. Κάθε φορά πὸν παραδίνω στὸ τυπογραφεῖο ἓνα βιβλίο, πιστεύω ὅτι ἐπιτέλους αὐτό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προηγούμενα, δὲν θὰ θαφτεῖ στὴ σιωπή. Ἀποκλείεται νὰ περάσει καὶ αὐτὸ ἀπαρατήρητο. Σίγουρα θὰ προκαλέσει, θὰ δημιουργήσει ἀντιδράσεις, θὰ κουβεντιαστεῖ.

Ἔτσι πιστεύω κάθε φορά. Καὶ κάθε φορά διαψεύδομαι. Χρόνια τώρα σωρεύονται οἱ διαψεύσεις τῶν συγγραφικῶν μου ἐλπίδων, βάρος ἀφόρητης ἀπογοήτευσης πὸν παραλύει τὴ δύναμή μου νὰ συνεχίσω. Δὲν βρίσκω νόημα: γιατί νὰ ξαναμπῶ στὴν περιπέτεια τόσοσὺ μόχθου, μελέτης, ἔρευνας, στὸ ἐπίπονο πελέκημα τῆς ἔκφρασης. Ἐπίπονο — κυριολεκτῶ: Στὰ πιὸ «συστηματικά» μου βιβλία, κάθε σελίδα ἔχει γραφτεῖ καὶ ξαναγραφτεῖ ἀπίστευτα πολλὰς φορές. Τὸ πείσμα μου δὲν δίνει ὅπωςδήποτε ἀξία στὰ γραφτά μου. Ἀλλὰ οὔτε καὶ προκαλεῖ καταγγελία τῆς ἀπαξίας τους, κρίση, κριτική, ἔλεγχο. Τόσος μόχθος γιὰ νὰ μὴν ἀσχοληθεῖ ποτὲ κανεὶς σοβαρὰ μαζί τους.

Νομίζουν ὅτι μὲ κολακεύουν μὲ συστάσεις ἄκρως ταπεινωτικές: μὲ ἀξιολογήσεις δημοσιότητας. «Ὁ καθηγητὴς Γιανναρᾶς, γνωστὸς ἀπὸ τὶς τηλεοπτικές του ἐμφανίσεις, γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἐπιφυλλίδες του στὸν τύπο». Ναί, γιὰ τὶς ἐπιφυλλίδες δὲν ἔχω παράπονο, τὰ δημοσιογραφικά μου κείμενα διαβάζονται. Εἶναι τὰ μόνα ποὺ εἰσπράττουν καὶ μανιασμένες ἐπιθέσεις δημόσιες, ὅπως καὶ κάποιον ἰδιωτικὸ ἐνθουσιασμό. Διαβάστηκε εὐρύτατα καὶ τὸ βιβλίο μου *Καταφύγιο ἰδεῶν*: αἰσθητὲς καὶ ἐκεῖ οἱ ἀντιδράσεις. Χωρὶς ὅμως νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴν πρωταρχικὴ ἐπιδίωξη τοῦ βιβλίου: ποιά μαρτυρία καταθέτει, ποιά σκοπιμότητα προκάλεσε τὴ συγγραφή του πέρα ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς καταγραφές. Διαβάζεται πάντα καὶ τὸ *Πεῖνα καὶ δίψα*, διαβάζονται ὅσα βιβλία μου λογαριάζονται («ὑκολα» καὶ «καλογραμμένα») μὲ κριτήρια ἐφήμερης τέρψης.

«Ἐψαχνα δυὸ μέρες νὰ βρῶ τὴν Ἀόριστη Ἑλλάδα», μοῦ ἔγραφε ἑλληνοαμερικανίδα φίλη. «Εἶχε ἐξαντληθεῖ σὲ ὅλα τὰ βιβλιοπωλεῖα ποὺ τὸ ζήτησα, μοῦ ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση ἡ ἐμπορικὴ του ἐπιτυχία. Εἶναι ἐνδιαφέρον βιβλίο, ἀλλὰ δὲν συγκρίνεται μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς σου συγγραφές. Στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει scientific debate, γι' αὐτὸ προτιμοῦν τὰ δημοσιογραφικά σου οἱ Ἕλληνες, ἔχουν μπερδέψει τὶς προτεραιότητες».

Κολακεία; Μετράω σοβαρὰ τὸ ἐνδεχόμενο τὰ «ἐπιστημονικά» μου βιβλία νὰ εἶναι τελείως ἀνάξια λόγου, γι' αὐτὸ καὶ ἀγνοοῦνται. Δὲν μετανοιώνω, γιὰ μένα ἡ συγγραφή τους ἦταν μιὰ συναρπαστικὴ κάθε φορὰ περιπέτεια ἀναζητήσεων καὶ ἐκφραστικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ συνεχίζω. Δηλώνοντας ἐδῶ εἰλικρινὰ τὶς ψευδαισθήσεις μου.

Τὸ Ὅρθος λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ εἶχα πιστέψει ὅτι τουλάχιστον θὰ προκαλοῦσε ἔκρηξη ὀργῆς στὴν «προοδευτικὴ» ἑλλαδικὴ διανόηση — σὲ μαρξιστὲς καὶ διαφωτιστὲς. Τοὺς τραβοῦσε τὸ χαλὶ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια, διέλυε τὸν μῦθο τῆς ὀρθολογικῆς «ἀντικειμενικότητας», τὸ βασικὸ προπύργιο τῶν ὀχυρώσεών τους. Καὶ τὸν διέλυε μὲ συνεπῆ σπουδὴ τῶν παραδοχῶν τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας. Ὅμως δὲν γράφτηκε γιὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ οὔτε μιὰ λέξη κριτικῆς, θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς. Ἄγνοεῖται σὰν νὰ μὴν ὑπάρχει. Ἡ θετικὴ του πρόταση γιὰ τὴν ἀποφατικὴ χρῆση τοῦ ὀρθοῦ λόγου — γιὰ ἕναν «ἀποφατικὸ ὀρθολογισμό» — ἂν εἶχε ἐκπροσωπηθεῖ ἔστω ἀπὸ μέτριο καὶ ἄσημο δυτικοευρωπαϊὸ συγγραφέα, πιστεύω ὅτι θὰ εἶχε ἐκτεταμένα συζητηθεῖ καὶ κριθεῖ, τουλάχιστον γιὰ τὴ μεθοδολογικὴ τῆς ἐμβέλεια. Ἔστω καὶ μόνο σὲ κριτικὴ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν «ἀρχὴ τῆς διαψευσιμότητας» τοῦ Popper, μόνο γιὰ σύγκριση τῆς μεθοδολογικῆς λειτουργικότητας τῶν δύο προτάσεων. Καὶ μάλιστα στὸ πλαίσιο ἐφαρμογῆς τῆς πού ὀριοθετεῖται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου: τὴν πολιτικὴν πράξη.

Οἱ Προτάσεις κριτικῆς ὄντολογίας ἦταν ἕνας τίτλος σχεδὸν αὐθάδης, περίμενα νὰ προκαλέσει χλευασμὸ ἢ τουλάχιστον ἀπορία. Νὰ παντρέψεις τὸν κριτικισμό μὲ τὴν ὄντολογία σημαίνει ἢ ὅτι δὲν ξέρεις τί λές, ἢ ὅτι προτείνεις κάτι πού δὲν χωράει στὰ ὡς τώρα σχήματα. Ἄν ὑπάρχει δυνατότητα μιᾶς μὴ ἀξιωματικῆς, ἀλλὰ κριτικῆς ἐπαληθεύσιμης ὄντολογίας (ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονό-

τος καὶ τῆς αἰτιώδους ἀρχῆς του), θὰ εἶναι τὸ πρῶτο καίριο βῆμα στὴ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ μετὰ τὴν καντιανὴ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*. Ἡ θὰ πρόκειται γιὰ ἐπηρευμένη μεγαλοστομία. Ὅμως κανεῖς καὶ πάλι δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πρόκληση. Τὸ βιβλίον δὲν ἀξιώθηκε οὔτε μιὰ ἀράδα κριτικῆς — μὰ οὔτε μία.

Τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φαντασιώδες στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία ἀνέλυε, γιὰ πρώτη νομίζω φορά στὴν Ἑλλάδα, τὸ πρόβλημα τῆς ἀντλήσης κανονιστικῶν ἀρχῶν οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ λειτουργίας ἀπὸ ἀφετηριακὲς ὄντολογικὲς παραδοχές. Ἡ οἰκονομία ἀρθρώνεται καὶ λειτουργεῖ μὲ βάση ἀξιολογήσεις καὶ ἱεραρχήσεις ἀναγκῶν, ἢ ἀξιολόγηση καὶ ἱεράρχηση τῶν ἀναγκῶν ἀντανακλᾶ συγκεκριμένη νοσηματοδότηση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ. Πίσω ἀπὸ τὴ σημερινὴ οἰκονομικὴ ἐπιστημολογία εἶναι φανερὴ ἡ φυσιοκεντρικὴ ὄντολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ἀτομοκεντρισμὸς τοῦ νομικοῦ «δικαιώματος». Καὶ πίσω ἀπὸ τὰ τραγικὰ ἀδιέξοδα τῆς φυσιοκρατίας καὶ τοῦ νομικισμοῦ, φανερὴ ἡ «θρησκευοποίηση» τοῦ μεταφυσικοῦ προβληματισμοῦ τῆς Δύσης: ἡ ριζικὴ ἀλλοίωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος σὲ ἐξουσιαστικὴ ἰδεολογία καὶ ὠφελιμιστικὴ ἠθική.

Τὸ μελέτημά μου κόμιζε συγκεκριμένη καὶ πάλι πρόταση: Ἐκινώντας ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυση τοῦ Max Weber γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας στὴ νοσηματοδότηση τῶν παραγωγικῶν καὶ ἀνταλλακτικῶν σχέσεων ἀπὸ τὴν προτεσταντικὴ ἠθική, δοκίμαζε τίς

συνέπειες πού καταρχὴν διαφαίνονται ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ριζικὰ διαφορετικὴ καὶ ἱστορικὰ ὑπαρκτὴ νοηματοδότηση: αὐτὴν πού προκύπτει ἀπὸ τὴν προσωποκεντρικὴ θεολογία καὶ ἠθικὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Καταγράφοντας τὴν ἐκπληκτικὴ ἀντιστοιχία πού ἐμφανίζει ἡ γλῶσσα καὶ ἡ μεθοδολογία αὐτῆς τῆς παράδοσης μὲ τὴ σημερινὴ μετανευτώνεια ἐκδοχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ στὰ πλαίσια τῆς κβαντικῆς φυσικῆς. Γράφτηκαν γιὰ τὸ βιβλίο μόνο δύο δημοσιογραφικὲς κριτικὲς, πού καὶ οἱ δυὸ δὲν εἶχαν ὑποψιαστῆ τὸ παραμικρὸ ἀπὸ τὴν κυρίως θεματικὴ τοῦ βιβλίου. Μιὰ ἀκόμα πρόκληση νὰ δοκιμαστῆ συγκεκριμένη φιλοσοφικὴ πρόταση σὲ κατεξοχὴν χῶρο κοινωνικῆς πρακτικῆς ἔπεσε πάλι στὸ κενό.

Ἀκολούθησε ἡ *Μετα-νεωτερικὴ Μετα-φυσικὴ*. Μὲ καταρχὴν ἀναλυτικὴ διασάφηση τοῦ πολιτιστικοῦ «παραδείγματος» τῆς νεωτερικότητας καὶ τῶν ἐνδείξεων πού διαφαίνονται ἐνὸς καινούργιου μετα-νεωτερικοῦ «παραδείγματος». Ἡ ἴδια ἐμμονὴ καὶ ἐδῶ στὴν προσωποκεντρικὴ κριτικὴ ὄντολογία, αὐτὴ τὴ φορὰ ὡς ἐγχείρημα πρόσληψης τῆς συναρπαστικῆς γλῶσσας πού κομίζει ἡ κβαντομηχανικὴ στὴν κοσμολογία καὶ ἡ λακανικὴ ψυχολογία στὴ διερεύνηση τῆς συγκρότησης τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου. Δουλειὰ ἐτῶν πάνω στὴ γλῶσσα τῆς σύγχρονης φυσικῆς καὶ τῆς ψυχαναλυτικῆς βιβλιογραφίας: ἡ θεματικὴ τῆς σύνδεσής τους μὲ τὴν ὄντολογία, γιὰ μένα τουλάχιστον, μεθυστικὴ. «Δύσκολο βιβλίο», εἶπε ὁ ἐκδότης ὅταν διάβασε τὰ χειρόγραφα. Ἀλλὰ γιατί πιὸ δύσκολο ἀπὸ τίς

δεκάδες βιβλία σύγχρονης φυσικῆς πού γίνονται ἀνάρ-
παστα στήν ἀγορά; Κάπου ὅμως εἶχε δίκιο, κανένας δὲν
ἀσχολήθηκε καί μὲ αὐτὸ τὸ ἐγγεῖρημά μου. Οὔτε τὰ δυὸ
παρενθετικά κεφάλαια («'Ο λογικὸς τόπος τῆς τυχαί-
τητας» - «'Ο λογικὸς τόπος τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας»),
πού τὰ λογάριαζα κέντημα αὐστηρῆς συλλογιστικῆς, δὲν
ἀπέσπασαν ἔστω καί εὐφημη μνεῖα ὡς συντακτικὸ ἐπί-
τευγμα.

Μὲ τρομάζει νὰ νιώθω ἀδικαίωτος συγγραφέας, γιατί ξέ-
ρω καλὰ τίς παρενέργειες τῆς πικρίας. Ἴσως νὰ ὑπάρχει
σημαντικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν πρόθεση ἢ σύλληψη
κάθε βιβλίου καί στὸ τελικὸ γραπτὸ ἀποτέλεσμα: ἴσως
νὰ μὴν καταφέρνω νὰ πῶ αὐτὸ πού θὰ ἤθελα νὰ πῶ, ἴσως
νὰ τὸ θάβω μέσα σὲ κουραστικὲς ἀναλύσεις. Πιθανὸν νὰ
ἀληθεύει καί ἡ ἐρμηνεῖα φίλων μου: Στὴν Ἑλλάδα κανέ-
νας δὲν διαβάζει ὁμοτέχνους του καί κανένας δὲν δαπανᾷ
χρόνο γιὰ νὰ κρίνει σοβαρὰ ἓνα πυκνὸ βιβλίο.

Ὅμως πιστεύω ὅτι τὸ ξεχωριστὸ καί τὸ ἔκτακτο
βρίσκει πάντα τρόπους νὰ ἐπιβληθεῖ, ἔστω καί προγραμ-
ματικὰ ἀποκλεισμένο ἀπὸ τὸ προσκήνιο τοῦ ἐνδιαφέρον-
τος. Ἡ ποιότητα θὰ πετύχει ὅπωςδήποτε ρωγμὲς στὸ
τεῖχος τῆς ὅποιας ἀδιαφορίας, θὰ ἀναγνωριστεῖ, ὅσες
ἀπορρίψεις κι ἂν εἰσπράξει. Ἐπομένως ἡ μὴ ἀναγνώριση,
ἡ ἐπίμονη σιγή καί ἀδιαφορία γιὰ ἓναν συγγραφέα, πρέ-
πει μᾶλλον νὰ βεβαιώνει τὴ μετριότητά του.

Πανεπιστημιακή ἀρένα

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ἡ μεταπολίτευση τοῦ 1974 στάθηκε ὀρόσημο μετασχηματισμοῦ.

Καταρχὴν σαρώθηκαν οἱ συντηρητικὲς ἐπιφάσεις: τὸ ἡμίψηλο καὶ τὸ φράκο τῶν ὑπουργῶν, οἱ τήβεννοι τῶν πανεπιστημιακῶν, ἡ γραβάτα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, οἱ «ἐξοχώτατοι» τίτλοι, ἡ καθαρεύουσα τῶν ἐφημερίδων. Σαρώθηκαν καὶ τὰ πλασματικὰ ἐρείσματα τοῦ συντηρητισμοῦ: οἱ παλατιανὲς «ἐγγυήσεις» τοῦ πολιτεύματος, ὁ ἰδεολογικὸς «ἐλληνοχριστιανισμός», ὁ παραισθησιογόνος ἀντικομμουνισμός, ἡ καθαρευουσιάνικη ψευτιά.

Γύρισε περίπου τὸ μέσα ἔξω, σὰν γάντι. Μόνο ποῦ ἡ μέσα ὄψη τοῦ χειρόκτιου δὲν πρόσφερε καλύτερη εἰκόνα τῆς ἐλλαδικῆς κοινωνίας. Ἀπλῶς ἦρθε στὸ φῶς ἡ ἀκαλαίσθητη καὶ ἄξεστη πτυχή της. Ἀπὸ τὰ ρήγματα συντριβῆς τῶν προσχημάτων ξεχύθηκε ἀτιθάσευτη μιὰ ὑστερία «προοδευτικῆς» ὑπανάπτυξης, μὲ κύριο γνώρισμα τὴν ἀπαίτηση ἐξίσωσης ὅλων πρὸς τὰ κάτω.

Κοινωνικὴ ἔκρηξη, σίγουρα. Ποῦ ἀπολάκτισε τὴν

ψευτιά καὶ τὴν ἀρρώστια, δίχως νὰ γεννήσει ἀλήθεια καὶ ὑγεία. Τερατούργησε καινούργιες ιδεοληψίες, ἀντίμαχες ἀκρότητες, παραισθησιογόνα «ἀπελευθέρωσης» — ἀκόμα καὶ καθαρευουσιάνικη ψευτιά πεπονημένης «δημοτικῆς». Μὲ κατεαγμένες τὶς συντηρητικὲς ἐπιφάσεις καὶ χρεοκοπημένα τὰ θεσμικά της ἐρείσματα, ἡ ἐλλαδικὴ κοινωνία ἀφέθηκε χωρὶς ἀντισώματα στὴν καινούρια λοιμικὴ, τὸν «λαϊκισμό»: ἕναν ἀναχρονιστικὸ ἀριστερισμὸ μὲ ἐκχυδαϊσμὸ τῆς ἀπαίτησης δικαιωμάτων, ἐκβιαστικὴ συντεχνιακὴ λογικὴ, πλημμυρίδα ιδεολογικῆς συνθηματολογίας, αὐτάρεσκη ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορά. Τὸ μέγεθος τῆς ἔκρηξης, δυσδιάκριτο ἀρχικά, ἀποδείχτηκε μὲ τὸν καιρὸ τραγικὸς καί, ἐπιπλέον, εὐτελισμένος αὐτοχειριασμὸς.

Ὅμως τὸν πρῶτο καιρὸ ἡ ἀξιολόγησις τῆς ἔκρηξης ἦταν γιὰ τοὺς περισσότερους ἐλπιδοφόρα θετικὴ: ζωντάνεψε ὀράματα δυναμικῶν μεταλλαγῶν. Εἰδικὰ στὰ πανεπιστήμια, ἡ μεταπολιτευτικὴ θύελλα τσάκισε κυριολεκτικὰ τὴν ἀρτηριοσκληρωτικὴ πόζα τοῦ συντηρητικοῦ κατεστημένου. Ἦταν καὶ ὁ μόνος κοινωνικὸς χῶρος ὅπου λειτούργησε ἡ νέμεσις γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς δικτατορίας, καὶ μάλιστα μὲ πληθωρικὴ σκληρότητα: πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι σύρθηκαν ταπεινωτικὰ νὰ κριθοῦν ἀπὸ φοιτητικὰ «λαϊκὰ δικαστήρια», προπηλακίστηκαν, ἐξευτελίστηκαν, ἀφέθηκαν ἔρμαια ζηλόφθονης λασπολογίας ἢ ἐκδικητικοῦ μένους γιὰ τὴ βαθμολογικὴ τους αὐστηρότητα. Ἄλλοι ἀπολύθηκαν ὀριστικὰ καὶ ἄλλοι ἀπομακρύνθηκαν γιὰ μικρὸ ἢ μεγαλύτερο διάστημα ἀπὸ τὴ θέση τους.

Παρά τὴ σωρεία τῶν κακῶν οἰωνῶν, ἡ ἐλπίδα ἐπέζησε γιὰ κάποιον καιρὸ. Καὶ μόνο μὲ ἐπίκληση ἐκείνων τῶν πρώτων ἐλπίδων καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ τὶς συνόδευε, μπορῶ νὰ δικαιολογήσω τὸ τόλμημα τῆς πρώτης καθηγητικῆς μου ὑποψηφιότητος.

Ἀρχὲς τοῦ '75 προκηρύχθηκε στὴ Θεολογικὴ Ἀθηνῶν ἡ ἔδρα τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας. Τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς ἔδρας, κραυγαλέο «κάλπικον δάνειο» ἀπὸ τὸν φορμαλιστικὸ ρασιοναλισμὸ τῆς δυτικῆς θεολογίας καὶ πίστεως. Ἀλλὰ ἡ ἔδρα ἀνῆκε στὸν «συστηματικὸ» κλάδο, ἐπομένως ἐπέτρεπε μετάπλαση τῆς «ἐγκυκλοπαιδείας» σὲ μελέτη ὀρισμῶν, ἄρθρωσης, κριτηρίων, ὀρολογίας καὶ μεθοδολογικῶν προτεραιοτήτων τῆς θεολογίας. Ὅπως καὶ τὴ μετάπλαση τῆς «ἀπολογητικῆς» σὲ κριτικὴ ἀντιπαράθεση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας, κοσμολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας μὲ τὶς ἀντίστοιχες φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις καὶ ἰδεολογίες.

Μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ «νομιμοποιῶσε» τὸ θράσος μου νὰ ἐμφανιστῶ διεκδικώντας τὴ διδασκαλία γνωστικῶν ἀντικειμένων ποὺ εἶχα συχνὰ καταγγεῖλει ὡς δείγματα ἀλλοτριώσεως καὶ ἀδιεξόδου τῆς θεολογίας στὴ Δύση. Ἐξέθεσα τὴν ἐκδοχὴ μου σὲ ἓνα σύντομο μελέτημα μὲ τίτλο: *Ἡ ἀπολογητικὴ στὰ ὄρια τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας*, ποὺ τὸ τύπωσα γιὰ νὰ συνοδεύσει τὴν ὑποψηφιότητά μου.

Παρέμενε ὡστόσο προκλητικὴ ἢ οὐσιωδέστερη πτυχὴ τοῦ θράσους μου: Ἐμφανιζόμενον ὡς ὑποψήφιος γιὰ καθηγεσία σὲ μιὰ Σχολὴ ποὺ εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ μὲ δεχθεῖ ἔστω καὶ ὡς διδάκτορα, ἐνῶ ταυτόχρονα εἶχα ἐκδώσει,

πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, μελέτημα γιὰ τὴ Θεολογία στὴν Ἑλλάδα σήμερα (1972), δημοσιευμένο μάλιστα καὶ στὰ ἀγγλικά καὶ γαλλικά, ὅπου στὸ κέντρο τῆς ἀνάλυσης ἦταν ὁ ἐκδυτικισμός, ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἀνεπάρκεια καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνυποληψία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἀντίφαση τῆς ρήξης μου μὲ τὴ Σχολὴ καὶ τῆς ὑποψηφιότητάς μου στὴν ἴδια αὐτὴ Σχολὴ εἶχε γιὰ μένα τὸ νόημα: διαφωνῶ, καταγγέλλω, ἀλλὰ δὲν παραιτοῦμαι. Δὲν ἀδιαφορῶ γιὰ τὴ Σχολή, δὲν παίρνω ὑπεροπτικὴ ἀπόσταση. Ἔρχομαι νὰ κριθῶ καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους διαφωνῶ, νὰ δηλώσω ὅτι δὲν ἐγκαταλείπω τὴν ἐπιλογὴ πού ἦταν καθοριστικὴ τοῦ βίου μου. Ἐπιπλέον, ὁ μεταπολιτευτικὸς ἐνθουσιασμός ἔδινε στὸ ἐγγεῖρημά μου καὶ μιὰ διάσταση χρέους: Ἦμουν δημοτικιστής, μὲ θεωροῦσαν «ἀριστερό» (πήγαιναν τότε μαζί τὰ δύο), ἡ ὑποψηφιότητά μου προκαλοῦσε τὴ Σχολὴ νὰ δείξει τὴν ἐμμονὴ ἢ τὴν ἀποδέσμευσή της ἀπὸ τὶς συντηρητικὲς ἀναστολές.

Ἐπισκέφθηκα τὸν Σάββα Ἀγουρίδη· ἦταν ὁ μόνος καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Ἀθηνῶν πού τὸν ἔνιωθα ἀνθρώπινα φίλο μου καὶ ἐγγύτατον στοὺς προσανατολισμούς καὶ στὰ κριτήριά μου. Τοῦ ἀνάγγειλα τὴν ὑποψηφιότητά μου — ἡ ἀντίδρασή του μὲ ξάφνιασε, ἀλλὰ καὶ μὲ προσγείωσε: «Δὲν ἔπρεπε νὰ τὸ κάνεις, τὴν ἔδρα τὴν ἔχουμε ὑποσχεθεῖ στὸν Κώστα Παπαπέτρου, εἶναι χρόνια τώρα βοηθὸς στὴ Σχολή, ἔχει σειρὰ νὰ προαχθεῖ».

Κατάλαβα: ρομαντικὸ καὶ ἀφελές τὸ ἐγγεῖρημά μου. Ὅμως ἐξακολουθοῦσα νὰ τὸ πιστεύω ἀναγκαῖο — ἦταν ὑποχρέωση πού ὀφείλα νὰ ἐκπληρώσω.

Σὲ δυὸ συνεδρίες (12 καὶ 16 Φεβρουαρίου τοῦ 1976) ἡ Σχολὴ ἐξέλεξε τακτικὸ καθηγητὴ τὸν Κ. Παπαπέτρου. Δὲν πῆρα οὔτε μία ψῆφο. Εἰσέπραξα κάποιες φιλοφρονήσεις γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ μου συγκρότηση, τὸ συγγραφικὸ μου τάλαντο, τὴν ἐπιστημονικὴ μου ἐνημερότητα. Πολλὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ μονομέρεια, ὑποκειμενισμό, ἀκρότητες, ὀξύτητα, ἀντιφάσεις. Καὶ βαρύτερες κατηγορίες γιὰ «ἀνατροπὴν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως», «πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς πᾶσαν συλλήβδην τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἀσκητικὴν τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», «διαστροφὴν καὶ καταρράκωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ἡθους», «κατασπίλωσιν τῶν θεσπισμάτων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ πελωρίων πατερικῶν ἀναστημάτων».

Ὁ μόνος ποὺ μὲ εἶχε ὑπερασπίσει σθεναρά, δίνοντας κυριολεκτικὰ μάχη γιὰ μένα, ἦταν ὁ Νίκος Νησιώτης. Κατέθεσε ξεχωριστὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεση, ἀναιρώντας συστηματικὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν πολεμίων μου καὶ ἀναλύοντας τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς ὑποψηφιότητάς μου. Μὲ πρότεινε γιὰ ἔκτακτο καθηγητὴ καὶ ἀρνήθηκε νὰ δώσει τὴν ψῆφο του σὲ ἄλλον ὑποψήφιο. Μὲ τὰ ἐπιχειρήματά του δὲν ἀσχολήθηκε κανεὶς, κανεὶς δὲν τὰ συζήτησε.

Δὲν μοῦ στοίχιζε αὐτὴ ἡ ἀπόρριψη· εἶχα τὴν αἴσθησι ὅτι ἐπιτέλεσα ἓνα χρέος, ἔστω καὶ μὲ τὴ γεύσι καθαρι-
κοῦ. Ἡ σχέση μου μὲ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ εἶχε κλείσει ὀριστικὰ καὶ ὄχι ἐπιτόλεια.

Ἔτσι πίστευα. Ὅμως ἡ ρήξι δὲν ἀποδείχτηκε τελεσίδικη. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1977 ἀπολάμβανα εἰρηνικὰ τὴν πρῶ-

τη χρονιά τῆς θητείας μου στὴ Γενεύη, ὅταν δύο πιά φίλοι μέσα ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Νίκος Νησιώτης καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, ἐπανῆλθαν μὲ πίεση σφοδρῆ: Νὰ ὑποβάλω γιὰ δεύτερη φορὰ ὑποψηφιότητα — μὲ δική τους ἐπιμονὴ εἶχε προκηρυχθεῖ ἔδρα Εἰσαγωγῆς καὶ Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας.

Ἀντιστάθηνκα. Ἦξερα πιά καλὰ τοὺς ὄρους τοῦ παιχιδιοῦ· δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ μὲ ἐμπιστευθοῦν οἱ πολλοὶ γιὰ συμπαίκτη. Ὅμως οἱ δυὸ καλοὶ μου φίλοι ἐπέμεναν: «Ἐχει ἀλλάξει τὸ κλίμα. Ἡ Σχολὴ αἰσθάνεται ἐκτεθειμένη μὲ τὴν προηγούμενη ἀπόρριψή σου. Δὲν θέλουν οἱ περισσότεροι νὰ ἐμφανίζονται ὑποχείριοι τῆς μικρόνιας τῶν φανατικῶν. Ἔχουμε καὶ τρεῖς νεώτερους ἀπὸ σένα καθηγητὲς ποὺ σὲ τιμοῦν καὶ σὲ ντρέπονται, θὰ κοκκίνιζαν μπροστὰ σου».

Τὸ ἐπιχείρημα ποὺ μὲ ἔκαμψε, ἦταν ἡ ἀπόσταση. Βρισκόμουν μακριά, θὰ κρινόμουν ἐρήμην. Νὰ ὁμολογήσω ὅτι κάπου βαθιὰ μέσα μου, σχεδὸν ἀνεπίγνωστα, εἶχα καὶ τὸν πειρασμὸ νὰ δοκιμάσω ἂν θὰ λειτουργοῦσε κάποιο αἶσθημα ντροπῆς στοὺς κριτὲς μου: Τόσα δημοσιεύματα καὶ βιβλιοκρισίες στὸ ἐξωτερικόν, μαζὶ μὲ δυὸ θητεῖες διδασκαλίας σὲ ξένα πανεπιστήμια, οἱ περισσότεροι καθηγητὲς τῆς Σχολῆς δὲν τὰ διέθεταν. Ἐνας μάλιστα ἀπὸ τοὺς μειονεκτικὸς σὲ σπουδὲς καὶ νοημοσύνη μὲ εἶχε διαβεβαιώσει μετὰ τὴν προηγούμενη ἀπόρριψή μου: «Ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ σὲ ἀποκαταστήσουμε» — μὲ τὴν ἔννοια προφανῶς ποὺ φροντίζουμε γιὰ τὴν «ἀποκατάσταση» διὰ συνοικεσίου μιᾶς γεροντοκόρης.

Ἦπέβαλα. Ἡ ἐπαλήθευση τῶν ἀρχικῶν μου προβλέ-

ψεων ξεπέρασε ἀκόμα καὶ τὰ ὅσα μποροῦσα νὰ φανταστῶ.

Ὁ μειονεκτικὸς ποὺ θὰ μὲ «ἀποκαθιστοῦσε» εἶχε βάλει πλώρη γιὰ πρύτανης. Οἱ ἄλλοι τὸν ἀπέιλησαν: «Ἄν ψηφίσεις τὸν Γιανναρᾶ, ξέχνα τὴν πρυτανεία». Μὲ πούλησε πάραυτα.

Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς νεωτέρους μου ἦρθε γιὰ δουλειές του στὴ Γενεύη· μὲ πῆρε τηλέφωνο, ἤθελε ὀπωσδήποτε νὰ συναντηθοῦμε. Ἄρχισε νὰ μοῦ μετράει πόσους «ἔχουμε» μαζί μας, πόσους ἐναντίον μας, πόσους ἀναποφασιστοὺς. «Τὸν τάδε θὰ τὸν πιάσω ἐγώ, τὸν δεῖνα θὰ τὸν πείσω μέσω δικοῦ μου ἀνθρώπου ποὺ τὸν ἐπηρεάζει». Γιατί ἔσπευσε ἀπὸ μόνος του νὰ ἐκτεθεῖ στὰ μάτια μου τόσο ἀπροκάλυπτα, αὐτὸ δὲν τὸ κατάλαβα ποτέ. Μὲ καταψήφισε ἀνενδοίαστα καὶ ἐπιθετικά.

Οἱ ἄλλοι δύο νεώτεροι ἦταν καὶ εἰσηγητές. Ὁ ἓνας, πραγματικά, μὲ πλησίαζε πάντα μὲ πολλὴ συστολὴ καὶ κολακεῖες, ἀλλὰ ἔτσι συμπεριφερόταν στοὺς περισσότερους — τὸν θυμᾶμαι νὰ φιλάει τὸ χέρι καθηγητῶν ἀντὶ χαιρετισμοῦ. Ἦταν ἀπὸ χωριὸ μεγάλης φτώχειας καὶ φαίνεται ὅτι εἶχε ὑποστεῖ πολλὰς ταπεινώσεις στὰ παιδικά του. Ὁ ἄλλος, ἀνάλογης καταγωγῆς καὶ ἐμφάνισης, εἶχε ἐπιλέξει τὴν ἐντελῶς ἀντίθετη συμπεριφορά: κόμπαιζε τόσο προκλητικά, ποὺ νὰ μπερδεύεσαι ἂν ἀστειεύεται ἢ σοβαρολογεῖ. Στὴν περίπτωσή μου συναντήθηκαν καὶ οἱ δυὸ σὲ μιὰ συντονισμένη ἔκρηξη ἐπίδειξης ἰσχύος: νὰ μὲ συντρίψουν. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τους ἦταν, γιὰ τὰ δικά μου κριτήρια, κωμικὴ. Πρόδιδε παιδαριώδη ἄγνοια καὶ τραγικὲς συγχύσεις, ἀλλὰ μὲ λεκτικὸ βαρύγδουπο καὶ ἀσυγκάλυπτη, κωμικὴ οἴηση.

Οἱ γνῶμες τῶν ὑπόλοιπων καθηγητῶν στή συνεδρία τῆς κρίσης εἶναι μνημεῖο μικρονοϊκῆς θεατρικότητας. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἀγουρίδης, πού συνεπέστατα καὶ πάλι μὲ καταψήφισε, ἐξερράγη κάποια στιγμή: «Ἄρνοῦμαι νὰ δεχθῶ ὅτι ὁ κ. Γιανναρᾶς εἶναι ἓνα τέτοιο τέρας αἰρέσεων, ἀντιφάσεων, ἀσάφειας καὶ ἀμάθειας, ὅπως παρουσιάστηκε ἀπὸ ὀρισμένους συναδέλφους».

Πόνεσα γιὰ τοὺς δυὸ ἀγαπημένους φίλους, τὸν Ἐπίσκοπο Ἀναστάσιο καὶ τὸν Νίκο Νησιώτη, πού ἔδωσαν ἀπεγνωσμένη μάχη μήπως καὶ διασώσουν στοιχειωδῶς τὴ λογικὴ καὶ τὴν εὐπρέπεια μιᾶς πανεπιστημιακῆς κρίσης. Βάραινε ἡ ὀδύνη τῆς δοκιμασίας τους, νὰ ἀντιπαλεύουν τόσην εὐτέλεια καὶ ἀνεπιστημοσύνη, νὰ συμφύρουν τὴν εὐγενικὴ τους παρουσία μὲ τέτοια θλιβερὴ ἀνθρώπινη ποιότητα. Πάθη καὶ ὑστερήματα ἔχουμε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, τὸ θάρρος ἢ ἡ ἀποφυγὴ νὰ τὰ δοῦμε καταπρόσωπο μετράει τὴν ποιότητά μας. Ὅμως ὁ πιὸ ἀρρωστημένος εὐτελισμὸς εἶναι νὰ ἐξωραΐζουμε τὴ δική μας μετριότητα μὲ θωρακίσεις ὑπεράσπισης τῆς «θείας ἀλήθειας» ἢ τῆς «δόξας τοῦ Θεοῦ».

Ὁ δικός μου πειρασμὸς αὐτοδικαίωσης ἦταν νὰ δημοσιεύσω τὰ Πρακτικὰ τῶν δύο συνεδριῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ὅπου κρίθηκα γιὰ καθηγεσία. Θὰ γελοιοποιῶσε ἡ δημοσίευση ὀνόματα χαμένα ἤδη μέσα στὸν πληθωρισμὸ τῆς ἀσημαντότητας, ἀλλὰ δὲν θὰ πρόσθετε οὐσιώδη προβληματισμὸ στὴν κοινὴ ἐπίγνωση ματαιότητας τῶν ἐγκοσμίων. Ὁ βίος παρέρχεται μὲ ταχύτητα πού μᾶς συντρίβει, τὸ μόνο πού μένει εἶναι ἡ ὅποια ἀγαπητικὴ πληρότητα μᾶς χαρίστηκε σὲ κάποιες ἀνθρώπινες σχέσεις.

Ὁ Νίκος Νησιώτης ἔχει ἀπὸ χρόνια φύγει γιὰ τὴν ἀντίπερα ὄχθη, καὶ ἡ μνήμη τῆς διπλῆς μου περιπέτειας στὴ Θεολογικὴ Ἀθηνῶν ὄλο καὶ συρρικνώνεται στὴν πάντα ζωντανὴ αἴσθησι τῆς δικῆς του τιμιότητος καὶ ἀγάπης.

Ἐξω ἀπὸ τὰ δίχτυα τοῦ κόσμου

ΜΟΥΡΜΟΥΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΝΕΡΩΝ παντοῦ μέσα στὸ χωριό, εὐωδιὰ καμένου ξύλου. Ἐνα σκυλι ἀλυχτάει μακριά, τὰ βουνὰ στὸ δειλινὸ βάθος γκριζοπόρφυρα. Μᾶς καλησπερίζουν βλέμματα ζεστά στὸ ἀνηφορικὸ καλντερίμι, ξεχειλίζει τὸ φθινόπωρο στὶς αὐλές χρυσάνθεμα καὶ ντάλιες. Ἄηχη σὰν τὴν μπαγκέτα τοῦ μαέστρου ἢ ἀρχοντιὰ ἢ ὁμορφιά σου, συναρμονίζει τὴν ἀτόφια ἀλήθεια τοῦ περιγυροῦ, καὶ τὸ μελώδημα συναρπαγῆ. Εἶσαι στὸ πλάι μου τὸ πρόσωπο τῆς σύμπασας φύσης, μὲ ἐλβιέλες καὶ μπλοῦτζίν, λιτὰ ἀνάερα μαλλιὰ, κλήση καὶ θάμβος. Ἐπιμένω ὁ σχολαστικὸς νὰ ὀρίσω τὴν παρουσία, αὐτὸ τὸ λιτὸ σημαῖνον τῆς ἄτμητης ἀγαπητικῆς πληρότητας: Παρὰ-τὴν-οὐσία, δίπλα καὶ ἐγγύτατα στὴν ὀλόκληρη οὐσία, μὲ τὸ «παρὰ» νὰ δηλώνει τὸν πόθο μαζί καὶ τὴν ὄλβια ἀμεσότητα. Μόλις ἓνα βῆμα πρὶν ἀπὸ τὴ συν-ουσία, τὴ μέθη τῆς χαρισματικῆς συνταύτισης, τὸ ρίγος τῆς ὄντως ζωῆς ποῦ εἶναι — μὲ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ κτιστοῦ— ἢ ἀλληλοπεριχώρηση τῆς ἀγάπης.

Βλέπεις ἐκείνη τὴν τρίγωνη μάζωξη τῶν μικρῶν ἀστεριῶν, τὴν βλέπεις; Εἶναι ἡ πούλια. Σὲ λίγο θὰ ξημερώσει, καὶ τὸ ἤσυχο κύμα ποὺ γλύφει τὴν ἄμμο στὰ πόδια σου θὰ φωταγωγηθεῖ ἀπαλά, ὅπως τὸ πρόσωπό σου στὴν ἡδονή. Τίποτα σπουδαιότερο στὸν λειψό μας βίο ἀπὸ αὐτὴ τὴ σπουδὴ τῆς ἀλληλοπλοκῆς τῶν σημαίνοντων κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου. Στὰ πρόσωπά μας καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ κόσμου. Δὲν θὰ μάθω ποτὲ τοὺς ἀγωγούς ἀναγωγῆς ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ καὶ νοητὸ στὸ ἀναφές καὶ ἀπερινόητο. "Ὅμως βιωματικά τοὺς ψηλαφῶ: ὅταν γέρνεις ἀπάνω μου κι ἐγὼ ἀνασαίνω στὸν ἄνεμο τῶν μαλλιῶν σου τὴν εὐωδιά τοῦ ἀρρήτου, τὸ ἀπτὸ καὶ ὀλόκληρο «ἐσὺ» τῆς ὄντως ζωῆς μου. Σβῆσε τὸ κερί πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα, κουράστηκαν τὰ μάτια μου διεσταλμένα ὀλονυχτίς στὸ θάμβος.

Ἄκουω τὸν φλοῖσβο τῶν κυμάτων καὶ τὴν ἀνάσα σου. Φιλόξενη ἐρημιὰ τόσο οἰκεία. Ὁ ἀγιορείτης ἀδελφὸς φωτίζει τὸ βάθος τῆς ἄρωσης ποὺ χρειάστηκαν οἱ ψυχές μας γιὰ νὰ κερδίσουν τὶς λίγες ἐδῶ φευγαλέες ὥρες τῆς πληρωματικῆς συνεύρεσης. Ἡ ζωὴ σου, ἡ ζωὴ μου, σταλακτίτης-σταλαγμίτης τόσης ὀδύνης τοῦ βίου, μόνο γιὰ τὸ εὐ-αγγέλιο αὐτῶν τῶν στιγμῶν τῆς ὀλόκληρης σχέσης. Εὐαγγελισμός, δηλαδὴ ἀποκάλυψη τοῦ ποθομένου. Τί νὰ προγευθεῖς ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, ὅταν ὁ πόθος εἶναι μόνο ἐννόημα; Βράχια αἰχμηρά, ἀγκάθια τῆς ἀκτῆς δίπλα στὸ κύμα, καὶ ἡ ἀφή τους στὰ κορμιά μας τρυφερὸ ἀνθοπέταλο: αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκρηκτικὴ μαγεία τοῦ πόθου. Ἡ σάρκα

μεταφράζει σὲ γλώσσα τοῦ κτιστοῦ τὴ δίψα τῶν ψυχῶν
μας γιὰ τὸ ἄκτιστο. Σὲ περόνιασε ἢ θαλασσινὴ δροσιά,
πλέξε τὰ δάχτυλά σου στὰ δικά μου, νὰ περπατήσουμε τὴ
φυγὴ μας στὴ ζεστασιὰ τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴν καθημερινή
μας ἀπόσταση.

Πανεπιστημιακή άρένα, β'

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΡΡΙΨΗ τῆς καθηγητικῆς μου ὑποψηφιότητος, ἕνας φίλος, πανεπιστημιακὸς ὑφηγητῆς, εἶχε πάρει τηλέφωνο τὴν Τατιάνα: «Ἄν θέλεις νὰ γίνει ὁ ἄντρας σου καθηγητῆς, ὀργάνωσέ τον. Νὰ πάρει τηλέφωνο ὅλους ὅσοι τὸν καταψήφισαν καὶ νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃ. Μὴ ζητᾶς λογικὴ, ἔτσι γίνεται, μόνο ἔτσι θὰ ἐγγράψῃ ὑποθήκη γιὰ μελλοντικὴ ἐκλογή. Καὶ ἐσὺ θὰ ἀρχίσεις, ὅσους τὸν ἀπέρριψαν νὰ τοὺς καλεῖς σὲ γεύματα. Γελᾶς, ὅμως ἂν δὲν τὸν ταΐσεις τὸν Ἕλληνα καθηγητῆ, δὲν σὲ ψηφίζει».

Τὰ ἔλεγε ὅλα αὐτὰ μὲ πολλὴ σοβαρότητα, καὶ ἐπιπλέον μὲ εἰλικρινὲς ἐνδιαφέρον καὶ ἀγάπη. Γελούσαμε μὲ τὸν συγκινητικὸ του πραγματισμὸ, ἀλλὰ τὸ γέλιο κόμπιαζε σὲ ὀδυνηρὴ κατάθλιψη.

Τρία χρόνια στὴ Φιλοσοφικὴ Κρήτης. Δίχως ἐκλογή, μὲ πρόσκληση τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς — ὡς «εἰδικὸς ἐ-

πιστήμων». Μόλις εἶχε στηθεῖ τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης, καὶ ὅλοι οἱ διδάσκοντες στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ἤμασταν μὲ προσωρινὲς συμβάσεις, ὡς «εἰδικοί ἐπιστήμονες» στὴ γλώσσα τοῦ νόμου.

Ἡ πρόσκληση γι' αὐτὴ τὴ θέση ἦρθε τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς θητείας μου στὴ Γενεύη. Ἐνθουσιαστήκαμε μὲ τὴν Τατιάνα. Νὰ ἐγκατασταθοῦμε στὸ Ρέθυμνο, πρόκληση γοητευτικὴ καὶ γιὰ τὴ δική της λαογραφικὴ ἔρευνα καὶ γιὰ τὴ δική μου δυνατότητα νὰ μετὰσχω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸ «στήσιμο» μιᾶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

Ἀπὸ κοντὰ τὰ πράγματα ἔγιναν λιγότερο ρομαντικά: Ὁ μισθὸς ἀσήμαντος — τὰ δύο τρίτα τῆς ἀμοιβῆς τοῦ σοφῆρ πού εἶχε προσλάβει τὸ πανεπιστήμιο. Ἔπρεπε νὰ διατηρήσω τὸ μειωμένο μου ὠράριο στοῦ Μωραΐτη καὶ νὰ πηγαινοέρχομαι στὸ Ρέθυμνο κάθε δέκα μέρες. Ἐτσι ἔκαναν ὅλοι, αὐτὸ ἐπέβαλαν οἱ συνθῆκες.

Τρία χρόνια σὲ τεντωμένη συνεχῶς ταξιδιωτικὴ ἐτοιμότητα, μὲ τὴν ἀγωνία τῆς πρόγνωσης τοῦ καιροῦ, ἂν θὰ ματαιωθεῖ ἢ πόσο θὰ καθυστερήσει κάθε πτήση, τὴν ἀνασφάλεια πού σέρνεται στὶς θλιβερὲς αἴθουσες τῶν ἀεροδρομίων. Χειμῶνες, ἄνεμοι καὶ θύελλες στὸν πάντοτε δύσπλοο οὐρανὸ τοῦ Αἰγαίου — μίσησα τὸ ἀεροπλάνο, τὴν Κρήτη, τὸ εὐτελισμένο στὴν πατρίδα μου πανεπιστημιακὸ δασκαλίκι. Ζοῦσα σὰν πρόσφυγας στὸ Ρέθυμνο καὶ μὲ τὴν ἐκκρεμότητα τοῦ ταξιδιώτη στὴν Ἀθήνα. Τίποτα δὲν μπορούσα νὰ κάνω σωστά: οὔτε μὲ τοὺς φοιτητές μου νὰ δουλέψω καὶ νὰ συνδεθῶ, οὔτε στὸ σχολεῖο τῆς Ἀθήνας

νὰ συγκεντρωθῶ, οὔτε τὴ συγγραφικὴ μου δουλειὰ νὰ προχωρήσω. Τρία θλιβερὰ χρόνια, μετὰ τὸν εὐδαίμονα ἀνασασμὸ τῆς Γενεύης.

Ἦταν Γενάρης τοῦ 1981 καὶ ἡ ψυχικὴ μου διάλυση στὸ ἀποκορύφωμά της. Ἦρθε ἓνα βράδυ στὸ σπίτι κάποια φίλη τῆς γυναίκας μου, τὴν συνόδευε ἓνας παλιός μου γνώριμος — ἀπὸ τὸ Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν, ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Εἶχε διδακτορικὸ φιλοσοφίας καὶ αὐτός, τὸν ρώτησα ποῦ δουλεύει. «Εἶμαι βοηθὸς στὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας στὴν Πάντειο. Ἦταν ὁ Δεσποτόπουλος καθηγητῆς, τώρα πῆρε σύνταξη, ἡ ἔδρα ἔχει προκηρυχθεῖ».

Τὸ ἄλλο πρωί, σχεδὸν ἀξημέρωτα, πῆρα τὸ σχολικὸ λεωφορεῖο γιὰ τοῦ Μωραΐτη. Τὸ λεωφορεῖο ἀνέβαινε τὴ Συγγροῦ, πέρασε ὅπως πάντα μπροστὰ ἀπὸ τὴν Πάντειο. Θυμήθηκα τὴ χθεσινοβραδινὴ πληροφορία καὶ κάτι σὰν ἔμπνευση μὲ ζύπνησε ἀπὸ τὸν κουρασμένο μου νυσταγμὸ.

«Τί θὰ ἔλεγες ἂν ὑπέβαλα μιὰν ὑποψηφιότητα στὴν Πάντειο», ρώτησα τὸ μεσημέρι τὴν Τατιάνα. «Ἐκεῖ δὲν μὲ ξέρει κανεὶς, δὲν θὰ ἔχω νὰ παλέψω μὲ ἐμπάθειες, ἴσως μὲ κρίνουν ἀπροκατάληπτα. Νὰ σταματήσῃ τὸ μαρτύριο τῆς Κρήτης».

Δὲν τῆς φάνηκε σοβαρὴ ἡ ἔμπνευσή μου. «Τί δουλειὰ ἔχεις ἐσὺ στὴν Πάντειο, πῶς θὰ συνταιριάξεις μὲ τοὺς νομικούς». Τὴν λογαριάσαμε καὶ ἀνυπόληπτη αὐτὴ τὴ Σχολή, δὲν ἤθελε νὰ μοῦ τὸ πεῖ καθαρά. Μὰ τί σημασία εἶχε; Βιοπορισμὸ ζητοῦσα ποὺ νὰ μὴ μὲ συντρίβει ψυχικά.

Ἦταν Τρίτη. Πρωὶ τῆς Τετάρτης πῆρα τηλέφωνο τῆ Γραμματεία τῆς Παντείου. Ἡ προθεσμία ὑποβολῆς ὑποψηφιοτήτων ἔληγε τῆ Δευτέρα.

Δὲν ἤξερα κανέναν σὲ αὐτῇ τῇ Σχολῇ καὶ χρειάζομαι μιὰν ἐγκυρότερη γνώμη ἢ συμβουλή. Σκέφθηκα τὸν φίλο μου Κωνσταντῖνο Καλλιγᾶ, τὸν δημοσιογράφο. Στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας εἶχε κάνει στὴ φυλακὴ γιὰ καιρὸ μαζί μὲ τῆ βεντέτα τῆς Παντείου, τὸν καθηγητὴ Βασίλη Φίλια. Τοῦ τηλεφώνησα: «Ρῶτα τὸν Φίλια, Κωνσταντίνε, πῶς θὰ ἔβλεπε μιὰ δική μου ὑποψηφιοτήτα στὴν Πάντειο». Οὔτε ὁ Καλλιγᾶς πῆρε στὰ σοβαρὰ τὴν ἰδέα μου: «Δὲν εἶναι ἐσένα ἡ θέση σου ἐκεῖ, ὄχι νὰ καταντήσεις στὴν Πάντειο». Ἐπέμεινα, συμφώνησε τελικὰ ἀπλῶς νὰ ρωτήσῃ τὸν φίλο του.

Πέρασε ἡ Πέμπτη δίχως εἶδηση καμιά. Παρασκευὴ ἦταν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, εἶχα διάλεξη στὴν Πάτρα, ὀργανωμένη ἀπὸ τὴν ΕΛΜΕ. Φτάνοντας στὸ ξενοδοχεῖο τὸ μεσημέρι τηλεφώνησε ἡ Τατιάνα: «Πῆρε ὁ Κωνσταντίνος, εἶπε νὰ ὑποβάλεις ἀμέσως, ὅπως δὴποτε».

Δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια ἐπίστευσης. Ἐκανα τὴ διάλεξή μου τὸ βράδυ, Σάββατο μεσημέρι γύρισα στὴν Ἀθήνα. «Θέλω ἀκριβῶς τὰ λόγια ποὺ σοῦ εἶπε ὁ Φίλιας, Κωνσταντίνε». — «Μοῦ εἶπε νὰ ὑποβάλεις ἀμέσως».

Δευτέρα πρωὶ εἶχα μάθημα στοῦ Μωραΐτη ἀπὸ τίς ὀχτώ, μὲ μιὰ ὥρα κενὴ ἐνδιάμεσα. Σὲ αὐτὸ τὸ κενὸ κατέβηκα τσακιστὸς στὴν Πάντειο, δὲν ἤξερα οὔτε ἀπὸ ποῦ μπαίνουν, ἔμπλεξα στὸ πίσω μέρος ἐνὸς κτιρίου μὲ σωροὺς πεταμένων θρανίων. Ἐφτασα τελικὰ στὴ Γραμματεία, ὑπέβαλα τὴν αἴτηση καὶ ὅσα χαρτιά εἶχα προλάβει νὰ

συγκεντρώσω, ἐπιφυλάχθηκα νὰ καταθέσω τὰ λοιπὰ ἀπαιτούμενα σὲ λίγες μέρες.

Τρίτη, κάθισα καὶ ἔγραψα τὸ βιογραφικὸ καὶ τὴν παρουσίαση τῶν βιβλίων ποὺ θὰ ὑπέβαλα. Τὰ ἔδωσα γιὰ πολυγράφηση καὶ Τετάρτη ἔφυγα γιὰ τὴ Γενεύη, εἶχα ὑποχρέωση κάποιων διαλέξεων ἐκεῖ.

Σὲ μιὰ ἐβδομάδα ποὺ γύρισα, ζήτησα νὰ δῶ τὸν Φίλια. Ἦταν πρῦτανης, μὲ δέχθηκε στὸ γραφεῖο του. «Κύριε Γιανναρά, εἶναι τιμὴ γιὰ τὴ Σχολὴ νὰ σᾶς ἔχει ὑποψήφιο» — ἡ φράση του μὲ ἐξέπληξε, τὴν συγκράτησα κατὰ λέξη.

Συνάντησα καὶ τὸν Δημήτρη Τσαούση, εἶχαμε τυπικὴ γνωριμία παλιότερα ἀπὸ τὴ ΧΕΝ. Συζητήσαμε θερμά, ἐγκάρδια, ἦταν θετικὸς γιὰ τὴν ὑποψηφιότητά μου. Μὲ ἐνημέρωσε: ἤμασταν δέκα ὑποψήφιοι, καὶ τὸ σῶμα τῶν καθηγητῶν μοιρασμένο σὲ δύο «τάσεις». Ἡ «συντηρητικὴ» τάση εὐνοοῦσε τὴν ὑποψηφιότητα ἐνὸς ὑψηγῆτῆ τῆς φιλοσοφίας στὴν Πάντειο, μὲ δώδεκα χρόνια σὲ αὐτὴ τὴ θέση. Οἱ ἀριστεροὶ καθηγητὲς εἶχαν δεῖ εὐνοϊκὰ τὴ δική μου ὑποψηφιότητα. Μοῦ μετέφερε παράκληση νὰ συναντήσω τὸν διεθνολόγο Χρῆστο Ροζάκη.

Εἶδα τὸν Ροζάκη: «Δὲν σᾶς ξέρω, κύριε Γιανναρά, ἀλλὰ διάβαζα τὶς ἐπιφυλλίδες σας στὸ *Βῆμα*, ιδιαίτερα στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔγραφε αὐτὲς τὶς ἐπιφυλλίδες ἐγὼ θὰ δώσω μάχη». Λόγια ζεστά, φιλικὴ ἀμεσότητα, τόνωση. Τυχαῖα στὸ βιβλιοπωλεῖο Παπαζῆση συνάντησα καὶ τὸν Σάκη Καραγιωργά. Ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐνθουσιώδης, ἀπερίφραστα θετικὸς γιὰ τὴν ὑποψηφιότητά μου. Μὲ ἐγκαρδιότητα σὰν νὰ γνωρίζομασταν χρόνια.

Ζήτησα συνάντηση και με χαρακτηρισμένους ως «συντηρητικούς». Μοῦ δήλωσαν ἐκτίμηση με πολλή εὐγένεια, ἀλλὰ και τὴ συναισθηματικὴ τους δέσμευση νὰ ψηφίσουν τὸν ἤδη ὑψηγητή.

Αὐτὸ ἦταν τὸ κλίμα γιὰ τὴν ὑποψηφιότητά μου στὴν Πάντειο τὴν ἀνοιξη τοῦ 1981. Πέρασαν οἱ θερινὲς διακοπές, και τὸ φθινόπωρο τὰ δεδομένα εἶχαν ριζικὰ ἀνατραπεῖ. Πολλοὺς μῆνες μετὰ, προσωπικὲς μαρτυρίες ἀλλὰ και γραπτὰ πειστήρια μοῦ φώτισαν τοὺς λόγους τῆς ἀνατροπῆς: Ὁ παλιός μου γνώριμος, βοηθὸς τῆς ἔδρας, ποὺ ἄθελά του, με τὴν ἀπροσδόκητη βραδινὴ ἐπίσκεψη στὸ σπίτι, μοῦ εἶχε ἀνοίξει τὸν δρόμο τῆς ὑποψηφιότητας, δούλεψε συστηματικὰ και ἐπίμονα γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος. Ἦταν ἰδεολογικὰ συστρατευμένος με τὴν «ἀριστερὴ» ὀμάδα τῶν καθηγητῶν, φίλος με τοὺς περισσότερους. Καὶ ἄρχισε ἔγκαιρα νὰ ροκανίζει τὴν εὐνοϊκὴ τους γιὰ μένα διάθεση: «Προέρχεται ἀπὸ τὴ θεολογία, ἄρα κάπου εἶναι βαθύτατα συντηρητικὸς, θὰ συμπλεύσει με τοὺς δεξιούς. Εἶναι ἀδιανόητο νὰ παραχωρήσουμε ἀπὸ μόνοι μας στὴ συντηρητικὴ ὀμάδα μιὰ ἀκόμα ἔδρα, ἀφοῦ θέλουμε αὐτὴ ἢ Σχολὴ νὰ εἶναι πρωτοποριακὰ ἀριστερὴ».

Ἡ εἰσηγητικὴ ἐπιτροπὴ — Ἀλίκη Μαραγκοπούλου, Π. Δημάκης, Δ. Τσαούσης— δεχόταν ὄλο και περισσότερες πιέσεις νὰ ἀποφύγει θετικὴ πρόταση γιὰ ἐκλόγιμο ὑποψήφιο. Οἱ μῆνες περνοῦσαν, ὁ χειμῶνας προχωροῦσε, οἱ ζυμώσεις στὸ παρασκήνιο πρέπει νὰ ἦταν ἔντονες. Κάποια στιγμή συνάντησα και πάλι τὸν Χ. Ροζάκη: «Δὲν

ἄλλαξε ἡ γνώμη μου γιὰ σᾶς, ἀλλὰ βρίσκομαι σὲ ὄξυ δί-
λημμα, μοῦ τίθεται θέμα παραταξιακῆς πειθαρχίας».

Ἡ ἀπαίτηση «παραταξιακῆς πειθαρχίας» ἐξόργισε
τὴ Μαραγκοπούλου, τὴν μετέτρεψε σὲ δυναμικὴ ὑπέρμαχο
τῆς ὑποψηφιότητάς μου: «Διαφωνῶ μὲ τὴν κοσμοθεωρία
τοῦ Γιανναρά, ἀλλὰ ἔχει σαφῶς τὰ προσόντα γιὰ τὴν ἔδρα,
εἶναι ἀδιανόητο νὰ διώκεται γιὰ τὶς ιδέες του». Ἄρχισαν
καὶ οἱ θεωρούμενοι συντηρητικοὶ νὰ ἀντιδροῦν στὶς ἰδε-
λογικὲς σκοπιμότητες: «Σὲ αὐτὴ τὴν ἐκλογή κρίνεται ἡ
ἀκαδημαϊκὴ μας ἐλευθερία».

Στὶς 4 Φεβρουαρίου 1982, ἓνα χρόνο ἀπὸ τὴν ὑποβολὴ
τῶν ὑποψηφιοτήτων, κατατέθηκε ἐπιτέλους ἡ εἰσηγητικὴ
ἔκθεση. Μετὰ ἀπὸ πολυσέλιδη ἀνάλυση, ὁ Π. Δημάκης
πρότεινε ὡς τακτικὸ καθηγητὴ τὸν ὑφηγητὴ Γ. Ἀντωνό-
πουλο, ἢ Ἄ. Μαραγκοπούλου καὶ ὁ Δ. Τσαούσης ἐμένα.

Κατὰ τὸν νόμο, ὁ πρύτανης ὄφειλε νὰ συγκαλέσει τὸ
ἐκλεκτορικὸ σῶμα τῶν τακτικῶν καθηγητῶν τὸ ἀργότερο
μέσα στὸ δεῦτερο δεκαήμερο ἀπὸ τὴν ὑποβολὴ τῆς εἰση-
γητικῆς ἔκθεσης. Ὅμως καθυστεροῦσε, κάτι περίμενε.
Ὡσπου στὶς 8 Ἀπριλίου ὁ ἀντιπρύτανης Ν. Πετραλιᾶς
κατέθεσε ὑπόμνημα μὲ ἀναλυτικὴ ἀντίκρουση τῶν θετι-
κῶν ἐπιχειρημάτων τῆς ἔκθεσης γιὰ τὴν ὑποψηφιότητά
μου. Τὸ κείμενο πρόδιδε συντάκτη ἐμφανῶς πιὸ ἐνήμερο
σὲ θέματα φιλοσοφικῆς ἐξειδίκευσης ἀπὸ τὸν οἰκονομολό-
γο Πετραλιᾶ.

Ἡ ἀντιπαράθεση εἶχε σκληρύνει, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι
καὶ πάλι τὰ προγνωστικὰ βεβαίωσαν τὴν ἐκλογή μου.

Ἀπόμενε μόνο ἡ βίαιη ἀποτροπή της, καὶ σὲ αὐτὴν κατέφυγε ἡ «προοδευτικὴ» παράταξη: Ὄταν, στίς 28 Ἀπριλίου πιά, ὁ πρύτανης συνεκάλεσε συνεδρία ἐκλογῆς, μιὰ φοιτήτρια καὶ ἕνας φοιτητῆς, μέλη τοῦ ΔΣ τοῦ συλλόγου φοιτητῶν, μπῆκαν στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων καὶ δήλωσαν ὅτι θὰ παραμείνουν ἐκεῖ, καθιστώντας παράνομη τὴ διαδικασία, προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐκλογή Γιανναρά. Καὶ σὲ κάθε περίπτωση, οἱ φοιτητὲς δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ ἀφήσουν τὸν Γιανναρᾶ νὰ διδάξει στὴ Σχολή. Γιατὶ ἡ φιλοσοφία του εἶναι ἰδεαλιστικὴ, ὁ ἴδιος προέρχεται ἀπὸ τὴ θεολογία, δὲν μπορεῖ νὰ διδάξει ὕλισμὸ καὶ μαρξιστικὴ ἐπιστημολογία.

Ὁ ἐκβιασμὸς ἦταν στημένος, οἱ καθηγητὲς ἄρχισαν νὰ παζαρεύουν ἐπὶ τρεῖς ὥρες μὲ τοὺς δυὸ φοιτητὲς τὸ ἐνδεχόμενο νὰ τοὺς ἐπιτραπεῖ νὰ συνεδριάσουν. Τελικά, ἄλλοι θελημένα καὶ ἄλλοι ἀθέλητα, ψήφισαν ἀναβολή.

Ἡ ἀναβολὴ κατὰ τὸν νόμο δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὸν μῆνα. Διανύσαμε τὸν τρίτο μῆνα, ὅταν στίς 2 Ἰουλίου ὁ ἀντιπρύτανης Πετραλιᾶς ὑπέβαλε δεύτερο, ὀξύτερο ὑπόμνημα καί, μιὰ ἐβδομάδα ἀργότερα, στίς 9 Ἰουλίου 1982, ὁ πρύτανης συνεκάλεσε τὴ δεύτερη συνεδρία. Ἐπαναλήφθηκε ἡ ἴδια βίαιη παρέμβαση φοιτητῶν, ἡ ἐκλογή ματαιώθηκε καὶ πάλι.

Ὅμως αὐτὴ τὴ φορὰ ἀνέκυψε τὸ ἀπρόβλεπτο: Τελείως ἀπροσδόκητα, ἔπιασε τὸ γεγονός ἡ *Καθημερινή* καὶ τὸ δημοσίευσε πρωτοσέλιδο. Ξαφνικὰ ξέσπασε θόρυβος δημοσιογραφικὸς ἀσυμμάζευτος. Ὁ πρύτανης, ὁ ἀντιπρύ-

τανης καὶ ὁ προπρῦτανης (Φίλιας, Πετραλιάς, Καράγιωργας) ὑποχρεώθηκαν νὰ ἀπαντήσουν, ἐμφανίστηκαν μὲ ἀντιφάσεις, τὸ δημοσιογραφικὸ ἐνδιαφέρον κορυφώθηκε. Καθημερινὰ δημοσιεύματα σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐφημερίδες. Τὸ κομματικὰ ἀδέσμευτο ἀριστερὸ περιοδικὸ Ἐντὶ στηλίτευσε ἀμείλικτα τὴν καπηλεία τῶν «προοδευτικῶν» σκοπιμοτήτων, ἐνῶ ἓνα κύριο ἄρθρο τῆς *Καθημερινῆς* μὲ τὸν τίτλο «Ἀνάξιον» ἦταν κυριολεκτικὰ καταπέλτης γιὰ τοὺς πανεπιστημιακοὺς καθηγητὲς «ποὺ κιοτεύουν ἢ συναλλάσσονται μὲ ὀλιγοφρενεῖς τραμπούκους καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦν ἐνίοτε ἀκόμα καὶ ὡς παράγοντες στὶς ἐναντίον ἀλλήλων μηχανορραφίες». Ἄλλὰ τὸ κείμενο ποὺ κυριολεκτικὰ ξεγύμνωσε, μὲ στιβαρὴ νομικὴ καὶ πολιτικὴ λογικὴ, τὶς μεθοδεύσεις τῶν «προοδευτικῶν» τῆς Παντείου, ἦταν ἓνα αὐστηρὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Φαίδωνα Βεγλερῆ στὸ *Βῆμα*.

Ἰούλιος καὶ Αὐγούστος τοῦ '82 πέρασαν μὲ πολλαπλὰ κάθε μέρα δημοσιεύματα στὶς ἐφημερίδες καὶ στὸν περιοδικὸ τύπο γιὰ τὴν «ὑπόθεση Γιανναρά». Τὸ *Βῆμα* φιλοξενοῦσε συστηματικὰ τὰ ἄρθρα τῶν ἀντιμαχόμενων καθηγητῶν τῆς Παντείου, καὶ ἡ ἀρθρογραφία ἐπεκτεινόταν στὴν *Ἐλευθεροτυπία*, στὴν *Αὐγή*, στὴν *Καθημερινή*. Μακρότατες ἀναλύσεις, ἐπιχειρήματα καὶ ἀντεπιχειρήματα, χῶρια τὰ δημοσιογραφικὰ ρεπορτάζ, τὰ σχόλια, τὰ χρονογραφήματα, οἱ ἐπιστολὲς σὲ κάθε εἶδος ἔντυπο, οἱ ἀνακοινώσεις καὶ ἀντιμαχίαι τῶν κομμάτων γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ τρομοκρατία στὰ πανεπιστήμια.

Μὲ τὴν Τατιάνα καὶ τὰ παιδιὰ βρισκόμασταν ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα γιὰ διακοπὲς σὲ ἓνα ἀπομονωμένο ψαρο-

χώρι, τὸ Διακόφτι Κυθήρων. Τηλέφωνο ὑπῆρχε μόνο στὸ καφενεῖο καὶ ἔφημερίδες ἔφταναν περιστασιακά. Ζοῦσα μιὰ παράξενη ἡρεμία, σὰ νὰ μὴ με ἀφοροῦσε ὄλος αὐτὸς ὁ δημοσιογραφικὸς ὀρυμαγδός.

Ἡ τρίτη συνεδρία γιὰ τὴν ἐκλογή ὀρίστηκε μόνο ὅταν ὕστερα ἀπὸ φοβερὲς πιέσεις ἐξαναγκάστηκε καὶ ἡ κυρία Μαραγκοπούλου νὰ δεχθεῖ νὰ με καταψηφίσει, παρὰ τὴν ἐνυπόγραφη πρότασή της στὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση. Ἔτσι ἡ πλειοψηφία γιὰ τὴν ἀπόρριψή μου ἦταν ἐξασφαλισμένη καὶ ἡ συνεδρία ὀρίστηκε γιὰ τὶς 20 Σεπτεμβρίου.

Ἄρχισαν στὶς ἑννέα τὸ πρωὶ καὶ τέλειωσαν στὶς ἑπτὰ τὸ ἀπόγευμα. Στὶς 109 σελίδες τῶν Πρακτικῶν ἔχουν καταγραφεῖ μόνο οἱ ἡρεμες ἀνταλλαγές ἐπιχειρημάτων, ἀναλύσεων, ἀπόψεων. Ἐφτασε ἡ στιγμή τῆς ψηφοφορίας. Στὸν πρῶτο καὶ δεῦτερο γύρο γιὰ τὴν ἐκλογή τακτικοῦ καθηγητῆ, ἡ ἐκλογή ἔμεινε ἄγωνα. Στὸν τρίτο γύρο, γιὰ ἐκλογή ἔκτακτου καθηγητῆ με τριετὴ θητεία, ἡ κυρία Μαραγκοπούλου μᾶλλον θεώρησε ὑπερβολὴ παλινωδίας νὰ καταψηφίσει καὶ ὡς ἔκτακτον τὸν ὑποψήφιο πὺ στὴν ἔκθεση τεκμηριωμένα πρότεινε γιὰ τακτικὴ καθηγεσία. Ἐδωσε ψῆφο θετική. Τὸ ἀποτέλεσμα: στοὺς δεκατέσσερις ἐκλέκτορες με ψήφισαν οἱ ἑπτὰ. «Δὲν ἐκλέγεται κανεὶς», συμπέρανε ὁ πρύτανης. Ὁ νομικὸς σύμβουλος τῆς Σχολῆς καθηγητῆς Ράικος παρενέβη: «Ἐκλέχθηκε ὁ κ. Γιανναράς. Σύμφωνα με τὸν νόμο, σὲ περίπτωσι ἰσοψηφίας θεωρεῖται πλειοψηφῆσας καὶ συνεπῶς ἐκλεγείσ ὁ ἔχων ὑπὲρ αὐτοῦ πλείονας τῶν εἰσηγητῶν καθηγητῶν.

Ὁ κ. Γιανναράς εἶχε καὶ τοὺς τρεῖς ὑπὲρ αὐτοῦ». Πραγματικά, μὲ εἶχε ψηφίσει ἀπὸ τὸν δεύτερο κιόλας γύρο καὶ ὁ κ. Π. Δημάκης.

Κεραυνὸς ἐν αἰθρία. Αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενον δὲν τὸ εἶχαν προβλέψει οἱ πολέμιες τῆς ἐκλογῆς μου στρατηγικές.

Στὶς ἑπτὰ καὶ δέκα χτύπησε τὸ τηλέφωνο στὸ σπίτι. Ἦταν ὁ Δημήτρης Τσαούσης. «Ἐκτακτος» ἡ πρώτη λέξη ποὺ εἶπε. Εἶχε σηκώσει ὁ Δημήτρης τὸ μεγαλύτερο βάρος τῆς θηριομαχίας στὴν ἀρένα, δεκαοχτῶ ὀλόκληρους μῆνες.

Βέβαια, ἡ περιπέτεια δὲν εἶχε τελειώσει. Ἀπλῶς μῆκαμε σὲ φάση καινούργιων τῶρα μεθοδεύσεων.

Σύμφωνα μὲ τὸν νόμο, τὰ Πρακτικὰ τῆς συνεδρίας ἐκλογῆς ἐπικυρώνονται σὲ ἐπόμενη συνεδρία καὶ ἀποστέλλονται ἐντὸς δεκαπενθημέρου στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ ἐκλεγέντος. Οἱ μῆνες περνοῦσαν καὶ τὰ Πρακτικὰ δὲν διαβιβάζονταν. Διαβιβάστηκαν ὕστερα ἀπὸ ἑπτὰ ὀλόκληρους μῆνες: στὶς 28 Ἀπριλίου 1983. Ἡ ἀντιμαχία μετατέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑπουργείου: ὁ γενικὸς γραμματέας Δ. Ρόγκος προσπαθοῦσε νὰ ἀποτρέψει τὴν ὑπουργικὴ ἀπόφαση ἐπικύρωσης τῆς ἐκλογῆς, ὁ ἀρμόδιος ὑφυπουργὸς Στέλιος Παπαθεμελιῆς ἐπέμενε στὴν τήρηση τῆς νομιμότητος. Τελικά, ἡ ὑπουργικὴ ἀπόφαση ὑπογράφηκε στὶς 30 Μαΐου καὶ δημοσιεύτηκε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως στὶς 16 Ἰουνίου. Ἐφτασα

στο ὑπουργεῖο γιὰ νὰ ὀρκιστῶ καὶ ἐπὶ δύο ὥρες περίμενα ἔξω ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ ὑφυπουργοῦ τὴν ἔκβαση τῆς ὕστατης προσπάθειας τοῦ γενικοῦ γραμματέα νὰ μεταπείσει τὸν προϊστάμενό του καὶ νὰ ἀποτρέψει τὴν ὀρκωμοσία.

Στὶς 22 Ἰουνίου ἔγινε ἡ τυπικὴ «βεβαίωση ἐγκατάστασής» μου στὴ Σχολὴ καὶ ἡ δήλωση ἔνταξής μου στὸν τομέα (τότε) Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Διεθνῶν Σπουδῶν. Ἡ γενικὴ συνέλευση τοῦ τομέα δὲν εἶχε νομικὸ δικαίωμα ἀποδοχῆς ἢ ἀπόρριψης τῆς ἔνταξής μου, ἀρنيόταν ὁμως τὴν τυπικὴ ἐπικύρωση τῆς ἔνταξης. Ἐπομένως καὶ τὴ συμπερίληψή μου στὸ πρόγραμμα διδασκαλίας. Ὁλόκληρο τὸν χειμῶνα 1983-1984 ἔπαιρνα τὸν μισθό μου ὡς καθηγητῆς τῆς Σχολῆς, εἶχα ἓνα ὥραῖο γραφεῖο στὴν Πάντειο, ἀλλὰ χωρὶς νὰ διδάσκω καὶ χωρὶς νὰ συμμετέχω σὲ συνεδριάσεις.

Στὸ μεταξύ, ἀμέσως μετὰ τὴν ὀρκωμοσία καὶ τὸν διορισμό μου, ὁ πρύτανης Πετραλιάς προχώρησε σὲ μιὰ μελοδραματικὴ χειρονομία παραίτησης ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του. Τὴν ἐπόμενη μέρα ἡ ἐφημερίδα *Αὐγή* κραύγαζε τὴν παραίτηση μὲ ὀλοσέλιδο τίτλο στὴν πρώτη σελίδα. Ἦταν τὸ ἔναυσμα γιὰ καινούργια δημοσιογραφικὴ ἔκρηξη ποὺ κράτησε ὅλο τὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ '83. Ὁ ἄξονας τῶρα τῶν δημοσιευμάτων ἦταν ἡ δυνατότητα ἐνὸς «θεολόγου» νὰ διδάξει φιλοσοφία, ἡ σχέση θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, ὁ «ἀνορθολογισμὸς» καὶ «μυστικισμὸς» τῆς θεολογίας ποὺ ὑπονομεύει τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη.

Ἄρθρα ἀπανωτὰ καὶ πάλι, συνεντεύξεις, ἐπιστολές, ρεπορτάζ, σχόλια σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Ἡ μαρξιστικὴ διανόηση ἔδειχνε νὰ δίνει τὴ μεγάλη της μάχη, δυ-

στυχῶς μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ μέθοδο τῆς κομματικῆς μπροσούρας, τῆς δογματικῆς συνθηματολογίας. Στὴ διαμάχη μπῆκαν πλησίστιοι καὶ κάποιοι πανεπιστημιακοὶ καθηγητὲς τῆς φιλοσοφίας. Ἐναγκάστηκα νὰ ἀπαντήσω στὸν καθηγητὴ Μπαγιώνα, πού μὲ ἄρθρο του στὸ *Βῆμα* πλαστογραφοῦσε καὶ διέστρεφε θέσεις καὶ διατυπώσεις μου, ἀδίστακτος σὲ εἰρωνεῖες καὶ λοιδορίες, διασύροντας καὶ χλευάζοντας τὴ δουλειά μου, τὶς σπουδές μου, τὸ πρόσωπό μου. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι ἡ ἀπάντησή μου ἦταν μᾶλλον τὸ ψυχραιμότερο καὶ τὸ ἀποδεικτικὰ αὐστηρότερο κείμενο πού ἔχω γράψει.

Ἐξύτερος ἀπὸ κάθε ἄλλον καὶ στὴ δεύτερη αὐτὴ πολύμηνη ἔκρηξη τοῦ δημοσιογραφικοῦ ὀρυμαγδοῦ ἦταν ὁ Σάκης Καραγιωργας. Ἄνθρωπος ἀγνός καὶ ἀνιδιοτελής νομίζω, μὲ ἀγωνιστικὴ αὐτοθυσία στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας, πού μοῦ προκαλοῦσε πάντοτε δέος. Ἀλλὰ συναισθηματικὰ ἄκρως εὐάλωτος καὶ εὐέξαπτος, ἱκανὸς νὰ μεταστρέψει τὰ πιὸ ἐγκάρδια αἰσθήματά του σὲ λογικὰ ἀνεξέλεγκτη ἐπιθετικότητα. Δημοσιογραφοῦσε ἐναντίον μου μὲ μανιώδη, σχεδὸν ὑστερικὴ παραφορά. Δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ ὀρθώσει κανεὶς ἀνάστημα ἀπέναντι στὸν Καραγιωργα, ὁ ἀκρωτηριασμός του στὸν ἀντιδικτατορικὸ ἀγώνα τοῦ προσέδιδε ἠθικὸ κύρος πελώριο. Τόλμησε ὅμως νὰ τοῦ ἀνταρθεῖ μὲ σθένος ἐκπληκτικὸ ἢ Ἀλίκη Μαραγκοπούλου. Εἰδικὰ τὸ ἄρθρο τῆς «Μιὰ περίπτωση-σύμπτωμα: ἡ ὑπόθεση Γιανναρά» στὸ *Βῆμα* ξεγύμνωσε τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὴν τακτικὴ τοῦ Καραγιωργα, ἔδωσε τὸ μέτρο μιᾶς τίμιας, νηφάλιας καὶ ἀνυποχώρητης στὶς ἀρχές τῆς συνείδησης.

Καράγιωργας, Φίλιας καὶ Πετραλιᾶς προσέφυγαν καὶ στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ζητώντας τὴν ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς μου. Στὴν ἐκδίκαση τῆς προσφυγῆς, χωμένους σὲ μιὰ γωνιὰ ἀνάμεσα στὸ ἀκροατήριο, ἄκουγα τὸν εἰσηγητὴ σύμβουλο νὰ ἀγορεύει. Ὅλη ἡ ταλαιπωρία τῶν δύο χρόνων γινόταν πινηγμὸς συγκίνησης: Ἐνας τρίτος, ἀντικειμενικὸς κριτὴς, μὲ τὸ τετράγωνο νομικὸ του μυαλό, σάρωνε κυριολεκτικὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῆς προσφυγῆς καὶ ἀπέδιδε δικαιοσύνη.

Ἦταν 4 Φεβρουαρίου τοῦ '84, ἡ προσφυγὴ ἀπορρίφθηκε ὁμόφωνα.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ '84 ἡ Πάντειος διαιρέθηκε σὲ τρία τμήματα. Ἡ «προοδευτικὴ» ὁμάδα τῶν καθηγητῶν διαμοιράστηκε. Στὸ τμήμα πιά Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Διεθνῶν Σπουδῶν, ὅπου εἶχα δηλώσει ἔνταξη, ὑπῆρχαν πολέμιοι τῆς ἐκλογῆς μου καὶ μάλιστα πρωταγωνιστές, ἀλλὰ ὄχι τὰ ὀνόματα ποὺ εἶχαν δημόσια καὶ φανατικὰ ἐκτεθεῖ. Ἐντάχθηκα στὸ πρόγραμμα, ἀνέλαβα διδασκαλία, ἄρχισα νὰ μετέχω στὶς συνεδριάσεις. Ὡς διὰ μαγείας, ἀπὸ τὶς πρῶτες στιγμὲς ποὺ ἐμφανίστηκα μέσα στὸ τμήμα, τὸ κλίμα ἀπέναντί μου ἄλλαξε ριζικά: συνάδελφοι, φοιτητές, διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, ὅλοι ἐγκάρδιοι καὶ φιλικοί, σὰν νὰ μὴν εἶχε τίποτα προηγηθεῖ. Ἴσως περίμεναν στὸ πρόσωπό μου κάποιον ἀποτρόπαιον τέρας μονόχρωτης ἰδεολογικῆς στυγνότητος, καὶ ὅταν δὲν τὸ εἶδαν, ἀνακουφίστηκαν.

Χριστούγεννα τοῦ '84, ἀνήμερα στὴ γιορτὴ μου, ἕνας

σεμνὸς καὶ ἀθόρυβος κλητῆρας-θυρωρὸς τῆς Παντείου μὲ πῆρε στὸ τηλέφωνο, ἔτσι, ἀπλὰ καὶ ἀνθρώπινα, νὰ μοῦ εὐχθεῖ. Ἦταν σὰν τὸ οὐράνιο τόξο μετὰ τὴ θύελλα.

Δέκα χρόνια τώρα εἶμαι εὐτυχισμένος στὴν Πάντειο. Δὲν εἶναι ἰδανικὲς οἱ συνθῆκες, ὑπάρχουν δυσαρμονίες, προστριβές, ἀνθρώπινα ἐλαττώματα, ἰδεολογικὰ κρυφοδαγκώματα. Ἀλλὰ εἶναι ὅλα στὸ μέτρο τῆς κοινῆς μας ἀνθρώπινης ἀνεπάρκειας. Δὲν φορτίζονται οἱ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες μὲ τὴ δηλητηριώδη ἐμπάθεια τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς «θείας ἀλήθειας» καὶ τῆς «ὀρθόδοξης γνησιότητος». Ἡ ἐκλογή μου στὴν Πάντειο καὶ ὄχι στὴ Θεολογικὴ ἦταν δῶρο γιὰ μένα ἀπρόσμενο — σίγουρα ἀκριβοπληρωμένο, ἀλλὰ παραμυθητικό.

Ἡ μνήμη καθαίρει τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ὀδύνη ποὺ τὰ συνόδευε. Μόνο μιὰ σκηνὴ ἀκολουθεῖται ἀκόμα μέσα μου ἀπὸ τὸ ρίγος τοῦ ἐφιάλτη: Ἡ πρώτη συνεδρία καθηγητῶν ὅπου κλήθηκα νὰ μετάσχω λίγο μετὰ τὴν ὀρκωμοσίᾳ μου. Μόλις κήρυξε τὴν ἑναρξὴ ὁ πρύτανης, ζήτησε τὸν λόγο ὁ Καράγιωργας. Ἄρχισε νὰ ὠρύεται, χτυποῦσε τὰ χέρια του στὸ τραπέζι, ἄφριζε κυριολεκτικά: «Νὰ παραιτηθεῖ ἀμέσως, δὲν θὰ τὸν ἀφήσουμε νὰ ξαναπατήσει τὸ πόδι του σὲ αὐτὴ τὴ Σχολή, οὔτε νὰ διδάξει πρόκειται, νὰ τὸ ξέρει. Κάνατε καθηγητὴ τὸ περίτριμμα, αὐτὸν ποὺ τὸν ἀπέρριψε ἀκόμα καὶ ἡ Θεολογικὴ — νὰ φύγει, γιατί θὰ τὸν συντρίψουμε». Ἦταν ἐκτὸς ἑαυτοῦ, ἀδύνατο οἱ γύρω

του νὰ τὸν συγκρατήσουν, τὸ πρόσωπό του ἀλλοιωμένο τρομαχτικά. Βγῆκε ξαφνικὰ ἀπὸ τὴν αἴθουσα — πῆγε νὰ εἰδοποιήσει τοὺς μαχητικούς φοιτητὲς τῆς παράταξής του, πὺ κατέφθασαν ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα. Ξαναμπῆκε ὀρμητικός, συνέχισε τὶς κραυγές, ἀπαιτοῦσε τὴν παραίτησή μου ἐκείνη τὴν ἴδια στιγμή. Ὁ πρύτανης ἀναγκάστηκε νὰ διαλύσει τὴ συνεδρία. Μὲ ἔβαλαν στὴ μέση, σὺν σωματοφύλακες, ὁ Δημήτρης Τσαούσης καὶ ὁ Θόδωρος Χριστοδουλίδης, νὰ μὲ συνοδεύουν ὡς τὸ αὐτοκίνητο.

Εἶχε ὑποστῆι στὸ κορμί του ὁ Σάκης Καράγιωργας τὴ θηριωδία τοῦ φασισμού. Κι ὅμως λειτουργοῦσε ἀναπαράγοντας ἀνεπίγνωστα τὴν ἴδια φρίκη.

Ἄν μάλιστα ἐπουλωθείη

ΓΑΜΑΤΙΚΗ ΘΑΛΠΩΡΗ τὸ ἑλληνικὸ καλοκαίρι. Ἐπουλώνει τὶς χειμωνιάτικες ὀδύνες. Ἄνεπαίσθητα, ὅπως ντύνεται καὶ τὸ κορμί, μέρα τὴ μέρα, τὴ μαυριδερὴ λαμπράδα τοῦ ἡλίου.

Κάθαρση μεριμνῶν ὁ ἡδονικὸς φρικασμὸς στὴν ὀλόσωμη ἀφή τῆς θάλασσας, ἡ ἀχόρταγη μίξις τοῦ κορμιοῦ μὲ τὴν πυρπολούμενη ἄμμο. Ἡ σκέψη συνεσταλμένη στὴ λάμψη τῆς φωτοχυσίας, οἱ αἰσθήσεις διεσταλμένες στὴ μέθη τῆς πλησμονῆς, τὰ τζιτζίκια, ναί, ἰσοκρατοῦν τὴν εὐεξία.

Διακόφτι — στὰ Κύθηρα. Ἡ πόρτα τοῦ σπιτιοῦ ἀνοίγει στὴν ἄμμο, σὲ δυὸ μέτρα ἢ θάλασσα. Διάφανο σμαράγδι τὰ νερά. Ξέρω τὸν βυθὸ τῆς ἀκτῆς σπιθαμὴ πρὸς σπιθαμὴ, τὰ ὑδάτινα χρώματα ἀνάλογα μὲ τὸ φῶς καὶ τοὺς καιρούς, ξέρω θυμωμένη τὴ θάλασσα σὲ αὐτὴ τὴν ἀμμουδερὴ ἀγκαλιά, τὴν ξέρω παιχνιδιάρα, τὴν ξέρω σὲ λι-

μναία γαλήνη. Ἡ θάλασσα τοῦ Διακοφτιοῦ ἔχει γιὰ μένα τὴν οἰκειότητα τοῦ κατοικίδιου.

Ἄπὸ τὸ σούρουπο καὶ πέρα μόνος μαζί της. Μὲ τὴν πάνινη πολυθρόνα μου στὴν ἄμμο, ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα μου, ἡ ἀκρογιαλιά ἔρημη, ὅλη δική μου, χῶρος μου ἰδιωτικός. Ὅπως γέροντας καὶ ὑποτακτικὸς στὴν «ἀναχώρηση»: Κοιτάζω τὴ θάλασσα καὶ τῆς ἀποθέτω τοὺς λογισμούς μου. Συναισθηματικὰ ἀνέκφραστη, ὅπως πρέπει σὲ σοφὸ καὶ νηφάλιο γέροντα, καὶ ταυτόχρονα αἴσθησις τρυφερῆς ἀγκαλιάς, παραδείσιας μήτρας.

Ὁ ὕπνος μου κάθε βράδυ νανουριστὸς ἀπὸ τὸν φλοῖσβο ἢ τὸν βόγγο τῆς θαλασσινῆς ἐγγύτητας.

Ὡς πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια δὲν εἶχε φτάσει ὁ ἠλεκτρισμὸς στὸ Διακόφτι. Ἡ νύχτα ἦταν ἀτόφια, ἄλλοτε ἀστροφεγγιὰ ἄλλοτε φεγγάρι, κατὰ τὴ φυσικὴ τάξη τοῦ κόσμου. Παρηγορούσαμε τὴ χρεία μέσα στὸ σπίτι μὲ τὶς παλιὲς καλλίγραμμες λάμπες τοῦ πετρελαίου, ποὺ ἀπαιτοῦν καὶ αὐτὲς νὰ σχετιστεῖς μαζί τους μὲ σεβασμὸ γιὰ νὰ σοῦ ἀντιπροσφέρουν ἀμοιβαῖα — δὲν εἶναι ἄψυχοι ἠλεκτρικοὶ διακόπτες ὑποταγμένοι στίς αὐτοματικὲς σου κινήσεις.

Οὔτε νερὸ τρεχούμενο ἔχουμε στὸ Διακόφτι, μόνο πηγάδι στὸ πίσω μέρος τοῦ σπιτιοῦ — γλυκὸ νερὸ εἴκοσι μέτρα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἄλλη ἔμπειρη σχέση ἐδῶ μὲ τὸν κουβὰ καὶ τὸ σκοινί, ἀτέλειωτες φορὲς κάθε μέρα, γιὰ νὰ σοῦ χαριστεῖ τὸ ζωνφόρο ἀγαθὸ σὲ λελογισμένη χρῆση.

Διδάχτηκα στὸ Διακόφτι ὅσα δὲν μοῦ ἔμαθαν πτυχία καὶ διδακτορικά: τὴν ἀμεσότητα τῆς σχέσης μὲ τὰ ὑλικά

δωρήματα τοῦ κόσμου, τὴ σπουδὴ καὶ τὸν σεβασμὸ τῆς ἀντίστασης τοῦ ὑλικοῦ ποὺ τιθασεύει τὴν ἀτομοκεντρικὴ αὐθαιρεσία.

«Τὴ θάλασσα πρέπει νὰ τὴν σέβασαι γιὰ νὰ σὲ σεβαστεῖ», λέει ὁ καπτὰν-Γιώργης ὁ Τρικαλιώτης, πολὺπειρος καϊκτῆς. Βράδῃ στὸν μὸλο μοῦ διηγεῖται ἀτέλειωτες θαλασσινὲς ἱστορίες, περιπετειώδη ψαρέματα, φουρτουνιασμένους καιροὺς, συνήθειες τῶν ψαριῶν καὶ τὰ χούγια τοῦ κάθε πλεύμενου. Ἀνάλογη συναρπαγὴ καὶ οἱ ἀφηγήσεις τοῦ Μπουλούμπαση, τοῦ Ρούλη τῆς Μαριέτας, τοῦ κῦρ-Σταύρου τοῦ Κοντραφούρη. Ἄνθρωποι ἀληθινοί, οἱ λέξεις τους ἀντιστοιχοῦν σὲ πράγματα, δὲν ξέρουν νὰ κρυφτοῦν πίσω ἀπὸ ὑποκριτικὰ νοήματα. Μιλᾶμε γιὰ ὅλα, καμιά φορὰ καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ, καὶ τότε ὁ λόγος τους εἶναι μαχαίρι: Ξεχωρίζει τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ ἀνύπαρκτο καὶ φαντασιῶδες, τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν ἀπάτη, μὲ ἐκφραστικὴ λιτότητα ποὺ κυριολεκεῖ εὐθύβολα.

Νιώθω τὴ φιλία τους τιμὴ καὶ τὴ συντροφιά τους δῶρο. Ἔτσι ξυπόλυτος καὶ ἡμίγυμος ὅπως κι αὐτοί, στὴν ἀπροσποίητη σχέση, ζῶ τὴ λυτρωτικὴ ἐξομοίωση στὰ πρῶτα καὶ οὐσιώδη τῆς ἀνθρώπινης μόνο ταυτότητας. Ξέρουν ποιὸς εἶμαι στὴν πόλη, δὲν ξιππάζονται ἀπὸ τὴ μόρφωση καὶ τοὺς τίτλους. Τὴ δικὴ τους γνώση, τὴ χειροπιαστὴ καὶ ἤρεμη, δὲν τὴν ἔχω. Ἡ δικὴ μου, ἴσως περριττὴ καὶ ἀδιέξοδη, δὲν δείχνουν νὰ τοὺς ἐνδιαφέρει.

Δὲν εἶχα ξαναζήσει ποτὲ σὲ τοπικὴ κοινότητα, γνήσιο ἐγὼ ἐκτόπλασμα τῆς ἀθηναϊκῆς ἀσφάλτου. Τὰ πρῶτα χρό-

νια ὁ ἀνθρώπινος μικρόκοσμος τοῦ Διακοφτιοῦ μὲ μάγευε. Οἱ κουβέντες γιὰ τὸ ψάρεμα καὶ τὰ περιβόλια, τὰ μελίσσια καὶ τοὺς καιροὺς, οἱ ἀφηγήσεις γιὰ τοὺς ξενιτεμένους, οἱ περιπέτειες τῶν μπαρκαρισμένων. Στὸ μικρὸ καφενεῖο οἱ συζητήσεις πιὸ λιγοςτές, τὰ λόγια κοφτὰ δίχως περιφράσεις καὶ ὑποθετικὰ σχήματα. Ὁ ἀέρας ποὺ φυσάει εἶναι γραιγολεβάντες, τὸ ψάρι ποὺ τρῶς εἶναι μανάλι, τὸ φίδι ποὺ χώθηκε στὶς πέτρες ἦταν κονάκι. Ἡ καλημέρα τους εὐχή, καὶ τὸ χαμόγελο φωτίζει πρῶτα τὸ βλέμμα τους, δίχως νὰ περνάει μηχανικὰ μόνο στὰ χεῖλη.

Ἀνθρώπινη κοινότητα θα πεῖ: ζωντανὴ αἴσθηση τῆς κάθε προσωπικῆς ἀπουσίας. Ὅποιος φεύγει γιὰ τὸ ἀγύριστο ταξίδι εἶναι σὰν νὰ ἀφήνει στὴ μικρὴ κοινότητα μιὰ θέση κενή, τὴ δική του θέση τὴν ἀλησμόνητη. Τὴ μιὰ χρονιά ὁ κύρ-Στέλιος ὁ καλικάμης, ἄλλη χρονιά ὁ κύρ-Γιάννης ὁ κακομαρίος, ἄλλη ὁ Γιώργος τὸ καβάκι ὁ ψαράς, τὴν ἄλλη ὁ Μιμίκος ποὺ δούλευε ταξὶ στὴν Ἀθήνα, τὴν παράλλη ἢ χοντρὴ Μαριέτα. Κατεβαίνει ἀγέραστος ὁ παπὰ-Εὐθύμης ἀπὸ τὴν Ἀγία Μόνη μιὰ-δυὸ φορὲς τὸ καλοκαίρι στὴν ἐκκλησία του οἰκισμού, καὶ μνημονεῦει τεθνεῶτες καὶ ζῶντες, ὅλους παρόντες. Κάνει καὶ κήρυγμα, κάθε χρονιά τὸ ἴδιο: «Ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῆ τις οὐ στεφανοῦται, ἐὰν μὴ νομίμως ἀθλήσῃ». Καὶ κάθε φορὰ θὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν ἐπίτροπο, τὸν κύρ-Παναγιώτη τὸν Καστρίσιο, νὰ βγάλει δίσκο γιὰ κάποιο ἔργο κοινωφελές: νὰ διορθώσουμε τὸν δρόμο γιὰ τὸ μοναστήρι, νὰ ἐπισκευάσουμε τὸν παλιὸ Ἅγιο-Μηνά — «καὶ ὁ δίσκος νὰ περάσει πρῶτα ἀπὸ μένα». Βγαίνει στὴν Ὠραία Πύλη καὶ ρίχνει πρῶτος στὸ πανεράκι ἐντυπωσιακὸ χαρτονόμισμα.

Κάποιο καλοκαίρι μᾶς ἄφησε χρόνους ἡ γυναίκα τοῦ κὺρ-Παναγιώτη τοῦ ἐπίτροπου. Μαζευτήκαμε ὅλοι μὲ τὸ σούρουπο στὴ μικρὴ του αὐλὴ. Εὐώδιαζαν τὰ μυριστικά, οἱ γυναῖκες μᾶς φίλευαν ρακὶ καὶ μελόψωμο, εἶχαν φέρει τίς καρέκλες τῆς ἐκκλησιᾶς νὰ βουλευτοῦμε ὅλοι. Ἦταν λίγο σὰν γιορτὴ, μὲ γαλήνη καὶ ἀνθρώπινη ζεστασιά, πὺ ἔδινε στὸν θάνατο ὄψη εἰρηνικὴ καὶ οἰκεία. Ἡ νεκρὴ στὸ σπιτικό της, στὸ κρεβάτι της, σκεπασμένη μὲ ἓνα λευκὸ σεντόνι καὶ στολισμένη μόνο μὲ κλωνιὰ βασιλικό. Ὅλα φυσικά, οἱ ἄνθρωποι κοινωνοῦσαν καὶ τὸν θάνατο, ὅπως καθημερινὰ τὴ ζωὴ. Καὶ ὁ κὺρ-Παναγιώτης νὰ διηγεῖται ἱστορίες, ὡς ἀργὰ τὴ νύχτα, λίγο συνεπαρμένος πὺ βρέθηκε γιὰ μιὰ φορὰ στὸ ἐπίκεντρο τῆς κοινότητος: ἡ θητεία του στὸ στρατό, ὁ πόλεμος, ἡ κατοχὴ, ὁ ἐμφύλιος, ὁ καημός του πὺ ἔχασε δυὸ παιδιὰ πάνω στὴ γέννα. «Στὸ προσκλητήριο τῆς ζωῆς θὰ βγῶ παραπονούμενος», ἔλεγε καὶ ξανάλεγε ὁ φτωχός.

Ἄν εἶχα τὸ ταλέντο, θὰ ἔγραφα μυθιστόρημα γιὰ τὸ Διακόφτι. Νὰ ζωγραφίσω αὐτὸ τὸ ἐλάχιστο ψαροχώρι καὶ τὴ μικρὴ του κοινωνία σὰν μικρογραφία καὶ «πιλότο» τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας ὀλόκληρης. Νὰ δείξω πὺς ὅ,τι συνέβη τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια στὸ Διακόφτι («ἐν μικρῶ»), συμβαίνει καὶ στὴ σύνολη Ἑλλάδα τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια («ἐν μακρῶ»).

Πρῶτη, ἡ κεραυνοβόλα ἀλλοίωση τῶν χαρακτήρων. Κι ἀπὸ κοντά, ἡ βεβήλωση τῆς γῆς, γαίας ἀτίμωσης.

Στὴ μικρὴ κοινότητα κάποιοι ἐλάχιστοι «ἀριστεροί»,

τά πιό δυναμικά της στοιχειά. Κυνηγημένοι χρόνια και ταλαιπωρημένοι. "Ασχετοι με τον Μάρξ και τον ιστορικό υλισμό, άπλοι ψαράδες, που πίστεψαν στο όραμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ήταν οι πρώτοι που κατάλαβαν ότι ή όμορφιά του τόπου «πουλάει». "Αρχισαν να γλιστρούν άνεπαίσθητα σε έντεχνες καταπατήσεις, πλαστογραφήσεις τίτλων — τους καθοδηγοῦσε ένας γέρος δικηγόρος παραθεριστής, με τὸ άζημίωτο. Μπακλαβάδιασαν οικοπεδάκια, τὰ πούλησαν, άρχισαν να ξεφυτρώνουν άθλια μικροχτίσματα, κατασκευές με τσιμεντόλιθους, σκέτη γυφτιά. Οι άλλοτε κυνηγημένοι «άριστεροι» έγιναν ξαφνικά τὸ «κεφάλαιο» στη μικρή κοινότητα. "Ανοιξαν μαγαζί, έλέγχανε τή μικροσκοπική αγορά, είχαν τώρα τὸ πάνω χέρι. "Αρχισαν να καταπιέζουν με φουσκωμένη άναίδεια τους παλιούς νοικοκυραίους. Διχόνοια, φαγωμάρες, πίκρα, ή ζεστή οίκειότητα όλων στο γραφικό ψαροχώρι όριστικά χαμένα.

Τὰ καινούργια χτίσματα που ξεφύτρωναν, δήλωναν άμέσως τήν ταυτότητα των εισβολέων. Είχε άρχίσει να εισρέει στο Διακόφτι εκείνο τὸ ξεχωριστὸ ανθρώπινο είδος που άναπτύσσεται στις υποβαθμισμένες παρυφές του Πειραιά και της 'Αθήνας. "Εφερναν μαζί τους, μαζί με πολλά άλλα, τή λιμασμένη άπληστία του εύκολου και γρήγορου πλουτισμού. "Ηθελαν «ανάπτυξη», στην όμορφιά του Διακοφτιού έβλεπαν χρῆμα, ή φαντασίωση τους θόλωνε τὸ μάτι.

Λιμάνι, έλεγε ή φαντασίωση, να γίνει τὸ Διακόφτι λιμάνι. Να σταματάνε έδῶ τὰ μεγάλα καράβια για τήν Κρήτη, να γίνουν δρόμοι, να φτάσουν αυτοκίνητα και κό-

σμος. Νὰ ἀνοίξουμε ἐμεῖς σουβλατζίδικα καὶ μικροκαφενέδες, ξενουχτάδικα, νὰ ὑψώσουμε ὀρόφους μὲ rooms to let, νὰ ρεύσει τὸ χρῆμα.

Πέτυχαν καινούργιο «πολεοδομικὸ» τοῦ οἰκισμοῦ. Ἔστειλε τὸ κόμμα πού ἦταν κυβέρνηση μιὰν ἀδίσταχτη ἀρχιτεκτόνισσα, μάζεψε στὸν καφενὲ τοὺς κομματικούς, σχεδίασαν τὸ ἐξαμβλωματικὸ τους ὄραμα: δρόμους μὲ φάρδος ἐννέα μέτρα στὸ μικροσκοπικὸ ψαροχώρι, πεζόδρομους θηριώδεις, πλατεῖες — ἄς γκρεμιστοῦν καὶ κάποιες παλιές λιθόχτιστες καμάρες, νὰ φαρδύνει ἡ ἀμμουδιά. Βγῆκαν στὴν ἐπιφάνεια καὶ καταχωμένες ἔχθρες, ζήλιες, ἀντιπαλότητες: Φέρε τὸν δρόμο ἀπὸ ἐδῶ, νὰ φάει τὸ οἰκόπεδο τοῦ τάδε· ἀνοίξε πλατεία ἐκεῖ, νὰ κόψει τὴν περιουσία τοῦ δείνα.

Καὶ τὸ πρῶτιστο αἶτημα: Δῶστε μας ἄδειες γιὰ τριώροφα, θέλει «ὑποδομὴ» τὸ λιμάνι. Νὰ προεκταθεῖ τὸ Διακόφτι στὸ ἀπέναντι νησί μὲ μεγάλη γέφυρα, νὰ φτάνουν τὰ φορτηγὰ καὶ τὰ πούλμαν στὸν καινούργιο μεγάλο μὸλο πού θὰ χτιστεῖ, ἄκρη στὸ νησί, καὶ θὰ κάνει τὸν ἀνοιχτὸ κολπίσκο κλειστὸ λιμάνι.

Ἐγκρίθηκαν ὅλα μὲ τίς κομματικὲς εὐλογίες. Ὁργανώθηκε καὶ φιέστα πάνω στὴν προγραμμαμένη γιὰ βιασμὸ ἀμμουδιά. Στήθηκε ἐξέδρα στολισμένη μὲ μυρτιές, ἤρθαν οἱ ἀγύρτες οἱ πολιτικοί, ἔβγαλαν λόγους. Ἐνα πελώριο ἀεροπανὸ βεβαίωνε: «Οἱ ἀγῶνες τοῦ κυθηραϊκοῦ λαοῦ τώρα δικαιώνονται».

Τὴν ἀπαρόμοιαστη ὁμορφιά της ἡ ἀκρογιαλιά τοῦ Διακοφτιοῦ τὴν ὀφείλει σὲ ἓνα μακρονήσι ἀπλωμένο μπροστά της. Τὴν προστατεύει ἀπὸ τὸν βοριά, ἀπὸ τὸ λυσομάνημα πού κατεβάζει ὁ Κάβο-Μαλιάς. Τὸ πέρασμα ἀνάμεσα Διακόφτι καὶ μακρονήσι στενεύει πολὺ σὲ ἓνα σημεῖο, ὅπου δυὸ ἀμμουδερὲς γλῶσσες ἀντίκρυζαν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Κάθε τόσο, ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀνέμους καὶ τὸ κύμα, οἱ ἀμμουδερὲς γλῶσσες ἄλλαζαν σχῆμα καὶ κατεύθυνση — μιὰ μαγεία: τὸ διαπόρι. Τὸ στένωμα δημιουργοῦσε ρεύματα, τὰ ρεύματα καθάριζαν τὴ θάλασσα καὶ τὴν διατηροῦσαν διάφανη, ἐνῶ ταυτόχρονα ρύθμιζαν σοφὰ τὴν κατανομὴ τῆς ἄμμου. Τὸ φθινόπωρο στὸ διαπόρι ἔβγαιναν χελῶνες θαλασσινὲς νὰ ἀποθέσουν τὰ ἄβγά τους.

Οἱ δυὸ ἀντικριστὲς ἀμμουδερὲς γλῶσσες τοῦ διαποριοῦ θάφτηκαν κάτω ἀπὸ ὀγκόλιθους καὶ μπετόν γιὰ νὰ στηθεῖ ἡ γέφυρα. Κατασκευαστικὸ τερατούργημα, πανομοίτυπο σὲ μέγεθος μὲ τὶς γέφυρες στὶς ἐθνικὲς ὁδοὺς καὶ μὲ ἀντίστοιχες σιδερένιες μπάρες νὰ τὴν πλαισιώσουν. Ὁ ἀνίδεος ἐργολάβος μπάζωσε τὸ θαλάσσιο πέρασμα γιὰ νὰ στρώσει τὴ γέφυρα, τρία χρόνια ἀργότερα τράβηξε τὰ μπάζα. Ἡ γέφυρα τοῦ βγῆκε χαμηλὴ, τὰ καῖνια τῶν ψαράδων δὲν χωρᾶνε νὰ τὴν περάσουν. Τὸ οἰκιστήριον ἀναστατώθηκε, ἡ κατανομὴ τῆς ἄμμου διαφοροποιήθηκε, ἡ ἀπαράμιλλη ὁμορφιά χάθηκε ὀριστικά. Τὰ ἔργα γιὰ τὸ λιμάνι ἐξαντλήθηκαν στὴν κατασκευὴ μιᾶς ἄχρηστης καὶ τερατόμορφης γέφυρας.

Στὸ μεταξύ καὶ τὰ τριώροφα πλήθουναν — βλάσφημες κατασκευὲς χυδαίας ἀσχήμιας δίπλα στὶς λιτὲς λιθόχτι-

στες καμάρες, πὸ μερικὲς χρονολογοῦν τὴν ἀρχοντιά τους ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα. Τί στολίδια στὴν ἄμμο καὶ στὴν πλαγιά αὐτὲς οἱ καμάρες, χτίσματα ἀγράμματων φτωχῶν ἀνθρώπων μὲ αἰσθητικὲς ἀπαιτήσεις ἱλιγγιώδεις γιὰ μᾶς σήμερα. Σοφὰ τοποθετημένες στὸν χῶρο, νὰ προστατεῦνται ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς ἀγέρηδες καὶ ταυτόχρονα νὰ συγκρατοῦν τὴν ἄμμο, νὰ μὴ σκορπίζει στὴν πλαγιά. Λευκὲς καμπύλες ἀνάερης κομψότητος, λὲς καὶ φύτρωσαν στὴ νησιώτικη ἀκτὴ ἀχειροποίητες, νὰ φρουροῦν τὰ μικροπεριβόλια ὀριοθετημένα μὲ ξερολιθιές. Καὶ στὴ θέση αὐτῆς τῆς πλαστικῆς χάρης, σήμερα, ἕνας τσιμεντένιος οἰκισμὸς αἰσθητικῆς βαναυσότητος, ἀντίγραφο ἀπὸ γειτονιὲς αὐθαιρέτων στὸ Πέραμα ἢ στὸ Αἰγάλεω.

“Ἄν ἕνας παρανοϊκὸς καταστρέψει τὴν Τζοκόντα τοῦ Da Vinci, θὰ ξεσηκωθεῖ ἡ οἰκουμένη ὀλόκληρη θρηνώντας πὸ χάθηκε τὸ ἀνεπανάληπτο χαμόγελό της. Γιὰ τὸ χαμένο διάφανο χαμόγελο τῆς θάλασσας τοῦ Διακοφτιοῦ στὰ Κύθηρα, τὴ σπαραγμένη βέβηλα ὁμορφιά τοῦ οἰκισμοῦ του, ποιὸς νὰ θρηνήσει; Γιὰ τὴ χαμένη Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐκπορευμένη ἀλλοτινὴ της ἀρχοντιά, οὔτε κόμπος δάκρυ.

Οὐκ ἐν ῥήμασιν, ἀλλ' ἐν πράγμασιν ἡ ἀλήθεια

ΔΕΝ ΜΠΟΡΩ ΠΙΑ τις ἄδειες λέξεις. Ποῦ παραπέμπουν μόνο σὲ γυμνὰ νοήματα. Καὶ «ἐπαληθεύονται» ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ τέρψη ἢ τὴν προαποφασισμένη ψευδαίσθηση ὅτι ἀντιστοιχοῦν σὲ πράγματα. Λέξεις-κύμβαλα ἀλαλάζοντα τὴν ἀναντιστοιχία τους μὲ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου ποῦ τὶς ἐκφέρει.

Ἴσως νὰ μὴν εἶμαι ἄμοιρος τῆς ἐκφορᾶς τέτοιων λέξεων. Γιὰ πρόβλημά μου μιλοῦ, ποῦ γίνεται πιὸ ὀδυνηρὸ ὅσο τερατωδῶς μεγαθυμένο τὸ βλέπω γύρω μου. Οὔτε ξέρω τὸ κρίσιμο ὄριο ἡλικίας ἢ ὠριμότητας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ μετὰ γίνεται ἐπώδυνη ἢ ἀπαίτηση πραγματισμοῦ στὴ γλώσσα. Ξέρω πὼς ὅταν ἐμφανιστεῖ αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση, ἡ ἐκφραστικὴ εὐαισθησία τεντώνεται στὸ ἔπακρο, οἱ ἄδειες λέξεις πληγώνουν σὰν καρφιά.

Μὲ πληγώνει ἡ κούφια γλώσσα κυρίως ὅταν ρητορεύει τὴ μεταφυσικὴ: τὸν Θεό, τὴν πίστη, τὴ σωτηρία, τὴ χάρη, τὴν ἀναγέννηση, τὴν ἀρετὴ. Ἀμερικάνοι ἱεροκήρυκες μὲ τὴ σέκτα ἀποτυπωμένη στὸ ροῦχο τους, στὸ κούρεμά τους

καὶ σὲ χαμόγελο ἡλίθιας ἀρετῆς· συντοπίτες μου «ὀρθόδοξοι» ὀργανωμένοι σὲ ζηλωτικὰ σωματεῖα· καθολικοὶ φλάροι στεγνοὶ ἀπὸ ζωὴ σὰν τρόφιμοι φθισιατρείου. "Ὅλοι τοὺς μὲ ἴδια γλώσσα, κρώζουν τὶς λέξεις σὰν νὰ μηρυκάζουν αὐτονόητο τὸν εὐνουχισμό τους. "Ἄν ὁ Θεός, ἡ πίστη, ἡ σωτηρία, ἡ χάρις, ἡ ἀναγέννηση, ἡ ἀρετὴ προϋποθέτουν συμπόρευση μὲ τέτοιους ἀρρωστημένους φωνογράφους τοῦ κενοῦ, τῆς ἄζωης ιδεοληψίας, τότε προτιμότερη ἢ ἀπέκδυση ἀπὸ κάθε βεβαιότητα. Πιὸ τίμια ἢ σιωπηλὴ ψηλάφηση τῶν αἰνιγματικῶν ρωγμῶν τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας. «Ἐπ' ἐλπίδι».

Αὐτὸ ποὺ μὲ σκανδαλίζει γοητευτικὰ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση εἶναι τὸ δυσπρόσιτο ἐπίπεδο πολιτισμοῦ ποὺ προϋποθέτει. Δὲν μιλῶ γιὰ λογιότητα. Ἄκόμα καὶ σὲ ἀγράμματους Ἕλληνες ἔχω δεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τους ἐμπειρία νὰ λειτουργεῖ σὰν ἀφομοιωμένη ἀρχοντιά. Ἔχει ἕναν συναρπαστικὸ πραγματισμὸ ἢ πίστη τους, καταρχὴν αἰσθητικὸ καὶ γλωσσικὸ. Ἀριστοκρατία ἄκρας εὐγένειας, ποὺ θέλει νὰ ἀποσιωπᾷ τὰ πλούτη της, ἐνῶ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὰ κατέχει. Δὲν ὑπάρχει ἔχνος ἐπιδεικτικῆς εὐσέβειας ἢ στράτευσης ιδεολογικῆς, ἢ πίστη φοράει τὸ σεμνὸ ροῦχο τῆς κοινῆς καθημερινότητος. Διαφοροποιεῖ μόνον τὸν τρόπο τῆς προσαρμογῆς, τοῦ χαρίζει μιὰν εἰρηναία ἐπιβλητικότητα.

Δίπλα στοὺς ἀριστοκράτες αὐτοὺς τῆς ἀφομοιωμένης εὐσέβειας, βάλτε τῶρα τοὺς ἐπιδειξίεις τῶν πεποιθησῶν καὶ τῶν ἀρετῶν τους. Βάλτε κουάκερους, μεθοδιστές,

κονγκρεγκασιοναλιστές, πεντηκοστιανούς, βάλτε ὅποιον-
δήποτε βατικάνειο θρησκευολάγνο ἢ ἔλληνα ὀργανωσιακὸ
εὐσεβιστὴ, νὰ συλλαβίσουν τὴ γλῶσσα τῆς βυζαντινῆς
λειτουργίας. Θὰ εἶναι σὰν νὰ μπάζετε προσκοπάκια σὲ
σύσκεψη πρυτάνεων. Στούς περισσότερους ναοὺς τῆς δυ-
τικῆς θρησκευοποίησης τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ χτυπάει κα-
τακέφαλα ἡ πολιτιστικὴ ὑπανάπτυξη: τάξη καὶ εὐπρέπεια
πειθαρχημένων προσκόπων, ἠθικολογίες καὶ συναισθημα-
τισμοὶ γιὰ νηπίους. Καὶ μπαίνει στὴ βυζαντινὴ λειτουρ-
γία γιὰ νὰ συνειδητοποιήσεις τί σημαίνει ἐνηλικίωση στὸν
πολιτισμὸ: Δραματοουργία ἀρχαιοελληνικῆς τραγωδίας —
μὲ τοὺς δυὸ χοροὺς, τὶς εἰσόδους-ἐξόδους τῶν κορυφαίων,
τὴ διαλεκτικὴ ἀντιφωνία. Ποίηση ἰλιγγιώδης, ζωγραφικὴ
θριάμβου τῶν σημαينوμένων πάνω στὰ σημαίνοντα, μέλος
συναρπαστικῆς ὑπέρβασης τῶν ἀτομοκεντρικῶν εὐφραν-
τικῶν σκοπιμοτήτων. Παλαβώνεις. Οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ κα-
τέχουν τὸ ἀπόσταγμα ἐκφραστικῆς πάλης γιγάντων, δρα-
ματοουργοῦν τὸν τρόπο καὶ μελωδοῦν τὸν λόγο τῆς πρόσ-
βασης σὲ μέτρα νοηματοδότησης τῆς ὑπαρξῆς καὶ τοῦ κό-
σμου συγκλονιστικά.

Γωνιὲς δρόμων κεντρικῶν τοῦ Λονδίνου —στὴν καρδιὰ
τῆς ἀγγλοσαξονικῆς ἔπαρσης— καὶ ὁ «Στρατὸς Σωτη-
ρίας», μὲ στολές, γαλόνια καὶ πηλὴκια, τραγουδάει λύ-
τρωση γιὰ ἀπόμωρους τζέντλεμεν: «Ὁ Ἰησοῦς θὰ μᾶς
σώσει, ἐλᾶτε στὸν Κύριο». Ποιὸς ἄνθρωπος ποὺ παίρνει
στὰ σοβαρὰ τὴν ὑπαρξὴ του καὶ τὴ δίψα της, θὰ ψάξει
ἀπαντήσεις σὲ τέτοιο ὀλιγοφρενικὸ νηπιαγωγεῖο; Πῶς

ἔγινε καὶ τὸ εὐ-αγγέλιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας — ἡ συναρπαστικὴ του ὄντολογία, οἱ ἀνθρωπολογικὲς του τομέες, ἡ δίστομη γλῶσσα του — πῶς ἔγινε καὶ γλίστρησε σὲ τέτοιο ἐπίπεδο ἐκφυλιστικῆς παιδαριωδίας, τέτοιας μικρόνοιας;

Σὲ κάθε ἐλάχιστη μικροκοινότητα ἐλληνίδος φωνῆς, οἱ ἐνήλικοι τοῦ πολιτισμοῦ ἀνεβοκατεβαίνουν τὴν πιὸ ἀπόκρημνη ἐκφραστικὴ σὰν στὸ σπίτι τους: *Ὡς ἄνθρωπος ὑπάρχω, οὐσία οὐ φαντασία, οὕτω Θεὸς τῷ τρόπῳ τῆς ἀντιδόσεως ἢ φύσις ἢ ἐνωθεῖσά μοι.* Ἄντε τώρα νὰ καταλάβουν τὰ ἀγχομένα μὲ τὶς νομικὲς τους παραβάσεις δυτικὰ μεράκια πῶς οἱ ὀρισμοὶ τῶν πραγμάτων γίνονται ξέφρενο πανηγύρι χαρᾶς στὴ βυζαντινὴ λειτουργία. Θεὸς ὁ μόνος νοῦς τῶν νοούντων καὶ νοουμένων, καὶ λόγος τῶν λεγόντων καὶ λεγομένων, καὶ ζωὴ τῶν ζώντων καὶ ζουμένων, καὶ πᾶσι πάντα καὶ ὦν καὶ γινόμενος, δι' αὐτὰ τὰ ὄντα καὶ γινόμενα· δι' ἑαυτὸν δὲ οὐδὲν κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς οὔτε ὦν οὔτε γινόμενος, τῶν ἅ τι τῶν ὄντων ἐστὶ καὶ γινόμενων, οἷα μηδενὶ τὸ παράπαν τῶν ὄντων φυσικῶς συντασσόμενος· καὶ διὰ τοῦτο, τὸ μὴ εἶναι μᾶλλον, διὰ τὸ ὑπερεῖναι, ὡς οἰκειότερον ἐπ' αὐτοῦ λεγόμενον προσιέμενος. Μὲ ἓνα τέτοιο τραγούδι στὴ ζωντανὴ ἀκόμα γιορτὴ κάθε Κυριακῆ στὴ γειτονιά σου, μπαίνεις στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσὴ κυρίαρχος τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἄν βέβαια καταλαβαίνεις σὲ ποιο ἐπίπεδο παίζει τελικὰ ἡ Ἱστορία τὸ παιχνίδι της.

Ἔχω γράψει ἓνα μικρὸ βιβλίον, τὸ λέω Ἄλφαβητάρι τῆς πίστεως. Προσπαθῶ ἐκεῖ νὰ ξαναβρῶ τις λέξεις τῆς χριστιανικῆς ἐκφραστικῆς στὴν πρώτη τους ἀντιστοιχία μὲ τὰ πράγματα, μὲ τις ψηλαφήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Νὰ ξαναβρῶ τὴν πίστη ὡς ἐμπιστοσύνη, ὄχι ὡς «πεποιθήση» — πιστότητα στὴ σχέση καὶ ἀμεσότητα σχέσης. Τὴ σωτηρία ὡς ὀρισμὸ τοῦ σώου, τοῦ ἀκέραιου ἀνθρώπου, τῆς πληρωματικῆς ὑπαρκτικῆς τοῦ ἀλήθειας. Τὴν ἁμαρτία ὄχι ὡς νομικὴ παράβαση, ἀλλὰ ὡς ἀστοχία, ἀποτυχία ὡς πρὸς τὸ σκοπούμενο τέλος τοῦ ἐρωτικοῦ πληρώματος τῆς ζωῆς. Νὰ μπορέσω νὰ πῶ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο ὡς ἄτομο καὶ στὸν ἄνθρωπο ὡς πρόσωπο, τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ στὴν ὑπόσταση, δηλαδὴ στὴν ἀναγκαιότητα καὶ στὴν ἐλευθερία, στὴν ὁμοείδεια καὶ στὴν ἑτερότητα.

Τί σήμαινε ἀρχικὰ τὸ δόγμα, τί ἡ αἵρεση καὶ τί ἡ καθολικότητα τῆς ἐκκλησίας, ποιά ἦταν ἡ γλώσσα ἡ σημαντικὴ τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀκτίστου. Γιατί ἡ τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ μόνη ὄντολογικὴ πρόταση ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναφέρει στὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ τὴν ἐλευθερία ἀπὸ κάθε ἀναγκαιότητα; Καὶ γιατί μόνο ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ — ἡ ἱστορικότητα τοῦ κοινοῦ «τρόπου τῆς ὑπάρξεως» Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου — μπορεῖ νὰ δώσει λόγο καὶ νόημα στὸν κόσμον καὶ στὴν ὑπαρξή, στὴν περιπέτεια τῆς ἐλευθερίας, στὸ κάλλος, στὸν ἔρωτα, στὸ αἰνίγμα τοῦ χρόνου καὶ τῆς φθορᾶς;

Δὲν ξέρω πόσο πέτυχε αὐτὸ τὸ βιβλίον τὸν γλωσσικὸ πραγματισμὸ ποὺ φιλοδόχησε. Πάντως φαίνεται νὰ ἀγα-

πήθηκε, εἶχε τὴ μεγαλύτερη κυκλοφορία ἀπὸ κάθε ἄλλο δικό μου καὶ εἶναι αὐτὸ πὺ μεταφράστηκε στὶς περισσότερες ὡς τώρα γλωσσες. Ἡ ἀφιέρωσή του στὰ δύο μου ἀγόρια, τὸν Σπυριδῶνη καὶ τὸν Ἀναστάση —τὴν πιὸ ἔμπρακτη μεγάλη ἀγάπη τῆς ζωῆς μου— κυριολεκτεῖ: Εἶναι ἐπιούσιο κληροδότημα.

Θὰ ἔλεγα ὅτι τὸ *Ἀλφαβητάρι τῆς πίστεως* συμπληρώνεται ἀπὸ ἓνα ἐκτενέστερο βιβλίο, περισσότερο ἱστορικό, πὺ ἔχει τὸν τίτλο: *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*. Προσέγγιση τῆς ἱστορίας «συστηματική», ὅπως θὰ λέγαμε στὴν ἀκαδημαϊκὴ γλώσσα: δὲν συμβάλλει στὴν πρωτογενὴ ἔρευνα, θέλει μόνο νὰ συνθέσει μιὰν ἐρμηνευτικὴ ἄρθρωση τοῦ ὕλικου τῆς.

Βιβλίο ὀδυνηρό, ἔτσι πὺ παρακολουθεῖ, βῆμα πρὸς βῆμα, ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα ὡς σήμερα, τὴν τραγωδία τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν κατάποση τῆς πολιτιστικῆς του δυναμικῆς ἀπὸ τὴν ἄκριτη μίμηση τοῦ δυτικοῦ προτύπου. Ἐνσαρκος στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀρθοδοξία ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἑλλήνων —ἡ διαχρονικότητα τῆς γλώσσας του, οἱ ἱεραρχήσεις τῶν ἀναγκῶν του, ἡ νοσηματοδότηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ τέχνη του, οἱ λαϊκὲς του παραδόσεις— ἀφέθηκε νὰ ἀλωθεῖ ἀπὸ τὴν ἰδεοληψία τοῦ ἐθελόδουλου θαυμασμοῦ γιὰ τὰ «φῶτα τῆς Ἑσπερίας». «Φῶτα» βαρβαρικοῦ ἀτομοκεντρισμοῦ, φυσιοκρατίας καὶ νομιτισμοῦ, τελικὰ ἀκοινωνησίας τοῦ βίου καὶ καταναλωτικῆς ἀποχαύνωσης.

Εἶναι τὸ βιβλίο μου πὺ θὰ ἤθελα νὰ μποροῦσε νὰ δια-

βαστεῖ ἀπὸ κάθε Ἑλληνα. Ὅχι γιατί εἶναι σοφὸ ἢ σπουδαῖο, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν πρόκληση ποὺ συνοψίζει. Πρόκληση αὐτοσυνειδησίας, κριτικῆς αὐτεπίγνωσης τῆς ἐλληνικῆς ταυτότητας σήμερα. Ὅμως στὸν χῶρο τῆς διανόησης καὶ τῆς εὐρύτερης δημοσιότητας τὸ βιβλίο ἀγνοήθηκε ὀλοκληρωτικά, ἐνῶ στὸν θρησκευτικὸ χῶρο πολεμήθηκε λυσσαλέα. Ὅσο τεκμηριωμένη κι ἂν εἶναι, ψύχραιμη καὶ εἰλικρινής, ἡ κατάδειξη τῆς ἀλλοτρίωσης ὑπονομεύει ἀναπόφευκτα τὶς ψυχολογικὲς θωρακίσεις, τὶς ἄμυνες τοῦ ἀλλοτριωμένου. Καὶ οἱ μὲν «φωταδιστὲς» τῆς ἐλλαδικῆς διανόησης, στρατευμένοι στὴν ἀπαίτηση ἑνὸς ἄνευ ὄρων ἐκδυτικισμοῦ τῆς Ἑλλάδας, εἶναι φυσικὸ νὰ πνίγουν στὴ σιωπῇ κάθε ἀντίλογο. Ὁ ἐκδυτικισμὸς ὅμως τῆς ἐλλαδικῆς θρησκευτικότητας περιβάλλεται τὴ λεοντὴ μιᾶς ἰδεολογικῆς ὑπερ-ορθοδοξίας, ποὺ μάχεται νὰ τὴν ταυτίσει μὲ τὴν τυπικὰ δυτικὴ προσκόλλησι σὲ νοσησιαρχικοὺς κώδικες καὶ σὲ νομοκανονικὲς σκληρύνσεις. Τὸν ἀντίλογο τὸν συκοφαντεῖ σὰν αἵρεση, ἀσέβεια, ὕβρι.

Γιὰ νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τὸν κοῦφο ἀπὸ τὸν ἐμπράγματο λόγο, τὸν νηφάλιο ἀπὸ τὸν φανατισμένο λόγο, χρειάζεται τὴ διάκριση τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ψευδαίσθησι. Καὶ αὐτὴ ἡ διάκριση οὔτε διδάσκεται, οὔτε κατοχυρώνεται ἀποδεικτικά.

Πατρότητα

ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΡΑ: Μια έφήμερη oligόμηνη δυσμορφία στο σώμα τής γυναίκας, κάποιες ώρες άγω- νίας για τήν ιατρική επέμβαση, και ξαφνικά βλέπεις μπροστά σου ένα ζωντανό πλασματάκι, πού πρέπει νά πεισθεῖς ὅτι εἶναι «δικό σου», ὅτι σπάρθηκε ἀπό τὸ κορμί σου.

Ἡ καινούργια παρουσία κατακλύζει τήν εἰκοσιτετράω- ρη καθημερινότητά σου. Ὅλα ὑποτάσσονται στίς προτε- ραιότητες πού ἐπιβάλλει ὁ μικροσκοπικός εἰσβολέας, μέ- ρα καὶ νύχτα. Ὁ σωματικός κόπος πολὺς, ἔγνοιες καὶ φροντίδες για ἔντελῶς πρωτόγνωρα πράγματα.

Καὶ κάποτε τὸ πλασματάκι ἀρχίζει νά σοῦ χαμογε- λάει. Κοιτάζει ἐσένα καὶ χαμογελάει. Ἐναυσμα διαλόγου ἄνισου, ἀλλὰ συναρπαστικοῦ: ἐσύ μὲ λόγια, χειρονομίες, μορφασμούς· ὁ ἄλλος μόνο ἓνα αἰνιγματικό χαμόγελο. Ὅμως σὲ συνεπαίρνει. Αὐτὸ πού βεβαίωνε μόνο τὸ μυα- λό, γίνεται ἀνεπαίσθητα ἐμπειρική αἴσθηση: ἔχεις παιδί.

Ἡ εἰσβολή στὴ ζωὴ σου ἐξελίσσεται σὲ ὀλοπρόθυμη

καὶ αὐτονόητη μοιρασιά τῆς ζωῆς σου. Τίποτα πιά δὲν σοῦ ἀνήκει ἀποκλειστικά, οὔτε ὁ ὕπνος σου. Μοιράζεσαι τὴν ὑπαρξή σου, κυριολεκτικὰ καὶ ἔμπρακτα. Ξανασυλλαβίζεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ καθετί, ὅλη σου ἡ ἔγνοια εἶναι νὰ γίνῃ ὁ λόγος σου διάλογος μὲ αὐτὸν τὸν κυρίαρχο τῶν ἐνδιαφερόντων σου ἑταῖρο.

Καὶ ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἀνεπαίσθητα ἡ δευτέρα αὐτὴ γέννα, ἡ συγκρότηση τῆς γλώσσας, τότε ἀρχίζει ἡ κυρίως μέθη τῆς πατρότητας. Κανένας ποτὲ δὲν θὰ μπορούσε νὰ σὲ πείσει ἀπὸ πρὶν γιὰ τὴ συναρπαγὴ αὐτῆς τῆς μέθης.

Μὲ τὸ δεύτερο παιδί ἴδια πορεία, ὅμως ὀλοκαίνουργια. Συμπλέκεται μὲ τὴν πρώτη σὲ κοντσέρτο. Δὲν ξέρω τί γίνεται μὲ τὸ τρίτο, τὸ ἕκτο, τὸ δωδέκατο — φαντάζομαι ἀπαρόμοιαστη τῇ συμφωνικῇ ἐνορχήστρωση. Πάντως ἐνέργημα ἀποκαλυπτικότερο δὲν ὑπάρχει στὴ ζωὴ, ἀκόμα καὶ οἱ συνθέσεις τοῦ Mozart ἢ οἱ πίνακες τοῦ Goya εἶναι πρωτόλεια δημιουργίας σὲ σχέση μὲ τὸ νὰ ἀναστήσεις ἓνα παιδί. Καὶ δὲν ρητορεύω.

Δῶρο χαρισμένο ἀδιάκριτα σὲ σοφοὺς καὶ ἄσοφους, σὲ γραμματισμένους καὶ ἀναλφάβητους, σὲ ἰδιοφυῆς καὶ μετριότητες. Δίχως προαπαιτούμενα.

Θυμᾶσθε τὸ «κρυφτό» μέσα στὸ σπίτι; Ἀκούω ἀκόμα τὰ τρεχαλητά σας βήματα, («νὰ βροῦμε τὸν πατερούλη»), σὲ κάθε γωνιὰ καὶ δωμάτιο. Εἶχα ταλέντο, ἐπινοητικότητα ἄφθαστη σὲ αὐτὸ τὸ παιχνίδι. Αἴσθηση σωματικῇ ἀνεξί-

τηλη καὶ τὰ μικρά σας χεράκια, καθὼς τὰ χούφτιαζα γιὰ νὰ τὰ σαπουνίσω, νὰ σᾶς πλύνω καὶ τὸ προσωπάκι. Σὲ ποιά πραγματικότητα παραπέμπει αὐτὴ ἡ ζωντανὴ αἴσθησις τῆς ἀφῆς; Τί εἶναι μνήμη καὶ τί ἀμεσότητα ζωῆς; Τὰ τρυφερὰ μέλη τοῦ παιδικοῦ σας κορμιοῦ, τὸ φιλὶ καὶ τὸ χᾶδι τῆς δικῆς μου μητέρας ποὺ ἔχει περάσει πιά στὴν ἀντίπερα ὄχθη, εἶναι παρὸν γιὰ μένα μὲ ἀπτή ἐνάργεια. Παρὸν-παρουσία — ἡ παρουσία δὲν ἔχει ἡλικία καὶ χρόνον.

Κάθε βράδου τὸ παραμῦθι γιὰ τὸν κύριον Γδυσίδην ἦταν τὸ δέλεαρ γιὰ νὰ φτάσετε ἀπὸ τὸ παιχνίδι στὸ κρεβάτι. Εἶχε συνεχῶς περιπέτειες μὲ κροκόδειλους ὁ παραμυθένιος κύριος Γδυσίδης, καὶ οἱ κροκόδειλοι ἐμφανίζονταν πάντοτε τῇ στιγμῇ ποὺ γδυνόταν γιὰ ὕπνον. Κάθε βράδου ἡ φαντασία ὀργιάζε μὲ καινούργια εὐρήματα. Ἀκολουθοῦσαν σταθερὰ οἱ περιπέτειες τοῦ ἱππότη Ροδρίγου — ἀχαλίνωτο τὸ μυαλό μου ἔπλαθε ἐπεισόδια γιὰ νὰ μὴν διακοπεῖ τὸ ἀτέλειωτο παραμῦθι. Παραδείσια σχέση, ποὺ ἀκόμα καὶ τὴν πιὸ ἀβάσταχτη κούραση τὴν παρηγοροῦσε εἰρηνικά.

Μοιρασιὰ τῆς ζωῆς μὲ αἰσθήσεις ἀναλλοίωτες ἀπὸ τὸν χρόνον: κούνιες καὶ τραμπάλες στὰ πάρκα τῆς Γενεύης, παιχνιδάδικα τῆς Ἀθήνας, ἀγῶνες δρόμου χρονομετρημένοι στὸ μικρὸ ἀλσύλλιο τῆς Νέας Σμύρνης, κολύμπια ἀτέλειωτα καὶ παιχνίδια μὲ τὴν ἄμμο στὸ Τσιρίγο. Πρωινὰ στὴ στάση γιὰ τὸ σχολικόν, ἔγνοιες γιὰ τὰ μαθήματα, ἀγωνίες καὶ ξαφνικὲς τρομάρες μὲ χτυπήματα καὶ μικροαρρώστιες, καρδιοχτύπια γιὰ τὶς περιπέτειες τῆς ἐφηβείας.

Τί θὰ ἦταν ἡ ζωὴ μου δίχως τὸν Σπυριδώνη καὶ τὸν

Ἄναστάση, τί ἄλλο πιὸ πραγματικὸ εἶναι ἢ ζωὴ μου ἔξω ἀπὸ αὐτὰ τὰ δυὸ παιδιὰ ποὺ ἄνησαν στὸ σπίτι μου; Ὅποια ἄλλη ἀνθρώπινη σχέση λειτούργησε μέσα μου σὰν τομὴ ἀνεξίτηλη, ἀποκαλυπτικὴ τῶν οὐσιωδῶν τῆς ζωῆς, ἀποδείχτηκε τελικὰ δυσκράτητη ἢ ἀναφής. Τὰ παιδιὰ μου εἶναι ἢ πιὸ σταθερὴ καὶ μακροπρόθεσμη ἐπένδυση σὲ ἀποκαλύψεις.

Χρονογραφία

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ στὰ κοινὰ μὲ δημόσιο λόγο: τριάντα χρόνια ἕως τώρα, μὲ κάποια διαλείμματα ἐτῶν σιωπῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀραιώσεις ἢ πυκνώσεις τῶν παρεμβάσεων.

Γιατί «χρονογραφία»; Μόνο μὲ τὴ σκέψη στὴν ταπεινότητα τῶν συχνὰ ἀνώνυμων βυζαντινῶν χρονογράφων. Ποὺ ἀκόμα καὶ μὲ ἀπελέκητη ἐκφραστικὴ ὑπηρετήσαν τὸν σκοπὸ τους: Νὰ φωτίσουν μὲ ἐρμηνεία καὶ νόημα τὰ ἐφήμερα καὶ παροδικὰ τῆς Ἱστορίας, κρίνοντας, στηλιτεύοντας, ἐπαινώντας, πάντοτε μὲ μοναδικὸ κριτήριον τις ποιοτικὲς, ὄχι ποσοτικὲς προτεραιότητες τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐξιδανίκευση μιᾶς ναρκισσικῆς ἀνάγκης γιὰ δημοσιότητα; Τὸ ἐρώτημα ἀπαιτεῖ ἠθικὴ ἀποτίμηση τῆς ἀνάγκης. Νομίζω πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ, παρὰ μόνον ἄμεσα στὸν ἀπροκατάληπτο ἀναγνώστη ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν παρεμβάσεων. Ἡ εἰλικρίνεια ἢ ἡ ἐπίφαση τῆς ἔγνοιας γιὰ τὰ κοινὰ, γιὰ τὴν πορεία καὶ τὰ προβλή-

ματα τῆς πατρίδας, ξεγυμνώνεται ἀναπότρεπτα στή γραφή, δὲν κρύβεται.

Περίσπαση; Ἀπώλεια χρόνου ποῦ θὰ μπορούσε νὰ διατεθεῖ σὲ μελέτη καὶ ἔρευνα; Μὰ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, σημαντικὰ ἢ ἀσήμαντα, τὰ γεννοῦν οἱ ἀνάγκες του· ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ σπουδὴ ἢ ἡ παρέμβαση στὰ κοινὰ δὲν προκύπτουν ἀπὸ προγραμματικὲς σκοπιμότητες — ἐκτὸς ἂν ἱεραρχεῖται ὡς πρώτη ἀνάγκη ἡ χρησιμοθηρία. Πάντως, τὰ πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐπικαιρότητα οὐσιώδη καὶ καίρια, ὅταν καταπιαστεῖς μαζί τους ἐπειδὴ πραγματικὰ σὲ ἀφοροῦν, δὲν σοῦ ἐπιτρέπουν περίσπαση καὶ σπατάλη χρόνου. Ἀλλὰ δὲν σοῦ ἐπιτρέπουν οὔτε νὰ τὰ ἐγκαταλείψεις στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας, πρέπει νὰ δοκιμάσεις τὴν ἀποκαλυπτικὴ τους δυναμικὴ στὴν κριτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἐπίκαιρου.

Δὲν σπαταλᾷς χρόνο ἀπὸ τὴ σπουδὴ καὶ τὴν ἔρευνα γιὰ χάρη τῆς παρέμβασης στὰ κοινὰ, ὅταν τὶς δυὸ αὐτὲς ἀνάγκες τὶς συνδέει ζωτικὸς ὀμφάλιος λῶρος. Οἱ ἀπέξω κρίνουν τὴ φαινομενολογία τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς, δὲν φτάνουν στὰ κίνητρά της. Ἄν ἡ ἐρευνητικὴ δουλειὰ καὶ ἡ ἐκφραστικὴ ἄσκηση εἶναι ὑπαρξιακὴ σου ἀνάγκη καὶ ὄχι ἐπαγγελματικὴ ὑποχρέωση, αὐτὰ ποῦ γράφεις ἐξαντλοῦν τὰ μόνα καὶ ὅσα θὰ μπορούσες νὰ γράψεις.

Τουλάχιστον συνειδητὰ δὲν μπόρεσα ποτὲ νὰ διαστείλω τὴ «χρονογραφία» μου ἀπὸ τὴν «ἐπιστημονικὴ» μου δουλειά. Πάσχιζα πάντοτε καὶ πασχίζω νὰ ἀναχωνεύω τὴ δευτέρη σὲ ἔμπρακτη χρῆση κριτηρίων γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἀποτίμηση τοῦ συγκεκριμένου παρόντος.

Πῶς μπορεῖ νὰ καρπίσει πράξη ζωῆς ὄχι μόνο ἡ θεω-

ρία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκφραστική; Γράφει ὁ Πάστερνακ γιὰ τὸν Πούσκιν:

«Θά 'λεγε κανεὶς πὼς τὸ τετράμετρο τοῦ στίχου τοῦ (τέσσερις πόδες), διάσημο ἔκτοτε στὴ Ρωσία, ἔγινε ἡ μετρικὴ μονάδα γιὰ ὁλόκληρη τὴ ρώσικη ζωὴ, τὸ μέτρο τῆς ρώσικης ὑπαρξῆς. Μέτρο σὰν αὐτὸ ποὺ σηκώνουν ἀπὸ τὸ πόδι γιὰ νὰ φτιάξουν παπούτσια, ἢ ἀπὸ τὸ χέρι γιὰ νὰ ταιριάξουν γάντια».

(Δόκτωρ Ζιβάγκο, Μέρος ἕνατο, VI)

Μιὰ τέτοια πιστοποίηση παραπέμπει βέβαια σὲ τάλαντο χαρισματικὸ, σπάνιο μέσα στοὺς αἰῶνες. Δίνει ὠστόσο καὶ μέτρο ἢ πυξίδα γιὰ κάθε δημιουργικὸ ἄθλημα, ἔστω καὶ μέτριο σὲ ἐπιδόσεις. Τί νόημα ἔχει ἡ ὅποια φιλοσοφία, θεολογία ἢ ἀνθρωπιστικὴ ἐπιστήμη, ἂν δὲν εἶναι χνάρι στὴν πρακτικὴ τῆς ζωῆς γιὰ στέρεη ἐλπίδα, γιὰ ἐμπιστοσύνη στὴ σχέση καὶ ὄχι στὴ φύση; «Ἐκάστου τὸ ἔργον ὁποῖόν ἐστι τὸ πῦρ δοκιμάσει»: Ἄν ἔχει νὰ προσφέρει τέρψη μόνον, διανοητικὴ καὶ αἰσθηματικὴ, ἢ ἂν χαλυβώνει κριτήρια γιὰ νὰ ξεχωρίζεις, στὴν πράξη τοῦ βίου καὶ στὸν στίβο τῶν κοινῶν, τὸ ἄχυρο ἀπὸ τὸ σιτάρι.

Αὐτὸ ἔχω καταλάβει. Καὶ αὐτὸ προσπαθῶ τόσα χρόνια — μὲ ἐπιφυλλίδες στὸν τύπο, σχόλια ραδιοφωνικά, τηλεοπτικὲς διακινδυνεύσεις. Πόσο διαφαίνονται καὶ πείθουν οἱ προθέσεις μου, στὴ διάθλαση ποὺ εἰσπράττει ὁ ἀποδέκτης τοῦ λόγου μου, δύσκολο ἢ ἀδύνατο νὰ τὸ μετρήσω.

Finale. Poco sostenuto

ΚΑΠΟΥ ΕΔΩ πρέπει να τελειώσει ή «αύτο-προσωπο-γραφία». Σκεφθείτε: Ένα ολόκληρο βιβλίο αντί για carte de visite. "Άσεμνο έγχειρημα; Νομίζω στην κόψη του έπισφαλοῦς, ὅπως κάθε έξομολόγηση. Οἱ οὔσιωδέστερες ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς μας ἀκροβατοῦν ἀνάμεσα στὸ θαῦμα καὶ στὴν εὐτέλεια. Ένα ἐλάχιστο ὀλίσθημα, καὶ περνᾶς ἀκαριαῖα ἀπὸ τὴν ἐρωτική αὐταπαρνητική γυμνότητα στὴ ναρκισσική αὐτοάμυνα.

Γιατί ἀνέλαβα μιὰ τέτοια διακινδύνευση; Μά, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους πὸ ἐπαγγέλλομαι τὸν δάσκαλο καὶ τὸν συγγραφέα. (Ναί, ἐπαγγέλλομαι: εἶναι ἡ θαυμάσια ἑλληνική λέξη πὸ δηλώνει δυναμικὰ ἐλπιζόμενα καὶ ὄχι στατικὰ δεδομένα.) Κάθε βιβλίο πὸ γράφεις καὶ κάθε μάθημα πὸ διδάσκεις εἶναι μιὰ αὐτο-προσωπο-γραφία, μὲ ἰσχυρότερα ἢ ἀσθενέστερα ἄλλοθι.

Σίγουρα, πρόκειται γιὰ ἐλλιπὴ έξομολόγηση. Τὴ δίχως ἄλλοθι αὐτοπαρουσίαση τὴν γεννάει μόνο ἡ συναρπαγὴ συγκεκριμένου ἔρωτα: "Όταν ἐκρήγνυται αὐθόρμητη

ἡ ἀνάγκη νὰ ἀκουμπήσεις στὸν ἄλλον ἀκόμα καὶ ὅσα σὲ ταπεινώνουν, μνημέες ντροπῆς. Δοκιμασία ἀντοχῆς τοῦ πιὸ πολύτιμου μετάλλου: Ἀγαπάει ὁ ἄλλος μιὰ πλασματική εἰκόνα σου, ἢ τὸν πραγματικό σου ἑαυτὸ μαζί με τὶς πληγές του; Μόνο σὲ αὐτὴ τὴν ἀπέκδυση ὀλοκληρώνεται ἡ ἐρωτική γυμνότητα.

Δάσκαλοι καὶ συγγραφεῖς κυκλοφοροῦμε εὐπρεπῶς ἐνδεδυμένοι. Ἔχουμε ἐπιλέξει τὴν αὐτοπαρουσίαση ὡς ἐπάγγελμα, ἀλλὰ με τὶς νόμιμες ἄμυνες. Τὸ θαῦμα τῆς αὐτονόητης γυμνότητας δὲν ἐκβιάζεται, χαρίζεται, καὶ μάλιστα σπανιότατα στὴ ζωὴ. Πάντως, συγγραφέας ἢ δάσκαλος, ὑπηρετεῖς στὶς παρυφές τοῦ θαύματος. Ἐπαγγέλλεσαι τὴν ἀνάγκη σου γιὰ κοινωνία, τὴν ἐρωτική σου δίψα, τὴ λαχτάρα σου γιὰ ἑτερότητα βεβαιωμένη ἀπὸ τὸ μέγιστο τῶν δυνατῶν σχέσεων. Κραυγάζεις δηλαδὴ τὴν ἀποστροφή σου γιὰ τὸν θάνατο. Βιβλία καὶ μαθήματα εἶναι μπουκάλια στὸ πέλαγο, δραματικές ἐκκλήσεις σὲ ἄγνωστους παραλήπτες.

Ἴσως με τὰ χρόνια κατορθώσεις ἓνα βῆμα πιὸ πέρα: ἓνα ἐλάχιστο βῆμα ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἴδια σου τὴν ἀνάγκη. Τότε ἀρχίζεις νὰ μιᾶς καὶ νὰ γράφεις, ὄχι μόνο γιὰ νὰ σὲ ἀγαπήσουν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀγαπᾶς. Τοὺς ἄγνωστους ἢ ἀναφεῖς ἀποδέκτες τοῦ λόγου σου. Θέλεις νὰ ἀποθέσεις βεβαιότητα ζεστασιᾶς καὶ ἐγγύτητας ἐκεῖ στὸ ἄδυτο τῆς ἀπόρρητης δικῆς τους προσωπικῆς συνάντησης με τὸν λόγο σου. Καὶ τότε ἀρχίζει ἀμυδρὰ νὰ ἐκπληρώνεται ἡ ἐπαγγελία τοῦ ἐπαγγέλματός σου.

Αὐτοπαρουσίαση. Τελικά, ἔχνη ἀσήμαντα φυσικῆς παρουσίας προορισμένα νὰ σαρωθοῦν ἀπὸ τὴν κατακλυσμικὴ ροὴ τοῦ φυσικοῦ χρόνου. «Ἐπ' ἐλπίδι». Μήπως καὶ προλάβουν νὰ λειτουργήσουν ἐρήμην μου σὰν δρομοδείχτης γιὰ τὸ ἄγνωστό μου ἀκόμα ἄθλημα: τὴν ἐμπιστοσύνη στὴ σχέση, ὄχι στὴ φύση. Σὲ 'κείνη τὴ σχέση ποὺ δίνει ὑπόσταση ζωῆς, ἑτερότητα ἀκατάλυτη.

Ἐνα ὀλόκληρο βιβλίο γιὰ νὰ καταθέσω μόνο μιὰν ἐνδειξη δρομοδειχτικῆ: τὸν πόθο μου. Θέλω τὴ στιγμή τῆς τελευταίας μου πνοῆς νὰ φεύγω μὲ τὴ λαχτάρα τοῦ γυρισμοῦ στὴν πατρίδα. Μὲ τὸ τρελὸ καρδιοχτύπι μιᾶς ἐρωτικῆς προσμονῆς.

Αὐτὸ μόνο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ίχνη	9
Ίχνη, β'	29
Πατρίδα	31
Ή μέσα-Ελλάδα	33
Γιορτή	35
Πείνα και δίψα	38
Γερμανία	41
Γερμανία, β'	44
Heidegger	47
Τò σώμα	52
Πλανητεία	58
Άφέλεια	61
Δικτατορία	65
Παρίσι	71
Γκρίζα χρόνια	77
Παρίσι - Μάης του '68	81
Τò ὀρθόδοξο Παρίσι	87
Ή ἐλευθερία τοῦ ἥθους	95
Άνάπαυλα	101
Όντολογία: φιλοσοφία πρώτη	104
Διατριβές	111

"Αξονες γαλήνης	116
‘Ο προφορικός λόγος	119
‘Ελβετία	125
‘Ελβετία, β’	131
‘Ελληνική στέγη τοῦ ἔρωτα	134
‘Ο μαρασμός τοῦ ἀδικαίωτου	137
‘Ο μαρασμός τοῦ ἀδικαίωτου: ἐπὶ προσωπικοῦ	140
Πανεπιστημιακὴ ἀρένα	146
"Εξω ἀπὸ τὰ δίχτυα τοῦ κόσμου	155
Πανεπιστημιακὴ ἀρένα, β’	158
"Αν μάλιστα ἐπουλωθεῖν	174
Οὐκ ἐν ῥήμασιν, ἀλλ’ ἐν πράγμασιν ἢ ἀλήθεια	183
Πατρότητα	190
Χρονογραφία	194
Finale. Poco sostenuto	197

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΤΑ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΟΝ* ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΓΙΑΝΝΑΡΑ, ΠΡΩΤΟ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ «ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ», ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1995 ΜΕ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ» ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ «ΙΚΑΡΟΣ»

Β' έκδοση: Οκτώβριος 1995

ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ «ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ»
ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ:

M. N. Ράπτη (Pablo)
Έλένης Γλύκατζη-Ahrweiler
Κώστα Ζουράρι
Νίκου Κούνδουρου
Άλέξανδρου Λυκουρέζου